

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
159. évfolyam (2025) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate

www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK A KÖZÉPKORRÓL

<i>Bácsatyai Dániel</i> : Követek és követjárások az Árpád-korban	5
<i>Hegyi Géza</i> : Miből szedtek tizedet a középkorban? Magyarországi körkép erdélyi fókusszal és nyugat-európai kitekintéssel	63
<i>Pálosfalvi Tamás</i> : A barátság felbonthatatlan köteléke. A késő középkori politikai szövetségekről	113

KÖZLEMÉNY

<i>Frojimovics Kinga – Kovács Éva</i> : Közös harc, megosztó emlékezet. Diplomaták és zsidó embermentők Budapesten (1944–1945)	171
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Mikó Gábor (közéteszi): Egy levéltár régmúltja. A Zarka család középkori okiratai (<i>Csermelyi József</i>)	195
<i>Tóth Ferenc</i> : Huszárok, határok, családok. A franciaországi magyar katonai emigráció az <i>ancien régime</i> korában (1692–1789) (<i>Molnár Attila</i>)	197
Novák Attila (szerk.): Többes kötésben. Magyar-zsidó múltak és égtájak / Multiple Binds. Hungarian Jewish Pasts and Landscapes (<i>Bányai Viktória</i>)	200
<i>A. Sajti Enikő</i> : „Kis Bácskából süvít a szél...” Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947 (<i>Déavári Zoltán</i>)	202
<i>B. Kádár Zsuzsanna</i> : Kéthly Anna (<i>Pető Andrea</i>)	205
<i>Wettstein Domonkos</i> : Balatoni építészet. Stratégiakeresés a huszadik században (<i>Horváth Gergely Krisztián</i>)	208

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	213
-----------------------------	-----

Bácsatyai Dániel

KÖVETEK ÉS KÖVETJÁRÁSOK AZ ÁRPÁD-KORBAN*

A reformkori polgári átalakulás egyházellenes szólamai egy fiatal székesfehérvári papot, Pauer Jánost – a helyi szeminárium lelki igazgatóját, az egyházmegye későbbi püspökét – terjedelmes, védőbeszédnek is beillő tudományos munka megírására ösztönözték. Az 1847-ben megjelent mű (sokatmondó címe: *Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében, Árpádok időszakától korunkig*) nem vált gyakran hivatkozott kötetté – legalábbis a középkorkutatásban nem –, mivel a munkában csak korlátozottan érvényesül a kritikai szellem. A szerző azt kívánta igazolni, hogy a polgárosodás nem játszódhatott volna le az egyházi művelődés és iskoláztatás kibontakozása nélkül, miközben a klérus a haza szolgálatában is múlhatatlan, „polgári érdemeket” szerzett, „végezvén legfontosb ügyekben követségeket, szerződéseket, s a haza védelmét és boldogságát tanáccsal és tettel, hon és külföldön, csüggedetlen buzgalommal munkálván.”¹ A tézis bizonyítása érdekében Pauer részletes, 34 tételből álló lajstromot készített az Árpád-házi uralkodók szolgálatában álló egyháziak követjárásairól.²

Pauer munkájának – legalábbis ami annak Árpád-kori részét illeti – nem akadt folytatója, igaz, a diplomáciatörténet követek személyét és a diplomácia gyakorlatát középpontba állító fordulata csak a 20. század második felében zajlott le.³ A téma jelentőségét a hazai történetírásban Szűcs Jenő ismerte fel, aki a Kézai Simont érő nyugati művelődési hatások feltérképezésekor gondos vizsgálatnak vetette alá a Szicíliai Királyságba induló 1270–1271. évi magyar követségeket, amelyek tagjai között ott sejtette a huntörténet szerzőjét is.⁴ Szűcs különös hangsúlyt helyezett az alulnézeti perspektívára: a követjárások személyi összetételére, itineráriumára és a követek kultúraközvetítő szerepére. Munkájához elsőrangú fogódzót kínáltak annak a hosszú forráskiadvány-sorozatnak az addig megjelent kötetei,⁵ amelynek szerkesztői a nápolyi Anjouk második világháborúban elpusztult regisztrumainak rekonstrukcióját tűzték ki célul, s amelyet még ma

* A kutatást a PD 138985 számú NKFIH-pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ Pauer János: *Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében, Árpádok időszakától korunkig*. Székesfehérvárott 1847. 79.

² Uo. 79–108.

³ A kérdés könyvtárnyi irodalmát lényeglátóan foglalja össze a középkori diplomáciatörténet közelmúltban megjelent kézikönyve: *Jean-Marie Moeglin – Stéphane Péquignor*: *Diplomatie et «relations internationales» au Moyen Âge (IXe–XVe siècle)*. Paris 2017. 345–494.

⁴ Szűcs Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában II. Századok 107*. (1973) 842–856.

⁵ I registri della cancelleria angioina I–L. Ricostruiti da Riccardo Filiangieri. Napoli 1950–2010.

sem aknázott ki teljesen a hazai történetírás. A kérdésnek később is nagy jelentőséget tulajdonított: IV. Béla és az egyház viszonyát bemutató tanulmányában vázlatos, ám annál tanulságosabb képet festett a király egyházi rendhez tartozó diplomatairól.⁶

Szűcs Jenő követeket középpontba állító esettanulmányát az ezredfordulón Zsoldos Attila nagy forrásbázison alapuló, lényegre törő és fontos megállapításokat tartalmazó összefoglaló cikke követte.⁷ A szerző egy, az európai középkorban egyedülálló forráscsoport, a követek érdemeit méltató magyarországi adománylevelek értékelésére helyezte mondanivalója súlypontját, s emellett érvelt, hogy azok az alacsonyabb státuszú világiak, akik az oklevelek *narratiói* szerint az Árpádok szolgálatában külföldön jártak, csupán tagjai, s nem vezetői voltak a küldöttségeknek, míg a valódi vezetők a legelőkelőbb egyházi és világi méltóságviselők közül kerülhettek ki. Az utóbbi csoport, a bárók diplomáciai küldetéseiről álláspontja szerint azért nem emlékeztek meg az adománylevelek, mivel a nagybirtokos réteg tagjainak szóló adományok egyedüli méltó jogcíme az uralkodó fegyveres szolgálata volt.⁸ Mint alább látni fogjuk, az utóbbi tézis – különösen annak bárókra vonatkozó megállapítása – módosításra szorul.

Tanulmányom célja, hogy az említett munkák folytatásaként egy részletesebb vizsgálat alapján bemutassa az Árpád-ház tagjai által indított követségeket, az azokban részt vevő személyeket és diplomáciai tevékenységüket. A munkához nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak az utóbbi két évtizedben gyorsuló ütemben napvilágot látott világi és egyházi archontológiák,⁹ és nagy haszonnal forgattam azokat a kapcsolattörténeti monográfiákat is, amelyek az Árpád-kori Magyarország és az egyes európai monarchiák – köztük a pápaság – viszonyát tárgyalják,¹⁰ a követjárások

⁶ Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) Bp. 2002.² 133–136.

⁷ Zsoldos Attila: Az Árpádok követei. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc – Szabados György. Szeged 2000. 703–714.

⁸ Uo. 710–713.

⁹ C. Tóth Norbert: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9.) Bp. 2019; Uő: A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája. (Kalocsa Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 15. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.) Kalocsa 2019; Uő: A pozsonyi társaskáptalan archontológiája 1204–1462. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 12.) Bp. 2020; C. Tóth Norbert – Horváth Terézia: A győri székeskáptalan archontológiája 1200–1458. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 28.) Győr 2019; Hegyi Géza: Az erdélyi káptalan archontológiája az Árpád- és Anjou-korban (1199–1387). Turul 92. (2019) 69–94.; Karlinszky Balázs: A veszprémi székeskáptalan archontológiája 1079–1556. (A veszprémi egyházmegye múltjából 39.) Veszprém 2022; Kertész Balázs: A fehérvári káptalan archontológiája és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. Székesfehérvár 2023; Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011.

¹⁰ Szentszék: Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székekkel I–III. Bp. 1901–1903. I. 3–92.; Szovák Kornél: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 21–45.;

rekonstrukciójának és a követek személyének azonban alkalmasint kevesebb figyelmet szenteltek. Lakatos Bálint Jagelló-kori követségeket elemző, sok tekintetben mintának tekintett tanulmányához¹¹ hasonlóan írásmat adattárak egészítik ki, amelyek közül az első az egyes követek azonosítására és diplomáciai küldetéseik hátterének feltárására irányuló, rövidebb-hosszabb elemzéseket tartalmazza, míg a másodikban a követjárások időrendi listája olvasható. Az első melléklet közlésére ezen a helyen sajnos nincs mód, ám a második, a követjárások kronológiájára vonatkozó adattár tanulmányom függelékében olvasható.

A dinasztiai közötti érintkezés minden esetben követek útján történt, akkor is, ha erről forrásaink csak az esetek csekély hányadában emlékeznek meg. Célszerűnek látszott tehát, hogy csupán azokat a követségeket vegyem fel e második listába, ahol az interakció vagy a követség pusztán tényén túl a küldöttek személyére vonatkozó adatok is kiderülnek a küldetésről; ezek ugyanis azok az információk, amelyekből a választott témára nézve következtetéseket tudunk levonni. Ettől függetlenül azonban olyan követségeket is vizsgálat tárgyává tettem, ahol jóllehet forrásaink semmit sem árulnak el a küldöttek személyéről, más szempontok azonban – például a kútfő viszonylagos ismeretlensége vagy a szóban forgó követjárás itineráriumához nyújtott fontos adalékok – mégis érdemessé teszik e missziókat az olvasó figyelmére.

Források

Az Árpádok udvarából kiinduló követségek kutatását megnehezítő legkomolyabb kihívás a források szűkössége és fennmaradásuk aránytalansága. E nehézség akkor válik igazán érzékelhetővé, ha szerencsés körülmények révén egy-egy külföldi kapcsolatrendszer szokatlanul éles megvilágításba kerül. Ilyen eset a nápolyi Anjouk és a Magyar Királyság 1269 nyaratól az Árpád-kor végéig – és természetesen azon is túl – adatható, gyakori követküldésekben is megnyilvánuló

Barabás Gábor: A Pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.) Pécs 2015. Német-római Birodalom: *Gábor Varga*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. (Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. Studia Hungarica 49.) München 2003; *Rudolf Veronika*: Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között. (Arpadiana 15.) Bp. 2023. Orosz fejedelemségek: *Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged 2005. Bizánci Birodalom: *Ferenc Makk*: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp. 1989.

¹¹ *Lakatos Bálint*: A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526) I. Kutatási vázlat. Történelmi Szemle 61. (2019) 593–616., II. Adattár 62. (2020) 1–82.

intenzív kapcsolata.¹² 1269 és 1294 között összesen 19, magyar fél által indított követségről marad fenn híradás a nápolyi regisztrumokban, igaz, ebből három nem a magyar király, hanem IV. László özvegye, Anjou Izabella kezdeményezésére indult útnak. Mindeközben a Magyar Királysággal szomszédos Csehország esetében háromszáz év alatt csak 11 magyar követséget ismerhetünk meg közelebbről – Ausztriánál ez a szám még kevesebb, mindössze kilenc. Az aránytalanság kiáltó, hiszen nem lehetnek kétségeink: az Árpádok lényegesen rendszeresebb összeköttetésben álltak közvetlen nyugati szomszédaikkal – legyen szó háborúról, békéről vagy éppen dinasztikus házasságokról –, mint az Adriai-tenger túlsópartján elterülő Dél-Itáliával. Ha a Csehországban vagy Ausztriában vezetett 13. századi uralkodói regisztrumok – amennyiben lettek volna ilyenek – éppúgy átvészelik az évszázadok viharait, mint az 1943-ban hamuvá vált, ám a történeti kutatás által addigra már kiaknázott nápolyi főkönyvek, akkor bizonyára reálisabb arányok állnának rendelkezésünkre a magyar királyok követeire vonatkozóan.

Miképp az Anjou-regisztrumok példája is mutatja, a követségek vizsgálatának legideálisabb forrásai a királyi parancslevelek másolatait tartalmazó kancelláriai regisztrumok és az uralkodói számadások, amelyek lehetővé teszik, hogy évről évre figyelemmel kísérjük a követküldések dinamikáját, a kimenő és beérkező követségek krónikáját. Legkorábról az Angol Királyságból állnak a kutatás rendelkezésére a 12. és a 13. század fordulóján lendületet vevő hivatali írásbeliség említett termékei. E források olyan adatgazdagok, hogy nagy biztonsággal kijelenthető: az 1186., 1213–1214. és 1292. évi követségeken kívül nem indultak magyar királyi követek a Csatornán túlra. Természetesen nem kell széleskörű tájékoztatásra számítani: II. Henrik angol király 1185–1186. évi számadásai például nem közlik III. Béla leánykérőbe érkezett követeinek nevét; segítségükkel csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar küldöttség 1186. április végén a dél-angliai Winchester városában tartózkodott, mivel II. Henrik ekkoriban látogatott el a településre, amelynek királyi tisztségviselőjét forrásunk szerint arra kötelezte, hogy gondoskodjon a magyar követek számára kirendelt lovakról.¹³

¹² E kapcsolat követek személyét is érintő feldolgozásai a kezdetekre és az 1290-es évekre vonatkoznak. – *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 842–856.; *Patek Ferenc*: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése Századok 52. (1918) 449–495.; *Andreas Kieseewetter*: Die Anfänge der Regierung König Karls II. von Anjou (1278–1295). Das Königreich Neapel, die Grafschaft Provence und der Mittelmeerraum zu Ausgang des 13. Jahrhunderts. (Historische Studien 451.) Husum 1999. 371–384.; *Báling Péter*: Personal Network of the Neapolitan Angevins and Hungary (1290–1304). In: *Specimina Nova, Pars Prima, Sectio Mediaevalis* 8. Eds. Gábor Barabás – Gergely Kiss. Pécs 2015. 83–107.

¹³ The Great Roll of the Pipe for the Thirty-Second Year of the Reign of King Henry the Second A.D. 1185–1186. (The Publications of the Pipe Roll Society 36.) London 1914. 178. II. Henrik itineráriumára lásd *Robert William Eyton*: Court, Household and Itinerary of Henry II. London 1878. 267–268. A házasságra lásd *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). A magyar nemzet története II. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1896. 318.; *Laszlovszky József*: Angol–magyar kapcsolatok a 12. század második felében. Századok 128. (1994) 226–229.

III. Béla angliai küldötteihez hasonlóan a névtelenség homályában maradnak azok a magyar királyi diplomaták is, akik – számos cseh, bajor, osztrák, velencei és egyéb követ mellett – Wolfger passauai püspök 1203–1204. évi ausztriai és itáliai utazása idején vezetett számadásaiban bukkannak fel. A számadás a német irodalomtörténet kiemelkedő fontosságú forrása, mivel költeményein kívül ez az egyedüli dokumentum, amely megnevezi a híres 12–13. századi *minnesängert*, a passauai püspököt is szórakoztató Walter von der Vogelweidét. A magyar kutatók figyelmét elsőként Kropf Lajos hívta fel az 1874-ben, Civalaléban – az aquileiai pátriárkák egykori székhelyén – felfedezett feljegyzésekre, ám ő – akárcsak később Hóman Bálint – csak a számadás gazdaságtörténeti tanulságaival foglalkozott;¹⁴ diplomáciatörténeti értékére a magyar szerzők közül Rudolf Veronika figyelt fel.¹⁵ A számadásokban háromszor is feltűnnek magyar követek. Imre király megbízottja 1203 szeptemberében Sankt Pöltenben, majd az év végén passauai székhelyén kereste fel a püspököt.¹⁶ E látogatások aligha függetlenek attól, hogy Wolfgert 1204 márciusában a magyarországi Dévényben találjuk, ahol egy ünnepélyes magyar küldöttséggel – talán magával Imre királlyal – folytatható tárgyalásokat.¹⁷ A harmadik alkalommal – 1204. június elején – a Vicenzában tartózkodó magyar követek¹⁸ nem Wolfgerrel akartak találkozni: eredeti célpontjuk csaknem bizonyosan III. Ince pápa udvara volt, s feltételezhető, hogy a passauai püspökhöz hasonlóan ekkor már ők is Itália elhagyására készültek, azokkal a levelekkel – többek között a trónörökös, László herceg megkoronázására vonatkozó pápai engedéllyel – a poggyászukban, amelyeket a Szentatya még április végén állított ki a magyar király és az esztergomi érsek számára.¹⁹

A Champagne-i Grófság 1288. második félévében kelt számadásai emlékeznek meg azokról a Magyar Királyságból érkező ferences szerzetesekről, akik

¹⁴ Kropf Lajos: Wolfger püspök úti számadásai 1203/4-ből. Adatok a középkori pénzlábak történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 6. (1899) 61–72.; *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 650–651.

¹⁵ Rudolf V.: Közép-Európa i. m. 37–38.

¹⁶ Hedwig Heger: Das Lebenszeugnis Walthers von der Vogelweide. Die Reiserechnungen des Passauer Bischofs Wolger von Erla. Wien 1970. 79., 85., 90.

¹⁷ Uo. 91. Imre király jelenlétére abból következtet a kutatás, hogy Wolfger 1204. március 30-án – számos passauai kanonok és osztrák miniszteriális társaságában – a határközeli Schwadorfban olyan oklevelet adott ki, amelynek dátumformulája közvetlenül utal az osztrák és a magyar uralkodóházak családi összekötetésére. 1240. márc. 30.: „Sub Liupoldo duce Austrie ac Stirie, filio ducis Liupoldi, qui consobrinus fuit Bele regis Ungarorum.” – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) II. 449–451. A megbeszélés lehetséges okaira lásd Paul Kalkoff: Wolfger von Passau 1191–1204. Eine Untersuchung über den historischen Werth seiner „Reiserechnungen” nebst einem Beitrag zur Waltherchronologie. Weimar 1882. 79–80.

¹⁸ Heger, H.: Lebensbezeugnis i. m. 108.

¹⁹ 1204. ápr. 24.: Die Register Innocenz’ III. I–XV. Hrsg. Othmar Hageneder et al. Wien 1964–2022. (a továbbiakban: Reg. Inn. III.) VII. 95–96. (CD II. 431.), 96–97. (CD II. 423–424.)

IV. (Szép) Fülöp francia király udvarába tartottak (*les cordeliers, qui venoient de Hongrie pour message dou roi*).²⁰ A ferencesek által kézbesített üzenet nem maradt fenn, az azonban tudható, hogy a koldulórendi követek számára kirendelt ló költségeire 10 *solidus* kifizetését irányozták elő. Ha sok nem is tudható e követjárásról, talán mégis érdemes megkockáztatni egy feltevést. A Párizsi Nemzeti Levéltárban őrzik annak a két 1288-ban kelt híres levélnek az egykorú másolatát, amelyek szerzője Lodomér esztergomi érsek volt. A terjedelmes, retorikai szempontból gondosan felépített szövegek rendkívül értékes források IV. László uralkodásának, mivel emléket állítanak a zabolátlan uralkodó kiszámíthatatlan és az egyházra nézve egyre sérelmesebb magatartásának.²¹ Csak feltételezéseink lehetnek arra nézve, hogy a IV. Miklós pápához és az erdélyi papsághoz küldött levelek szövege miért éppen Franciaországban maradt fenn. Karácsonyi János úgy gondolta, hogy levélmellékletekről van szó, amelyeket egy követjelentéssel küldhettek a francia uralkodóhoz, hogy az pontosabb képet nyerjen közeli rokona (apja unokatestvére), Anjou Izabella magyar királyné megpróbáltatásairól, amelyekről Lodomér érsek pápához címzett levele bőségesen tájékoztat.²² Karácsonyi elméletének igazsága mellett szól az 1288. évi követjárás híre: valószínűnek tűnik, hogy a Magyar Királyságból érkező ferencesek Anjou Izabella szenvedéseiről tájékoztatták IV. (Szép) Fülöp királyt, s Lodomér érsek leveleinek egykorú másolatai az ő közvetítésükkel érték el a Francia Királyságot. Ebben az esetben természetesen aligha lehet szó arról, hogy a ferences barátok IV. László akaratát képviselték volna a francia királyi udvarban.

Az általunk ismert utolsó számadás, amely Árpád-kori magyar diplomaták külföldi tartózkodásáról emlékezik meg, már a 13. század végén keletkezett. Követeink – akik ezúttal is névtelenek – 1297. október 7. és 1298. május 8. között keresték fel VI. Henrik karintiai herceg és tiroli gróf udvarát;²³ feltételezhető, hogy esküvői meghívóval érkeztek III. András magyar és II. Vencel cseh királyok gyermekeinek 1298. február 12-én tartott bécsi eljegyzésére, amelyen a vendéglátó Habsburg Albert osztrák herceg mellett a karintiai herceg is tiszteletét tette.²⁴

²⁰ Documents relatifs au Comté de Champagne et de Brie 1172–1361 III. Les comptes administratifs. Publié par Auguste Longnon. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France) Paris 1914. (a továbbiakban: Documents Champagne) 87. A levelekhez lásd *Szovák Kornél*: Lodomér érsek leveleiről. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom 1991. 141–143.

²¹ 1208. máj. 8.: *Karácsonyi János*: A mérges vipera és az antimonialis. Korkép Kun László király idejéből. Századok 44. (1910) 2–8.; (1288. máj. 8. k.): uo. 8–11.

²² Uo. 11.

²³ *Waldemar Lippert*: Markgraf Friedrich der Freidige von Meissen und die Meinhardiner von Tirol 1296–1298. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 17. (1896) 232.

²⁴ A dátumra lásd *Annales Vindobonenses*. Ed. Wilhelmus Wattenbach. In: *Chronica et annales aevi Salici* Ed. Georgius Heinrichus Pertz. (MGH SS IX.) Hannoverae 1851. 720. A résztvevőkre lásd

A regisztrumok különleges típusát képviselik a pápai kancellárián fogalmazott levelek másolatait magukban foglaló vastos kötetek. A pápai regisztrumkönyvek nem az uralkodás mindennapjainak írásos termékeit (például parancsleveleket), hanem a pápák egyházkormányzati, egyházfegyelmi és politikai ügyekben írott leveleit tartalmazzák. A magyar királyok Szentszékhez küldött követeiről elsősorban e regisztrumok segítségével nyerhetünk képet, ám ezúttal is kiáltó aránytalansággal kell szembenéznünk: adataink túlnyomórészt Imre és II. András, kisebb mértékben IV. Béla uralkodása idejéből származnak, s 1266 után a magyar követek teljesen el is tűnnek belőlük annak ellenére, hogy a pápaság és a Magyar Királyság kapcsolata – a kétségtelen lazulás ellenére – távolról sem szűnt meg. A jelenséggel minden bizonnyal összefügg az a tapasztalat is, hogy a IV. Kelemen pápa halálát (1268) követő három évtizedben átlagosan csaknem feleannyi szentszéki oklevél maradt korunkra az egyes pontifikátusok idejéből, mint a század első kétharmadában uralkodó pápák időszakából.²⁵

A pápai regisztrumokban megőrzött, a politikai levelezés műfajába tartozó, magyar követekre vonatkozó forrásanyagot 12–13. századi formuláskönyvekben is találunk, amelyek elsősorban a német és cseh uralkodókhoz küldött követekről szolgálnak felvilágosítással. A 13. század elejétől magyar követek az Árpádok nevében kötött szerződésben – kereskedelmi, házassági, béke- és szövetségi megállapodásokban – is feltűnnek. E dokumentumok a hazai forráspusztulás miatt csak a másik fél levéltáraiban: velencei és vatikáni másolati könyvekben, osztrák, cseh és spanyolországi őrzőintézményekben maradtak fenn.

Az Árpád-kori diplomaták működésének 13. századtól jellegzetessé váló mindennapi dokumentumaiból alig maradt valami korunkra. Követutasítást

Annales Zwetlenses a. 1241–1329. Ed. Wilhelmus Wattenbach. In: Chronica et annales aevi Salici (MGH SS IX.) i. m. 659. A találkozó körülményeire lásd *Rudolf V.*: Közép-Európa i. m. 502–505.

²⁵ A számításokat August Potthast pápai okleveleket lajstromozó regesztagyűjteménye (Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV. I–II. Ed. Augustus Potthast. Berolini 1874–1875.) alapján végeztem el, eszerint a 13. század három első pápájának uralkodási idejéből átlagosan napi 0,6–0,7 oklevél szövege maradt fenn, míg a század derekára – IV. Ince, IV. Sándor, IV. Orbán és IV. Kelemen pontifikátusa alatt – ez az érték egy kivétellel már meghaladja a napi egyet. A század utolsó harmadában regnáló pápák közül a fennmaradt diplomák száma csak XXI. János (1276–1277) idején emelkedett napi egy, IV. Miklós (1288–1292) uralkodása alatt pedig napi 0,8 fölé; egyébként átlagosan 0,3–0,5 közötti értékekkel találkozunk, azaz az oklevelek fennmaradása csaknem a felére csökkent az 1200-as évek közepéhez képest. A jelenség hátterében egyaránt ott sejtethetjük a regisztrumkönyvek vezetésének megváltozó gyakorlatát és a kancelláriai irattermelés volumenének csökkenését, például a pápai delegált bíráskodás visszaszorulásának köszönhetően (az ötletet Somogyi Szilviának köszönöm). Az utóbbi szerepének csökkenését nem a világi bíróságok súlyának növekedésében, hanem a pápaság befolyásnak általános hanyatlásában látja *Paul Ferguson*: Medieval Papal Representatives in Scotland: Legates, Nuncios and Judges-Delegate 1125–1286. (Publications of the Stair Society 45.) Edinburgh 1997. 160–190. Idézi *Barabás Gábor*: A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon. Püspökök – prépostok – pápai káplánok. (DeLegatOnline Könyvek 3.) Pécs 2022. 189.

tartalmazó megbízólevelekről egyáltalán nincs tudomásom, s az ajánlólevelek közül is csak néhány ismert, köztük azok az eredeti dokumentumok, amelyeket IV. Béla 1246 novemberében és 1265 októberében diktált le szentszéki követei érdekében,²⁶ vagy az a másolatként fennmaradt levél, amelyet IV. László nevében vetettek pergamenre az I. (Habsburg) Rudolf német királyhoz delegált magyar követek számára 1273 végén.²⁷ A követek biztonságos mozgását garantáló írott *salvus conductus*ok csak másolatként, kancelláriai regisztrumok bejegyzéseiként maradtak fenn, s így csupán a Szicíliai Királyságot felkereső személyek²⁸ vagy III. András követ-vállalkozója, Paganello di Vicopisano esetében hallunk ilyenről, akit I. Edvárd angol és II. Jakab aragóniai király is ellátott efféle dokumentummal.²⁹ Az Árpád-korból mindössze egyetlen magyar királynak címzett, követjelentésnek tekinthető irat áll rendelkezésünkre, jellemző módon éppen a dinasztia kihalása előtti hónapokból: Pietro Bonzano, III. András szentszéki *procurator*a 1300 októberében tájékoztatta a magyar királyt a pápai kúriában folytatott tárgyalásai eredményéről, valamint az ott szerzett hírekről.³⁰

Ugyancsak egyedülálló forrás a küszöbön álló utazása veszélyeit gondosan felmérő Adalbert követ végrendelete, amelyet az örökhatározó szicíliai követjárása előtt foglaltatott írásba valamikor 1151 és 1154 között.³¹ Az Árpád-korból sajnos nem áll rendelkezésünkre több efféle végakarat, pedig e dokumentumtípus darabjai a középkori követjárások gyakori forrásai;³² feltételezhetjük azonban, hogy Gyerki László esztergomi prépost végrendelete is egy szentszéki misszió előtt készült. E halvány lehetőséget László mester 1277. március 23-án kelt végakarata³³

²⁶ (1246.) nov. 15.: *Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia* I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 232. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. [a továbbiakban: RA] I/2. 839. sz.); 1265. okt. 13.: VMHH I. 281. (RA I/3. 1455. sz.)

²⁷ (1273. nov.): *Fraknói Vilmos: A Habsburg-ház első érintkezései Magyarországgal* (1269–1274). Bp. 1917. 22–23. (RA II/2–3. 2572. sz.)

²⁸ 1270. nov. 30.: RCA VII. 22.; 1289. szept. 27.: RCA XXXII. 150. (Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból. Szerk. Wenzel Gusztáv. [Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera I–III.] Bp. 1874–1876. [a továbbiakban: MDEA] I. 73.)

²⁹ 1292. jún. 29.: *Calendar of Patent Rolls, Edward I. II. 1281–1292*. Ed. H. C. Maxwell Lyte. London 1895. (a továbbiakban: CPR Edward I.) 496.; 1292. okt. 15.: Barcelona, Archivio de la Corona de Aragón (a továbbiakban: ACA), Cancillería, Reg. 93. 304^f

³⁰ 1300. okt. 25.: *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) V. 262–263.

³¹ (1151–1154 tavasza között): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B*. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1902–1912. (a továbbiakban: PRT) I. 602–603. (RA I/1. 83. sz.)

³² Lásd pl. a Velencéből Magyarországra küldött Andrea Michiel végrendeletét. – 1119: *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia* I. (Ab anno 1000 usque ad annum 1131.) Edendo operi praefuit Gergius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa et al. Budapestini 1992. 409.

³³ 1277. márc. 23.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV*. Ed. Ferdinandus Knauz et al. Strigoni 1874–1999. (a továbbiakban: MES) II. 71–72.

és az érdemeit elismerő 1277. szeptember 19-i adománylevelél tudósítása teremti meg.³⁴ Elképzelhető, hogy László prépost tavaszi testamentuma is egy nyári követjárás előzménye volt; annál is inkább, mivel az említett őszi királyi oklevél ugyancsak az adományos követségekben szerzett érdemeit emlegeti fel.

A 11. és a 12. századi követségek legjellemzőbb forrásai az elbeszélő kútfők, amelyek elsősorban a Magyar Királysággal intenzív, bár sokszor ellenséges viszonyban álló Német-római Császárságban keletkeztek (például Rahewin vagy Prágai Kozma krónikájának vysehradi folytatója tollából), de találunk közöttük szicíliai normann (Gaufredus Malaterra), bizánci (Anna Komnéné) szerzőket és természetesen magyarországi történeti műveket is (a Nagy Lajos-kori történeti szintézis Árpád-kori eredetű fejezetei). A 13. században a közép-európai régióban visszaesett a dinasztikus politika fordulatait uralkodói megrendelésére nyomon követő, nagylélegzetű kortörténeti elbeszélések iránti igény, s így témánk szempontjából szinte csak a *Stájer rimes krónikát* és a *Halics-volhíniai évkönyvet* tudjuk felhasználni; a narratív források szerepét a Magyar Királyságban egy Európa-szerte egyedülálló műfaj, az adománylevelek érdemeiket részletező *narratiói* veszik át.

A hazai oklevél*narratiók* korpusza a kancelláriai regisztrumokban és levélgyűjteményekben megőrzött politikai levelezés után a második legnépesebb forráscsoport, amely az Árpádok követeinek megismeréséhez rendelkezésünkre áll. A *narratiók* kétségtelen előnye, hogy természetesen mindig kiderül belőlük a követ neve, gyakran a követség célpontja, jóval ritkábban pedig a misszió mozgatórugói is. Egyéb információ híján az oklevél kiadásának dátuma – amennyiben a dokumentum hiteles – a követjárás felső időhatárához is kulcsot ad. A magát követként kitüntető adományos érdemeinek elbeszélésében mindig szerepel a *legatio* kifejezés, amelyet a megjutalmazott személy külföldön (*extra regnum*) és belföldön (*in ipso corpore regni nostri*) egyaránt végrehajthatott. Nem vettem fel a vizsgálat forrásbázisába azokat az okleveleket, amelyekből nem derül ki, hogy a követség célpontja az országhatáron kívül keresendő-e,³⁵ mint ahogy azokat sem, ahol az adományos egyértelműen belföldi *legatio*, például a trónörökös születésének hírével hozásával szerzett érdemeiket.³⁶

³⁴ 1277. szept. 19.: ÁÚO XII. 202–204. (RA II/2–3. 2816. sz.)

³⁵ Pl. Benedek mester és Pósa királyi jegyzők – 1266. jún. 30.: (RA I/3. 1489. sz.); Aba nembeli Lőrinc fia Lőrinc – 1290: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagabriae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VII. 9–10. (Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2008. [a továbbiakban: RD] 153. sz.)

³⁶ Pl. 1239: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Hrsg. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza – Leonhart Prickler. Wien–Graz–Köln 1955–1999. (a továbbiakban: UBB) I. 193–194. Nem vettem fel azt a Lübecki Arnold által „legatus”-ként emlegetett Florentius nevű személyt sem, akit III. István küldött a nyugati országhatárra, hogy a zarándokúton járó Oroszlán Henrik szász és bajor herceget és II. (Jasomirgott)

Az adománylevelekben két esetben találkozunk az ugyancsak követséget jelölő, ám jóval modernebb, a küldetés jelentőségének hangsúlyozására alkalmas, itáliai eredetű *ambassaria* (1272), illetve *ambassata* (1288) kifejezésekkel;³⁷ aligha véletlen, hogy az első esetben az adományos a Bolognában egyházi doktrátust szerzett Patyi Antal pozsonyi prépost, V. István csehországi követe, míg a második adat a Habsburg Albert osztrák herceghez küldött Paschasius nyitrai püspök részére kiállított oklevélben bukkan fel. Nagyon valószínű, hogy a királyi küldötteket magyarul már ekkor is a finnugor eredetű *követ* kifejezés jelölte, amely először a *Königsbergi Töredék*ben tűnik fel ebben a jelentésben,³⁸ a latin nyelvű adománylevelekben azonban a magyar szónak természetesen nem találjuk nyomát.³⁹

A követségek

Láthattuk, hogy az Árpádok által kezdeményezett követségek valódi számához képest eltörpül az a mennyiség, amelyről forrásaink ténylegesen hírt adnak; valójában azonban még arra a kérdésre is nehéz felelni, hogy ténylegesen hány magyar követjárásról rendelkezünk érdemi információval. A bizonytalansáért a hazai oklevélnarratiók sajátos természete tehető felelőssé. A nehézség abban rejlik, hogy az oklevélnyerőkről sokszor nem dönthető el, hogy érdemeiket olyan követségekben szerezték-e, amelyek más forrásból is ismertek, vagy éppen ellenkezőleg, a kérdéses dokumentum a misszió egyedüli forrása. Azoknak az Árpád-kori követjárásoknak a minimális száma, ahol forrásaink a követség résztvevőiről is elárulnak információkat (128) a fentiek figyelembevételével úgy áll elő, ha a más kútfők nyomán biztosan azonosítható követségekhez csak azokat a diplomákat számítjuk hozzá önálló tételként, amelyekről bizonyosra vehető, hogy egyedülként őrizték meg egy-egy követség emlékét. Csalódást keltő, ám a forrásadottságokra nézve árulkodó, ha e 128 követjárás és az Árpádokat szolgáló 173 azonosított diplomata számát a II. Jakab

Henrik osztrák herceget a királyság belsejébe kísérje. – Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica. Ed. Johannus Martinus Lappenberg. In: Historici Germaniae saec. XII. Ed. Georgius Heinricus Pertz. (MGH SS XXI.) Hannoverae 1869. 117.

³⁷ 1272. máj. 1.: CD V/1. 255–257. (RA II/1. 2186. sz.); 1288. máj. 13.: CD V/3. 417–418. (RA II/2–3. 3489. sz.); lásd még A magyarországi középkori latinság szótára I–VI., I. pótkötet. Szerk. Boronkai Iván – Szovák Kornél. Bp. 1987–2017. I. 147.

³⁸ 'követ' In: Új magyar etimológiai szótár. Online kiadás. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp. 2011–2024, <https://uesz.nytud.hu/index.html> (letöltés: 2024. aug. 15.).

³⁹ Témánk szempontjából használható forráscsoportnak tekinthetők azok a külföldi uralkodók által kibocsátott oklevelek is, amelyek tanúnévsorában magyar előkelők és egyháziak tűnnek fel. Az utóbbiakat gyakran – de nem feltétlenül – követekként azonosíthatjuk. – *Rudolf V.*: Közép-Európa i. m. 55., 73–74., 119., 175. Lásd azonban *Bácsatyai Dániel*: II. András követei. In: Uros apát és műve. Egy tevékeny élet Szent Márton szolgálatában. Szerk. Szovák Kornél – Takács Imre. Pannonhalma 2024. 72–73.

aragóniai király (1291–1327) uralkodásának 36 esztendeje alatt kimutatható 233 követség és 349 követ számával hasonlítjuk össze.⁴⁰

Fentebb arról is volt már szó, hogy a források aránytalan fennmaradása miatt meglehetősen torz képünk van arról, hogy az Árpádok követei mely országokat keresték fel leggyakrabban. A legtöbb olyan követség, ahol a követjárás pusztán tényén túl a követek személyéről és itineráriumáról is megtudhatunk valamit, a pápaság és a Magyar Királyság kapcsolatrendszerének kútforrásiban azonosítható (37).⁴¹ Ezt követi a normann Szicíliába és a nápolyi Anjoukhoz küldött követségek száma (24), amelynek kiugrása az Anjou-regisztrumok által fenntartott parancslevelek sokaságának köszönhető. Az iménti értéknek már csupán a harmadát teszi ki a német királyokat felkereső követségek mennyisége (8), bár kétségtelen, hogy az adatsort több mint megkétszereznék azok a jobbára 11. századi magyar követségek, ahol a követek személye ugyan nem ismert, ám a küldöttség fogadásának helyszíne és időpontja igen.⁴² Ugyancsak nyolcat ismerünk alaposabban azon követségek közül, amelyek célpontja az osztrák hercegi udvar volt, s tizenegyet a cseh hercegekhez, majd királyokhoz indított magyar delegációk közül. A Lengyelországba irányuló követségek közül mindössze ötről, míg a Bizánci Birodalmat felkereső követjárásokról csak négyről áll rendelkezésre bővebb híradás. Két-három alkalomról van tudomásunk a Kárpát-medencéhez közeli Velencébe, az Aquileiai Patriarchátusba, Halicsba és a Bolgár Cárságba küldött követségekre vonatkozóan, s csak egy-két olyan követség ismeretes, amelynek célpontjai a Latin Császárság, a Nikaiai Császárság vagy éppen az Arany Horda voltak. Európa nyugati végeit, Aragóniát és Angliát bizonyítottan három-négy ízben keresték fel a magyar királyok követei, de egy alkalommal – bár nevük ezúttal nem derül ki a forrásokból – kimutathatók a Kasztíliai Királyságban is: 1257 augusztusában jelen voltak ugyanis Burgos városában, X. Alfonz kasztíliai

⁴⁰ *Stéphane Péquignot*: Au nom du roi: pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon, 1291–1327. Madrid 2009, <https://doi.org/10.4000/books.cvz.576> (letöltés: 2024. szept. 17.).

⁴¹ Az alábbi adatokra lásd a követségek listáját a függelékben.

⁴² 1041. dec. 25. (karácsony), Strassburg: *Annales Altahenses maiores*. Ed. Wilhelmus de Giesebrecht – Edmundus ab Oefele. (MGH SS rer. Germ. IV.) Hannoverae 1891. 29.; 1043. máj. 22. (pünkösd), Regensburg: uo. 32–33.; 1045. febr. 24.–márc. 2., Freising: uo. 39.; 1053. ősz, Trebur: *Hermannii Augiensis Chronicon*. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: *Annales et chronica aevi Salici*. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. (MGH SS V.) Hannoverae 1844. 133.; 1058. jún. 7. (pünkösd) körül, Augsburg: *Annales Altahenses i. m.* 54.; 1074. júl., Worms: *Lamperti Hersfeldensis Annales*. Ed. Oswald Holder-Egger. In: *Lamperti monachi Hersfeldensis opera*. Ed. Oswaldus Holder-Egger. (MGH SS rer. Germ. XXXVIII.) Hannoverae–Lipsiae 1894. 197–198.; 1078. máj. 28. (pünkösd), Goslar: *Bertholdi Chronicon 1054–1080*. Hrsg. Ian S. Robinson. In: *Die Chroniken von Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz 1054–1100*. Hrsg. Ian S. Robinson. (MGH SS rer. Germ. N.S. XIV.) Hannover 2003. 331.; 1087. aug. 1., Speyer: *Bernoldi Chronicon (1054–1100)*. Hrsg. Ian S. Robinson. In: *Die Chroniken von Bertholds von Reichenau i. m.* 465.; 1135. máj. 26. (pünkösd), Magdeburg: *Die Reichschronik des Annalista Saxo*. Hrsg. Klaus Nass. (MGH SS XXXVII.) Hannover 2006. 598.

uralkodó német királlyá választásának kihirdetésén.⁴³ (E korábban figyelmen kívül hagyott tény egyértelművé teszi, hogy a német trónért folytatott küzdelemben IV. Béla rokonát, X. [Bölcs] Alfonzot – unokahúga, Aragóniai Jolánta hitvesét – támogatta.) Az Árpádok követei természetesen megfordultak a német fejedelemségekben: jártak a türingiai tartománygrófok és a bajor hercegek, valamint a salzburgi érsekek és passauai püspökök udvaraiban is. A forrásainkból kibontakozó aránytalan kép ellenére sem lehetnek kétségeink afelől, hogy az Árpádok követei leggyakrabban a szomszédos uralkodók udvaraiba látogattak el.

Tanulságosabb röviden szemügyre venni azoknak az ügyeknek a típusait, amelyek elintézésére az Árpádok idegenben járó követei megbízást kaptak. A magyar királyok és a szomszédos dinasztiák vagy éppen a pápaság közötti konfliktusok békés megoldása a diplomaták feladata volt, s természetesen kulcsszerepet játszottak az ellentétek kiéleződésének megakadályozásában vagy tompításában is. Aba Sámuel követei, Zudnicho *dux* és Nanno írnok 1044-ben uruk ajándékainak átadásával próbálták meg visszatartani III. Henrik császárt a Magyar Királyság elleni támadástól.⁴⁴ A kísérletet nem koronázta siker, mint ahogy tiszavirágéletű eredményt hozott az az erőfeszítés is, amelyet két évszaddal később, 1270 nyarán V. István magyar király II. Ottokár cseh uralkodóhoz küldött követei, Benedek aradi prépost és Bász szolgálgyőri ispán tettek a küszöbön álló cseh–magyar háború elkerülése érdekében.⁴⁵

Ha a fegyveres konfliktus megakadályozására tett kísérletek csődöt mondtak, s az érdekek ütközése csak háború útját tette járhatóvá, a felek ezt hadüzenet formájában hozták egymás tudomására. A barátság felmondása nem számított kockázatmentes vállalkozásnak. Valószínűleg az 1246. évi osztrák–magyar háború előtt került sor arra a hírhedt esetre, amikor a IV. Béla hadüzenetét szóban közlő – sajnos ismeretlen kilétű – magyar követet II. (Harcias) Frigyes parancsára „megkeresztelték” a himbergi patak, a Kalter Gang sáros vizében. A követ hiába panaszkodott fényes öltözetének tönkretétele miatt: az osztrák herceg egyszerűen letagadta, hogy ő adta az utasítást a magyar követ megszégyenítésére.⁴⁶ 1291

⁴³ (1257.) aug. 23.: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum II. 1198–1272. Ed. Ludewicus Weiland. (MGH Legum sectio II.) Hannoverae 1896. (a továbbiakban: MGH Const. II.) 646.; Die Urkunden Alfons' von Kastilien. Hrsg. Ingo Schwab unter Mitwirkung von Alfred Gawlik. (MGH Diplomata regum et imperatorum XIX/1.) Wiesbaden 2016. 54.

⁴⁴ Johannes Turmair's genant Aventinus Annales Ducum Boiarie I–II. Hrsg. Sigmund Riezler. München 1882–1884. (a továbbiakban: Avent. Ann. Boior.) II. 52.

⁴⁵ 1270. júl. 6.: Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten I–XI. Hrsg. August von Jaksch – Hermann Wießner. Klagenfurt 1896–1972. (a továbbiakban: MHDC) V. 15–16.

⁴⁶ *Rudolf V.*: Közép-Európa i. m. 130. Az anekdota Jans Enikel Fürstenbuchjára vezethető vissza. – Jansen Enikels Fürstenbuch. Hrsg. Philipp Strauch. In: Jansen Enikels Werke. Hrsg. Philipp Strauch. (MGH Dt. Chron. III.) Hannover–Leipzig 1900. 2767–2794. sor. Rövid latin összefoglalását lásd

nyarán a korábban Kőszegi Iván szolgálatában álló vándor énekmondó, Peter Wachtelsack tudatta III. András háborús szándékait Habsburg Albert osztrák herceggel.⁴⁷ Az utóbbi eset amellettt tanúskodik, hogy a feladattal – nyilvánvalóan a fentebb látott veszélyek miatt – jellemzően nem az ország előkelőit bízták meg.

Ha a felek úgy látták, hogy kimerítették a háború kínálta lehetőségeket, s eljött az idő a konfliktusok békés rendezésére, előbb fegyverszünetet kellett kötni, s meg kellett állapodni a nézeteltérések elsimításának menetében. A tájékozódást eleinte informális csatornák szolgálhatták: 1272 és 1273 fordulóján a magyar kormányzat például egy ismeretlen kilétű ferences szerzetes – talán a Macsói Kunigunda cseh királyné szívéhez közel álló Farkas barát⁴⁸ – közvetítésével kísérelte meg elejét venni annak, hogy II. Ottokár hadüzenetét tényleges katonai műveletek kövessék.⁴⁹ Egy olyan súlyos helyzetben azonban, mint amilyen a IV. Béla által elveszített 1260. évi morvamezei (kroissenbrunni) ütközet után állt elő, már az ország előkelői jutottak kulcsszerephez: ekkor Smaragd kalocsai érsek és Roland nádor keresték fel a Pozsonytól egy mérföldre táborozó II. Ottokárt, hogy a magyar király nevében letegyék a fegyvert, és megállapodjanak a fegyverszünet feltételeiben.⁵⁰ Tíz esztendővel később, 1271 májusának közepe felé ismét csak Roland, valamint Ármái I. Pál veszprémi püspök kértek fegyverszünetet V. István magyar király nevében II. Ottokár Moson melletti táborában.⁵¹

Ha a tárgyalások reménytelennek tűntek, a felek rangos közvetítőket kérhettek fel, hogy családi kapcsolataikat és tekintélyüket latba vetve előmozdítsák vagy kikényszerítsék az áhított megállapodást. Ilyen közvetítő szerepet játszott 1166-ban II. (Jasomirgott) Henrik osztrák herceg, aki eredetileg Barbarossa Frigyes követeként kereste fel szófiai táborában hitvese nagybátyját, I. (Komnénosz) Manuel császárt, hogy fegyverszünetet közvetítsen a bizánci–magyar fegyveres konfliktusban.⁵² Több mint két évtizeddel később III. Béla magyar király

Thomas Ebendorfer: *Chronica Austriae*. Hrsg. Alphons Lhotsky. (MGH SS rer. Germ. N.S. XIII.) Berlin–Zürich 1967. 117.

⁴⁷ Ottokars Österreichische Reimchronik. Hrsg. Joseph Seemüller. (MGH Dt. Chron. V/1–2.) Hannover 1890–1893. (a továbbiakban: Steir. Reimchron.) 41535–41565. sor (Ottokar aus der Gaal: Stájer rímes krónika. [Részletek.] Ford., bev., jegyz. Bagi Dániel, ford. közr. Orsós Julianna. [Arpadiana 11.] Bp. 2023. 239.)

⁴⁸ Über Formelbücher, zunächst in Bezug auf böhmische Geschichte. Nebst Beilagen. Ein Quellenbeitrag zur Geschichte Böhmens und der Nachbarländer im 13., 14. und 15. Jahrhundert I–II. Hrsg. Franz Palacky. Prag 1842–1847. I. 292.

⁴⁹ CD V/2. 68–70.

⁵⁰ Steir. Reimchron. 7615–7620. sor (Stájer rímes krónika i. m. 121–122.); *Continuatio canonicorum Pragensium secunda*. Ed. Rudolfus Köpke. In: *Chronica et annales aevi Salici* i. m. (a továbbiakban: *Cont. can. Prag. II.*) 185.

⁵¹ (1271. május vége): UBB II. 4. (CD V/1. 111.)

⁵² *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*. Ed. Augustus Meineke. Bonnae 1836. 259–261. (Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Gyűjt., ford., bev., jegyz.

Eberhard német császári klerikus útján intézett üzenetet vejéhez, II. (Angelosz) Izsák bizánci császárhoz, hogy béküljön meg a Balkánon keresztres hada élén átvonuló Barbarossa Frigyessel.⁵³ 1271 tavaszán a döntőbíráskodásra (*arbitratio*) felkért magyar uralkodót, V. Istvánt ugyancsak követ – egy Gergely nevű székesfehérvári kanonok – képviselte a Görz közelében fekvő Medeában, ahol az aquileiai pátriárka és a tiroli grófok közti konfliktus várt megoldásra.⁵⁴ Az 1273 őszén függőben maradt cseh–magyar háború után a felek hosszú évekig kísérleteztek a békekötéssel – a magyar dinasztiát Dénes győri püspök képviselte a cseh király udvarában.⁵⁵ A tervezett béketárgyalásokban kiemelt szerepet szántak a kiskorú IV. László apósának, I. (Anjou) Károlynak;⁵⁶ a nápoly-szicíliai királyt az említett ügyben két magyar és egy cseh követség is felkereste az 1276. év folyamán.⁵⁷ A II. Ottokár és IV. László közti megbékélést előmozdítani hivatott békéltetőbizottság végül sosem ült össze, ellentétben az 1254. évi budai,⁵⁸ valamint az 1271-ben⁵⁹ és 1291-ben⁶⁰ a határszélen megjelenő tárgyalódelegációkkal. Az utóbbi három esetben a szembenálló országok legtekintélyesebb méltóságviselőinek egyezkedése meghozta a várt megállapodást, amelyet a békeszerződés példányainak ünnepélyes kiállítása, 1291-ben pedig fejedelmi találkozó pecsételt meg. A szerződések ceremonális kihirdetésére bárkit meghívhattak, aki a konfliktusban érintett volt: 1177-ben Barbarossa Frigyes császár és III. Sándor pápa megbékélésekor szinte minden keresztény fejedelem küldött követeket az esemény helyszínére, Velencébe; III. Béla magyar királyt például az első ismert pécsi prépost, Kozma képviselte tífős kísérete élén.⁶¹

Mekkora mozgástérrel rendelkeztek az Árpádok követei? A békeszerződéseket megelőző megbeszélések esetében feltételezhető leginkább, hogy a követek viszonylag széleskörű autonómiával rendelkeztek. E mozgástér lehetőségeit és

Moravcsik Gyula. Bp. 1988. [a továbbiakban: ÁMTBF] 238–240.)

⁵³ *Historia de expeditione Friderici imperatoris* (Der sogenannte Ansbert) Hrsg. Anton Chroust. In: *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.* Hrsg. Anton Chroust. (MGH SS rer. Germ. N.S. V.) Berlin 1928. (a továbbiakban: Hist. exp. Fr.) 53., 61.

⁵⁴ 1271. ápr. 2.: *Fraknói V.* Habsburg-ház i. m. 39–40. (MHDC V. 51–52.)

⁵⁵ (1275. jún. e.): CD V/2. 280–281.

⁵⁶ *Johannes Voigt*: Das urkundliche Formelbuch des königlichen Notars Heinricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen. Archiv für Österreichische Geschichte 29. (1863) 38–39.

⁵⁷ 1276. márc. 5./ápr. 15.: RCA XIV. 26. (MDEA I. 39.); 1276. márc. 21.: RCA XIII. 106–107.

⁵⁸ 1254. ápr. 3.: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemie I–VII.* Ed. Gustav Friedrich et al. Praha 1904–2013. (a továbbiakban: CDERB) V/1. 59–60.

⁵⁹ 1271. júl. 3., júl. 14.: CDERB V/2. 247–260. A helyszínre lásd 1272. jan. 6.: CD V/1. 210–211. (RA II/1. 2149. sz.)

⁶⁰ Steir. Reimchron. 43200., 43840–43855. sor (Stájer rímes krónika i. m. 246., 254.); 1291. aug. 28.: UBB II. 251–253.

⁶¹ *Le vite dei dogi di Marin Sanudo I–II.* A cura di Giovanni Monticolo. Città di Castello 1900–1911. (a továbbiakban: Marin. Sanud. Vite) I. 447.

korlátait érzékletesen foglalja össze a *Stájer rímes krónika*, amelynek szerzője az 1260-ban legyőzött, követeit instruáló IV. Béla király szájába adja a következő mondatokat: „Ne hirtelenkedjete, és úgy rendezzete a dolgokat, hogy ne ítéletek meg helytelenül semmit. Kerüljete a fenyegető beszédet és ne szabjatek túl nagy árat a megegyezésért. Szabadítsatek meg bennünket a további gondoktól, ám – amennyire csak lehet – törekedjete az igazságosságra. És jól figyeljetek oda mindenre. Mert csak az eszete és tudásotok önmagában kevés lesz, ha majd szembekerültök a cseh király tárgyalóival.”⁶² Hasonló intelmekhez tarthatta magát Jakab nyitrai püspök is, akinek kulcsszerepe volt az 1225. június 6-án megkötött osztrák–magyar békeszerződés létrejöttében,⁶³ mint ahogy azok a magyar megbízottak is, akiket III. András 1291 augusztusában, a hainburgi tárgyalások előtt ruházott fel teljhatalommal.⁶⁴ A Magyar Királyságra kimondott kiközösítés miatt IX. Gergely pápához küldött ünnepélyes követek – a nádor, a győri ispán és a johannita rendmester – ugyancsak széles mozgástérrel rendelkeztek; erre utal II. András Szentatyához szóló 1232. évi levele, amely szerint a pápai *curiába* érkező küldöttség változatos tárgyalási stratégiákat alkalmazva képviselhette az uralkodói akaratot: „amit említett követeim az én nevemben Szentségtek előtt mondanak, tárgyalnak, előadnak, vagy valaminek ellentmondanak, azt tekintse érvényesnek és helytállónak, s kételkedés nélkül úgy higgye, mintha én személyesen beszélnék Szentségtekkel, mivel, mint mondtam, minden az apostoli széknél intézendő ügyemet az ő belátásukra bízam.”⁶⁵

A követek szolgálatait akkor sem nélkülözhetette az uralkodó, ha a feleknek sikerült megállapodni a barátság (*amicitia*) helyreállításáról vagy megerősítéséről. Szerepet kaphattak a szerződés egyes feltételeinek megvalósításában, a pontok tartatásának folyamatában is. 1278-ban például IV. László követe, Perchinus zágrábi *podestà* kísérte I. (Anjou) Károly udvarába Kőszegi Iván ifjú fiát, Gergelyt,⁶⁶ aki a Babonicok és a Kőszegiek magánháborúját lezáró szerződés⁶⁷ értelmében a nápoly-szicíliai király túszaiként személyében szavatolta a megállapodás betartását.

⁶² Steir. Reimchron. 7590–7605. sor (Stájer rímes krónika i. m. 121.)

⁶³ 1225. jún. 6.: „hec est forma pacis [...] renovata per dominum Iacobum Nythriensem episcopum” – UBB I. 101–102.

⁶⁴ Steir. Reimchron. 43550–43560. sor (Stájer rímes krónika i. m. 249.)

⁶⁵ 1232. máj. 16.: VMHH I. 104. (RA I/1. 485. sz.). A fordítás lelőhelye: Árpád- és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. S. a. r. Makkai László – Mezey László. (Nemzeti könyvtár) Bp. 1960. 137.

⁶⁶ 1278. máj. 26.: RCA XVIII. 162.; 1278. jún. 14.: RCA XVIII. 41. (MDEA I. 56–57.)

⁶⁷ 1278. ápr. 20.: Codex diplomaticus comitum de Blagay. A Blagay család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Szerk. Thallóczy Lajos – Barabás Samu. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 28.) Bp. 1897. 24–27.

Nyolc esztendővel korábban, 1270 őszén Sixtus esztergomi olvasókanonok és kísérete⁶⁸ vélhetően azért kelt útra Szicília felé, hogy Anjou Izabella csillagászati összeget kitevő hozományának késedelmet szenvedő kifizetéséről, azaz a házassági szerződés betartásáról tárgyaljon a katasztrófális tuniszi kereszties hadjáratból hazatérő I. (Anjou) Károlyval.⁶⁹ Bár a házassági szerződés szövege nem maradt fenn, más forrásból tudható, hogy a szicíliai király a korban ilyenkor szokásos összeg többszöröse,⁷⁰ 200 ezer márka ezüst hozomány kifizetését vállalta,⁷¹ amelynek fejében a magyar uralkodó talán hajlandó lett volna lemondani balkáni igényeiről a Latin Császárság restaurációjára törő Anjou-uralkodó javára.⁷² I. Károly eltökéltnak mutatkozott, hogy az összeget minél gyorsabban összegyűjtse, és az Izabellát új hazájába kísérő delegációval mindjárt el is küldhesse a magyar uralkodónak. Végül azonban a szicíliai királynak be kellett látnia, hogy a summa előteremtése – legalábbis ilyen rövid határidővel – lehetetlen, ezért az adózók terheinek enyhítése érdekében felére mérsékelte a *maritagium* összegét, az Anjou-uralom ellen lázongó Szicíliában pedig októberre halasztotta az összeg második felének behajtását.⁷³ Az Izabella hercegnővel a fedélzetten kihajózó küldöttség még így is olyan tekintélyes nemesfémmennyiséggel kelhetett útra, amely még kockázatosabbá tette az amúgy sem veszélytelen adriai átkelést; nem véletlenül hallunk arról, hogy az utazásra kibérelt hajókat fel kellett fegyverezni és meg kellett erősíteni.⁷⁴ Nem tudjuk, hogy az oda- vagy a visszaúton történt, de 1271 januárjában arról értesülünk, hogy az Izabellát szállító gályák egyikét a dalmáciai Omiš (Almissa) kalózái elrabolták, mire a hercegnőt kísérő Drogo de Beaumont, a királyság marsallja elrendelte a velencei fennhatóság alatt álló, de a Nápoly-szicíliai Királyság területén működő dalmáciai (például raguzai és zárai) kereskedők letartóztatását és javainak lefoglalását.⁷⁵ Ha az incidens még az oda-

⁶⁸ Szűcs Jenő feltételezése szerint IV. László udvari történetírója, Kézai Simon is Sixtus útitársa lehetett, és ugyanezt valószínűsíti az Anjouk dél-itáliai hódítását megéneklő, s a francia uralkodócsalád szolgálatába állt Andreas Ungarus esetében is. – *Szűcs J.*: Társadalomelmélet i. m. 851–857., 854–855. Több mint valószínű azonban, hogy az utóbbi szerző 1270 őszén már nem állt az Árpádok szolgálatában, és inkább azzal az Andreas Ungarusszal azonos, aki legkésőbb 1262-től Bánca nembeli István prenestei püspök-bíboros – egykori esztergomi érsek – familiájának tagja volt, egészen annak 1270-ben bekövetkezett haláláig. – *Bácsatyai D.*: A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése. *Századok* 151. (2017) 264–269.

⁶⁹ 1270. nov. 30.: RCA VII. 22.; 1270. dec. 27.: RCA VI. 163. (MDEA I. 30.)

⁷⁰ *Bácsatyai Dániel*: Jolánta királyné hitbére és az aranybulla. Egy ismeretlen adománylevél 1222-ből. In: Magyarország és a római Szentszék III. *Exquisitae lucubrationes Cornelio Szovák amicabiliter dicatae*. Szerk. Tusor Péter – Kanász Viktor. (Collectanea Vaticana Hungariae I/21.) Bp.–Róma 2022. 19–26.

⁷¹ 1270. máj. 27.: RCA V. 6–7. (MDEA I. 11–12.)

⁷² *Patek F.*: Családi összeköttetés i. m. 456–457., 466–493.

⁷³ 1270. júl. 25.: RCA V 25.

⁷⁴ 1270. júl. 5.: RCA XV. 78. (MDEA I. 18–19.)

⁷⁵ 1271. jan. 25.: RCA VII. 46–47. (MDEA I. 31.)

úton történt, akkor a Magyarországra szállított hozomány egy része is áldozatul eshetett a kalóztámadásnak. Nem lehetetlen tehát, hogy Sixtus érkezése azzal a körülménnyel állt összefüggésben, hogy a magyar király az előirányozottnál lassabb ütemben kapta kézhez Izabella hozományát. A pénz behajtásának nehézsége és a kalóztámadás által okozott feltételezett károk mellett mindebben az is közrejátszott, hogy I. Károly a hozomány címén beszedett hozzájárulásból (*maritagium*) finanszírozta nyári-őszi afrikai útjának egyes költségeit.⁷⁶

A békét és a szövetséges viszonyt legszilárdabban a családi kapcsolat létesítése szavatolhatta, s ennek megfelelően az ismert követségek jelentős része – csaknem egyharmada – az Árpádok házassági politikájával állt összefüggésben. Sajnos szinte sohasem vagyunk abban a helyzetben, hogy teljes egészében nyomon követhessük az eljegyzéseket megelőző diplomáciai tárgyalásokat. Forrásaink azonban néha tudósítanak a kezdeményező fél első tájékozódásairól, így például Könyves Kálmán első, még nem kellően előkelő követeinek szicíliai látogatásáról (1096),⁷⁷ Henricus Anglicus 1213. évi angliai utazásáról⁷⁸ vagy a világi rendhez tartozó A. mester és egy névtelen pécsi olvasókanonok Habsburg Rudolf udvarában teljesített 1273 őszi követjárásáról.⁷⁹

Ha a másik fél nyitottnak mutatkozott a két dinasztia közti szálak szorosabbra fűzésére, a célországot ünnepélyes követek – jellemzően egy egyházi méltóságviselő és egy világi hatalmasság – keresték fel. Az előző példánál maradvá: I. Roger szicíliai gróf leányát végül Arduin püspök és Tamás *comes*, míg Földnélküli János angol király leányát, Johannát, Rajnáld váradi prépost és II. András *sénéchal*-ja kérte meg a magyar uralkodó számára.⁸⁰ Az I. (Anjou) Károly és V. István gyermekeinek eljegyzésére vonatkozó 1269. évi nápolyi tárgyalásokat János glogoncai prépost és egy Mihály nevű zárai polgár vezette.⁸¹ Alighanem a tárgyalások e szakaszában került sor a hozományra és a hitbérre vonatkozó alkudozásokra is; az egyezkedések ritka dokumentumai közé tartozik az a Barcelonában kelt előzetes házassági szerződés, amelyet II. András követei, Bertalan pécsi püspök és

⁷⁶ 1270. aug. 9.: RCA V. 246.

⁷⁷ De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardii Ducis fratris eius auctore Gaufredo Malaterra monacho Benedictino. Ed. Ernesto Pontieri. (RIS² V/1.) Bologna 1927–1928. (a továbbiakban: Gaufr. Malater. De rebus gest.) 102–103.

⁷⁸ 1213. febr. 4.: Documents Illustrative of English History in the Thirteenth and Fourteenth Centuries Selected from the Records of the Department of the Queen's Remembrancer of the Exchequer. Ed. Henry Cole. London 1844. (a továbbiakban: Selected documents) 253.

⁷⁹ (1273. nov.): *Fraknoi V.*: Habsburg-ház i. m. 21–22., 22–23. (RA II/2–3. 2570. sz., 2572. sz.) A forrásul szolgáló datálatlan levelek helyes keltezéséhez lásd *Uő*: Habsburg-ház i. m. 18.

⁸⁰ *Bácsatyai Dániel*: II. András angliai követei. Történelmi Szemle 59. (2017) 626–629.

⁸¹ 1269. szept. 9.: RCA V. 134. (MDEA I. 4.) A prépost személyének azonosítására lásd a 155. sz. jegyzetet.

Aragóniai Bertrand 1234 februárjában bocsátottak ki Magyarországi Jolánta és I. Jakab aragóniai király eljegyzésének ügyében.⁸²

A házasságszerzésre irányuló tárgyalások természetesen nem minden esetben hoztak eredményt: III. Béla és II. András angliai követének küldetése például mindkét esetben kudarcra végződött, akárcsak Smaragd pozsonyi prépost szent-zéki missziója, amelynek célja IV. Béla kisebbik fia és IV. Ince pápa egyik unokahúgának összeházasítása lett volna.⁸³ A megbeszélések sikere esetén azonban a királylányoknak nem maradt más választásuk: útra kellett kelniük új hazájuk felé. Kíséretükben ott lovagolhattak a házasságszerzés körül érdemeket szerző diplomaták is, mint amilyen a Boril bolgár cár leányát Magyarországra hozó Tamás fehérvári prépost,⁸⁴ a Courtenay Jolántát II. Andrásához kísérő Péter győri püspök,⁸⁵ a Magyarországi Jolánta barcelonai esküvőjét celebráló Bertalan pécsi püspök⁸⁶ vagy a IV. Béla leányát, Erzsébetet Bajorországba kísérő Türje nembeli Fülöp dömösi prépost is lehetett.⁸⁷ A küldöttségben ilyen esetekben nemcsak férfiak, hanem nők is helyet kaptak; Árpád-házi Szent Erzsébetet ura oldalán Locsmánda Bertold felesége is elkísérte új otthonába, Tübingiába,⁸⁸ míg a Magyarországi Máriát 1270-ben Nápolyba kísérő követség egyetlen ismert tagja éppen egy asszony, Csák nembeli Zlauch fia Tamás özvegye, Ágnes volt.⁸⁹ Az érdemeiről megemlékező oklevél nem a királylány dajkájaként, hanem szabályos követként (*relatrix*, *nuntia*) emlegeti az úrnőjével útra kelő Ágnes asszonyt, aki korábban a Francia Királyságban képviselte V. István érdekeit.

A szövetséget megszilárdító családi kapcsolat létesítésére akkor is lehetőség nyílt, ha az érdekelt uralkodódinasztiákban nem akadtak összeházasítható fiatalok. 1277 nyarán IV. László ünnepélyes követei abban a reményben keltek útra I. (Habsburg) Rudolf német király udvarába, hogy a II. Ottokár cseh király ellen irányuló szövetséget a német király leánya, Konstancia és a magyar király öccse,

⁸² 1234. febr. 20.: *Thallóczy Lajos*: Árpád-házi Jolán, Aragon királynője. Századok 31. (1897) 578–579. A dokumentum keltére lásd *Bácsatyai D.*: II. András követei i. m. 76.

⁸³ (1248–1252. vagy 1254.) szept. 16.: VMHH I. 229–230. (RA I/2. 1015. sz.)

⁸⁴ 1214: *Géza Érszegi*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarischen-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3. (1975) 2. sz. 91–97. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL], Diplomatai Levéltár [a továbbiakban: DL] 91 934.)

⁸⁵ 1217: UBB I. 72–74. (RA I/1. 322. sz.)

⁸⁶ *Jerónimo Zurita*: Indices rerum ab Aragoniae regibus gestarum ab initiis regni ad annum MCDX. Caesaraugustae 1578. 115.

⁸⁷ 1250. jún. 23.: RA I/2. 277–281. (926. sz.) Az utazás időpontjára lásd Hermann Altahensis *Annales*. Ed. Philippus Jaffé. In: *Annales aevi Suevici*. Ed. Georgius Heinricus Pertz. (MGH SS XVII.) Hannoverae 1861. 394.

⁸⁸ 1230: ÁÚO VI. 485–486. (RA I/1. 593. sz.)

⁸⁹ +1269: ÁÚO VIII. 239–240. (RA II/1. 1902. sz.)

András eljegyzésével, majd házasságával pecsételik meg.⁹⁰ Bár András herceg rövidesen elhunyt, a két uralkodó szövetségét továbbra is családi összeköttetés létesítésével kívánták megszilárdítani, ezért novemberi személyes találkozójukon Rudolf ünnepélyesen fiává fogadta a közelmúltban nagykorúvá lett IV. Lászlót.⁹¹

Az Árpádok diplomatái természetesen fejedelmi találkozók előkészítésében is szerepet kaptak. Feltehetően László tinini püspökre bízta I. (Anjou) Károly és nászura, V. István – végül megghiúsult – összejövetelének megszervezését. Az 1272 nyarára kitűzött találkozó⁹² helyszínéül minden jel szerint a Nápoly-szicíliai Királyság területét jelölték ki; erre utal, hogy míg a magyar király már csaknem megérkezett az Adria partjára, addig a szicíliai uralkodó június–júliusban ki sem mozdult Nápoly környékéről.⁹³ A Tengeremellékre tartó magyar király az év júniusának végén Bihács környékén járt,⁹⁴ amikor László püspök engedélyt kapott a szicíliai uralkodótól, hogy Apulia kikötőiből csaknem 20 tonna (*100 salme*) gabonát és feleannyi babot szállíthasson a Magyar Királyságba a szokásos vámok megfizetése nélkül,⁹⁵ mindezt V. István küszöbön álló átkelése, az utazó magyar király kíséretének ellátása tehetné indokolttá.

Követek intézkedtek a dinasztia tagjainak idegenben bekövetkezett halála esetén is. Két alkalomról is tudunk, amikor a magyar uralkodók követei azért keltek útra, hogy az Árpád-ház külföldön elhunyt tagjának porhüvelyét hazahozzák: a Bizánci Birodalomban meghalt Álmos herceg holttestét egy Fulbert nevű püspök,⁹⁶ míg a Bécsben még gyermekként elhunyt III. Lászlóét Péter győri püspök szállította az (újra)temetés helyszínére, Székesfehérvárra.⁹⁷

⁹⁰ 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214.

⁹¹ Annales Vindobonenses i. m. 709.

⁹² Az Anjou-regisztrumok egy szóval sem említik egy esetleges nagyszabású utazás előkészületeit; a tervezett találkozóról jellemző módon egyedül V. István egyik adományleveléből értesülünk, amelyet a hosszú horvátországi út egyik állomásán, Topuszkón bocsátott ki. – 1272. jún. 9.: Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (a továbbiakban: Zala) I. 66–69. (RA II/1. 2209. sz.)

⁹³ 1272. jún. 23.: ÁÚO VIII. 395. (RA II/1. 2214. sz.), *Paul Durrieu*: Les archives angevines de Naples. Étude sur les Registres du roi Charles Ier (1265–1285) I–II. (Bibliothèque des Écoles Françaises d’Athènes et de Rome 46.) Paris 1886–1887. II. 174.

⁹⁴ 1272. jún. 23.: ÁÚO VIII. 395. (RA II/1. 2214. sz.)

⁹⁵ 1272. jún. 22.: RCA VIII. 201. A salme átváltásáról lásd *Frederic Chapin Lane*: Tonnages, medieval and modern. The Economic History Review 17. (1964–1965) 224.

⁹⁶ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. Alexander Domanovszky. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: Chron. comp. saec. XIV.) I. 443. Az időpontra lásd *Continuatio Cosmae canonici Wissegradensis*. Ed. Rudolfus Köpke. In: *Chronica et annales aevi Salici i. m.* (a továbbiakban: Cont. can. Wissegr.) 143.

⁹⁷ *Annales Admontenses*. Ed. Wilhelmus Wattenbach. In: *Chronica et annales aevi Salici i. m.* (a továbbiakban: Ann. Admont.) 590–591.

A követek – ellentétben a futárokkal, akikről szinte alig rendelkezünk információval – sosem utaztak egyedül, hiszen amellet, hogy a kíséretnek méretében is ki kellett fejeznie a megbízó rangját, az út veszélyei is indokolták a megfelelő számú fegyveres kíséző jelenlétét. Árpád-kori forrásaink a kíséretnek létszámát illetően sem éppen bőbeszédűek, így ritkaságszámba megy az a már említett híradás, amely arról tudósít, hogy a III. Bélát képviselő Kozma pécsi prépost tízfős kíséret élén érkezett Velencébe, I. (Barbarossa) Frigyes császár és III. Sándor pápa ünnepélyes megbékélésének helyszínére.⁹⁸ Nem meglepő, hogy az Anjouk nápolyi regisztrumai több olyan adatot is fenntartottak, amelyek a magyar követek *familiájára* vonatkoznak. Az Apuliából hazatérő Pontius de Fay magyarországi johannita perjel 1276 tavaszán négy lóval és nyolc öszvérrel szállt hajóra Barletta kikötőjében, amelyből arra következtethetünk, hogy rajta kívül három fő vett részt a misszióban.⁹⁹ Az év őszén János egykori péterváradai apát és *familiája* ugyancsak négy lóval hagyta el Apulia partjait.¹⁰⁰ Négy esztendővel később, 1280 tavaszán IV. Bertalan vegliai *comes* és kísérete kilenc ló társaságában indult haza a Nápoly-szicíliai Királyságból,¹⁰¹ míg a nyár végén visszatérő Robertus de Rupe/Gudde magyarországi templomos *preceptor* 14 fős kíséret élén kelt át az Adrián.¹⁰² A legnagyobb ismert küldöttséget Paschasius nyitrai püspök vezette – valamikor 1285 és 1288 májusa között –, az utazás célpontja azonban ezúttal nem Nápoly, hanem Habsburg Albert osztrák herceg bécsi udvara volt. Mindez onnan tudható, hogy a főpap öt közeli rokona (*quinque fratribus eius*), valamint 18 távolabbi családtagja és *familiarisa* (*aliis suis consanguineis et familiaribus numero circiter decem et octo personis*) halt erőszakos halált, amikor a kunok rátámadtak az Ausztriából hazatérő küldöttségre.¹⁰³ A népes kíséret a követek védelmét is szolgálta, ám e feladatát, mint láthattuk, nem mindig tudta sikerrel betölteni: Paschasius püspöknél is szerencsétlenebbül járt a Nápolyból hazafelé tartó Perchinus zágrábi *podestà*, akit útonállók gyilkoltak meg 1278 második vagy 1279 első felében,¹⁰⁴ vagy annak a küldöttségnek az ismeretlen vezetője, akit – a kíséret védelmével megbízott Vecsei Bertalan erőfeszítései ellenére – Ottokár morva őrgróf öletett meg valamikor 1253 szeptembere előtt.¹⁰⁵

Arra nézve, hogy az Árpád-kori magyar követek milyen útvonalakon keresztül közelítették meg célpontjaikat, csaknem kizárólag az itáliai követjárások

⁹⁸ Le vite dei dogi i. m. I. 447.

⁹⁹ 1276. márc. 5./ápr. 15.: RCA XIV. 26. (MDEA I. 39.)

¹⁰⁰ 1276. okt. 17.: RCA XV. 28. (MDEA I. 98.)

¹⁰¹ 1280. ápr. 26.: RCA XXIII. 46.; 1280. ápr. 28.: RCA XXIII. 47. (MDEA I. 122–123., hibásan 1295-nél!)

¹⁰² 1280. aug. 28.: RCA XXIII. 56–57. (MDEA I. 126–127., hibásan 1295-nél!)

¹⁰³ 1288. máj. 13.: CD V/3. 417–418. (RA II/2–3. 3489. sz.)

¹⁰⁴ 1279. (jún.–aug.): CDCr VI. 329–330. (RA II/2–3. 2974. sz.)

¹⁰⁵ 1268: RD 58. (72. sz.) Lásd *Rudolf V.*: Közép-Európa i. m. 164.

forrásai szolgálnak felvilágosítással. A normann Szicíliát vagy az Anjouk Nápoly-szicíliai Királyságát természetesen tengeren érték el, a pápák római udvarába azonban – legalábbis a korszak első felében – szárazföldi úton jutottak el. Erre utal, hogy Imre király Rómából hazatérő követei 1204 júniusában az észak-itáliai Vicenzát is érintették.¹⁰⁶ Egy másik alkalommal – 1220–1221 telén – II. András és János esztergomi érsek követei Stájerországon és Karintián átkelve küzdöttek le az Alpok magaslatait: a követeket a Tagliamento völgyének kiszélesedésében fekvő Gemona városában tartóztatta fel Konrád trieszti püspök, ami kétségtelenné teszi, hogy a magyar küldöttek ebben az esetben Villach és Tarvisio érintésével közelítették meg Itáliát.¹⁰⁷

1241-ből származik az első adat, amely szerint a Róma felé tartó magyar követek az Adriai-tengert is igénybe vették utazásukhoz. Az év elején bekövetkezett mongol támadás ügyében az esztendő folyamán IV. Béla két követséget is menesztett a Szentszékhöz. A második misszió vezetői bizonyosan a tengeri utat választották, mivel tudható, hogy a küldöttség tagjai, Lukács győri prépost és egy István nevű főesperes a hullámok közt lelték halálukat.¹⁰⁸ A félszigetre küldött magyar követek érdemeit elismerő adománylevelekben ezt követően nem ritkán olvashatunk arról, hogy az adományos sikerrel állta ki a tengeri út veszedelmeit.¹⁰⁹

A követségek menetsebességéről sem rendelkezünk sok adattal. Részletes úti számadások híján a követek indulási idejére csak az általuk vitt levelek dátumából, míg megérkezésükre csak a választlevelek keltéből tudunk következtetni, azaz csak az utazás relatív időhatárai állnak rendelkezésünkre, azok is csupán rendkívül ritkán. IV. Béla 1238. június 7-én Zólyomban kelt levelére¹¹⁰ augusztus 8-án¹¹¹ válaszolt az Anagninban tartózkodó IX. Gergely pápa, a magyar követek ekkor tehát két hónapon belül tették meg az itáliai utat. Hasonló ráérősséggel később is találkozunk: a magyar uralkodó 1266. április 27. körül indította útnak követét, az előző hónapban megkötött Margit-szigeti szerződés szövegével Rómába tartó Demeter barsi főesperest,¹¹² IV. Kelemen pápa azonban csak június 22-én írta

¹⁰⁶ Heger, H.: *Lebensbezeugnis* i. m. 108.

¹⁰⁷ 1221. febr. 13.: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium illustrantia* I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae 1863–1875. (a továbbiakban: VMSM) I. 71–72.

¹⁰⁸ 1242. jan. 19.: *Historia diplomatica Friderici secundi* I–VI. Ed. Jean-Louis-Alphonse Huillard-Bréholles. Parisii 1852–1861. (a továbbiakban: *Hist. dipl. Fred. sec.*) VI/2. 902. (RA I/2. 712. sz.)

¹⁰⁹ Szügyi Miklós, +1244. ápr. 22.: *Hazai Okmánytár* I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) IV. 28–30. (RA I/2. 763. sz.); Türje nembeli Fülöp, 1267. júl. 20.: *ÁÚO* VIII. 162–167. (RA I/3. 1527. sz.); Hetényi Sixtus, 1264. nov. 11.: *MES* I. 517. (RD 61. sz.); Ármay Pál, 1286. nov.: *ÁÚO* IX. 440–442. (RA II/2–3. 3419. sz.); Ágnes asszony, +1269: *ÁÚO* VIII. 239–240. (RA II/1. 1902. sz.)

¹¹⁰ 1238. jún. 7.: *VMHH* I. 170–171. (RA I/1. 642. sz.)

¹¹¹ 1238. aug. 8.: *VMHH* I. 164.

¹¹² 1266. ápr. 27.: *VMHH* I. 282–283.

át és erősítette meg a dokumentumot.¹¹³ Mint láttuk, 1241-ben jóval sietősebb volt IV. Béla követének dolga, s a magyar király május 18-i levelére egy hónapon belül megszületett a Szentatya válasza. A Csepel-szigeten 1272. augusztus 6-án elhunyt¹¹⁴ V. István halálhíre csaknem ugyanilyen sebesen, egy hónap leforgása alatt érkezett Nápolyba, I. (Anjou) Károly ugyanis már szeptember 5-én kifejezte részvétét a magyar báróknak és főpapoknak.¹¹⁵ Késő középkori adatok alapján egy gyors lovasfutár akár 50–60 kilométert is megtehetett naponta,¹¹⁶ s a hírek akár két hét leforgása alatt Rómából Pozsonyba érhetnek.¹¹⁷ III. Edvárd angol király követe és hatfős kísérete 1346 tavaszán ennél is gyorsabban, 70–80 kilométer/nap átlagsebességgel közelítette meg a Magyar Királyságot, s Anglia partvidékéről mindössze egy hónap leforgása alatt Visegrádra érkezett, amelyben nagy szerepe volt a könnyen hajózható folyami utaknak is.¹¹⁸ A nagy kísérettel útnak induló ünnepélyes követségek többsége azonban lassabban érhetett célt.¹¹⁹

Bár a követek utazásaira jellemzően tavasszal, nyáron vagy ősszel került sor, rendelkezünk olyan adatokkal is, amelyek szerint a magyar követeket a hidegre forduló időjárás sem tántorította vissza sürgető küldetésük teljesítésétől. Erre utalnak legalábbis IV. Béla késő ősszel (október 13. és november 29. között) kelt, pápákhoz címzett levelei, amelyekre Szent Péter utódai már a következő év elején (január 21. és március 6. között) válaszoltak;¹²⁰ ezekben az esetekben a király követei, mint például az 1224 decembere és 1225 februárja között Rómában tartózkodó Florentius aradi örkanonok,¹²¹ a pápai *curia* közelében töltötték a telet. Nem tudjuk, hogy a küldöttségek hol találtak szállást az Örök Városban; annyi viszont bizonyos, hogy a hosszú úton sűrűn rákényszerültek, hogy lakott területen kívül éjszakázzanak. Az utazás elengedhetetlen kellékei közé tartoztak tehát azok a szépívű sátrak, amelyekhez hasonlók a pápai udvart többször is felkereső

¹¹³ 1266. jún. 22.: VMHH I. 284–287.

¹¹⁴ *Bácsatyai Dániel: Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301)*. (Arpadiana 10.) Bp. 2022. 226.

¹¹⁵ 1272. szept. 5.: RCA IX 159–160. (MDEA I. 36–37.)

¹¹⁶ *Norbert Ohler: Reisen im Mittelalter*. München 1988.² 141., idézi *Fedeles Tamás*: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs 2015. 222–223.

¹¹⁷ *Solymosi László*: Uros pannonthalmi apát és követtársai Itáliában 1225 tavaszán. Két kiadatlan oklevél a Vatikáni Titkos Levéltárból. In: Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára. Győr 2013. 261. 13. jegyz.

¹¹⁸ *Homonnai Sarolta*: „...eundo in nuncium regis versus regem Hungariae...” Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban. *Aetas* (1999) 3. sz. 34–56.

¹¹⁹ Egy késő középkori példához lásd *Kristóf Ilona*: Utazás Itáliába 1501 nyarán. Egy számadáskönyv tanulságai. In: *Akit Clío elbűvölt*. In honorem Romsics Ignác. Szerk. Pap József – Verók Attila. Eger 2021. 191–198.

¹²⁰ 1239. nov. 29.: VMHH I. 172. (RA I/2. 668. sz.) – 1240. márc. 6.: VMHH I. 174.; (1246.) nov. 15.: VMHH I. 232. (RA I/2. 839. sz.) – 1247. jan. 30. (Lyon): VMHH I. 203.; 1265. okt. 13.: VMHH I. 281. (RA I/3. 1455. sz.) – 1266. jan. 21.: VMHH I. 281.

¹²¹ 1224. dec. 4.: VMHH I. 52.; 1225. febr. 25.: VMHH I. 54. Követségeire lásd *Bácsatyai D.: II. András követei i. m. 80–81.*

Gyerki László esztergomi prépost tulajdonában álltak. Az egyik egy nagy katonai sátor, míg a másik egy kisebb – és alighanem kényelmesebb –, kék fuztán takaróval borított alkalmatosság volt; az értékes utazási felszerelést a prépost végrendeletének értelmében gyorsan pénzzé tehették, hogy kiegyenlítsék a néhai birtokos adósságait.¹²²

A követek

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a követek kiválasztásának legfontosabb feltétele az uralkodó iránti hűség volt, amelyről a szolgálataikat méltató adománylevelek mindig megemlékeznek. A királyi akaratot külföldön képviselő személyeket kétségtelenül az uralkodó jelölte ki a bizalmát élvező személyek közül még akkor is, ha döntés meghozatalában nyilvánvalóan szerepet játszottak a királyi tanács tagjai is. A szicíliai utazása előtt (1151 és 1154 között) végrendelező Adalbert követ II. Géza parancsa mellett Martirius esztergomi érsek és az ország előkelőinek utasítására kelt útra; a végrendelet bizonyára nem véletlenül emlékezett meg arról, hogy Adalbert a király mellett a *regnumot*, vagyis az ország előkelőit is képviselte.¹²³ A megfogalmazás a követi felhatalmazás fokozott érvényességét fejezte ki, s ezáltal utalt a jövőbeli megállapodás hatályának és legitimitásának kikezdetlenségére is, hiszen előre jelezte, hogy az Adalbert tárgyalásainak eredményeként megszülető szerződés nemcsak a magyar királyt, hanem az országnagyokat is kötelezni fogja.

A királyi kancellárián kelt dokumentumok ritkábban utalnak a követektől elvárt másik tulajdonságra, a hasznosságra, amelynek elengedhetlen feltétele volt az alább részletesen tárgyalt alkalmasság, legyen annak háttérben a követ előkelősége, gazdagsága vagy sajátos szakértelme. Locsmánda Frank részére kiállított oklevelében II. András hűségese és hasznosnak (*regi et regno utilis et fidelis*) nevezi az adományos apját, a Szent Erzsébetet Tübingenbe kísérő Bertoldot.¹²⁴ 1239 januárjában kelt levelében IV. Béla hasonló megfogalmazással ajánlotta IX. Gergely pápa figyelmébe Gergely győri püspököt, aki azért élvezte az uralkodó különleges bizalmát (*de quo fiduciam gerimus specialem*), mivel szolgálatai a király és országa számára igen hasznosnak és gyümölcsözőnek (*nobis et regno nostro utilem plurimum ac fructuosum*) bizonyultak.¹²⁵ Adománylevelének *narratio*-ja szerint Sixtus esztergomi olvasókanonok hűen és bölcsen (*fideliter et prudenter*)

¹²² 1277. márc. 23.: MES II. 71–72.

¹²³ (1151–1154 tavasza között): PRT I. 602–603. (RA I/1. 83. sz.)

¹²⁴ 1230: ÁÚO VI. 485–486. (RA I/1. 593. sz.)

¹²⁵ 1239. jan. 13.: Examen des chartes de l'Église Romaine contenues dans les rouleaux dits rouleaux de Cluny. Éd. M. Huillard-Bréholles. Paris 1865. (a továbbiakban: Examen) 97. (RA I/2. 653. sz.)

védelmezte IV. Bélát és koronája jogait a pápai udvarban, s a király és a királyság más ügyeit is dicséretesen és hasznosan (*laudabiliter et utiliter*) mozdította elő.¹²⁶

Milyen tulajdonságok tették alkalmassá a követeket arra, hogy bizonyíthatassák hasznosságukat? Egyes követjárások esetében a küldetés vezetőinek kiválasztásakor az előkelőség játszotta a legfőbb szerepet. A Karoling-korban rögzült gyakorlat szerint az ünnepélyes követségek vezetésével általában két előkelőt, egy egyházi és egy világi méltóságviselőt bízott meg az uralkodó. Miként a IX. Gergely udvarában 1232-ben megjelent magyar bárók, II. András ünnepélyes követeinek (*nuncii sollemnes*) példája mutatja, a magyar király a követség vezetőinek társadalmi súlya révén kívánt érvényt szerezni az ország kiközösítése elleni tiltakozásának.¹²⁷ Feltűnő azonban, hogy a királyság legelső főpapjai és bárói – így a nádor vagy a magyar érsekek – csak a legkritkább esetben, jellemzően a szomszédokkal folytatott határmenti fegyverszüneti és béketárgyalások résztvevőiként tűnnek fel követi szerepben, ismét csak azt jelezve, hogy e megbeszélések határozatai különösen szilárdan kötelezik majd a koronás főket és országuk előkelőit. Az utóbbi esetekben az ország főemberei nem kényszerültek hosszú utazásokra: 1254-ben Budán,¹²⁸ 1271-ben a Morva folyó mentén húzódó magyar–cseh határszakaszon,¹²⁹ 1291-ben pedig a határmenti Hainburgban állapodtak meg a béke feltételeiről a nyugati szomszédok képviselőivel.¹³⁰ A Habsburg Rudolf és IV. László között formálódó szövetség létrehozásán fáradozó magyar főpapok és bárók 1277 nyarán azonban egyértelműen idegenben, Bécsben tárgyaltak a német királlyal.¹³¹

Ha a hatalmasságok közötti tárgyalások komolyra fordultak, szándékaik szilárdságáról ünnepélyes követek révén győzték meg a másik felet, legyenek azok dinasztikus házasságra vagy éppen szövetségkötésre vonatkozó megbeszélések. Bizonyára efféle követekre gondolt VII. Gergely pápa, aki – miután 1077-ben tudomására jutott I. (Szent) László trónra lépésének híre – kifejezte óhaját, hogy az új magyar király alkalmas követek útján (*per idoneos legatos*), nyíltabban (*apertius*) fejezze ki a Szentszék iránti hűségét.¹³²

László király halála után örököse, Könyves Kálmán a pápaság szövetségesénél, a normann Szicíliában keresett magának jövődöbelit. A tájékozódás céljából kiküldött magyar követeket I. Roger gróf nem találta kellően tekintélyesnek,

¹²⁶ 1264. máj. 10.: MES I. 500–501. (RA I/3. 1404. sz.)

¹²⁷ 1232. máj. 16.: VMHH I. 104. (RA I/1. 485. sz.)

¹²⁸ 1254. ápr. 3.: CDERB V/1. 59–60.

¹²⁹ 1271. júl. 3., júl. 14.: CDERB V/2. 247–260. A helyszínre lásd 1272. jan. 6.: CD V/1. 210–211. (RA II/1. 2149. sz.)

¹³⁰ Steir. Reimchron. 43200., 43840–43855. sor (Stájer rímes krónika i. m. 246., 254.); 1291. aug. 28.: UBB II. 251–253.

¹³¹ 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214.

¹³² 1077. jún. 9.: DHA I. 220–221.

ezért arra kérte Kálmánt, hogy olyan méltóságviselőket indítson útnak, akiknek – magasabb rangúak lévén – többet ér a szava. Mindez tehát nem elutasítást, hanem éppen ellenkezőleg, Kálmán terveinek sikerét jelentette: a megszokott forгатókönyv szerint az első tapogatódzásokat a másik fél fogadókészsége esetén ünnepélyes küldöttség útra bocsátása követte. Kálmán király az utóbbi feladatra egy Tamás nevű *comest* és Arduin nevű püspökét jelölte ki.¹³³ Több mint fél évszázaddal később II. Géza király azért kényszerült mentegetőzésre VII. Lajos francia királynak írt levelében, mert a Barbarossa Frigyes császár ellen irányuló szövetség ügyében kelt üzenetét nem elég magas rangú követ kézbesítette (*maioris quidem dignitatis personam*), mivel az út veszélyei ezt rendkívül kockázatosá tették volna. A szövetség megszilárdítása érdekében a magyar király arra kérte a francia uralkodót, hogy indítson útnak egy kellően tekintélyes követet (*nuncium magnificum*), s akkor maga is parancsot ad majd arra, hogy méltóságviselői közül valaki (*aliquem de maioribus meis*) útra keljen a Francia Királyság felé.¹³⁴

A küldöttek magas rangja garantálta tehát, hogy a vendéglátó komolyan vegye a magyar király üzenetét. Az uralkodó azonban más módon is meggyőzhette partnereit arról, hogy követe teljes mértékben az ő akaratát képviseli, bár kétségtelen, hogy a követi felhatalmazás ezúttal nem lehetett különösebben széleskörű. IV. Béla két ízben is titkainak első számú ismerőit, a ferences rendhez tartozó gyóntatóit küldte a pápákhoz követségbe. Az 1246 végén IV. Ince lyoni udvarába látogató Romanus testvér esete igazolja,¹³⁵ hogy a magyar király lelki gondozását már az 1240-es években is a ferencesek látták el, másfél évtizeddel azelőtt tehát, hogy a domonkos rendtől állítólag elhidegült volna.¹³⁶ Gyóntatójaként ugyancsak a király legközelebbi bizalmasai közé tartozhatott az a Pál ferences testvér is, aki két évtizeddel később, 1265 késő őszién kereste fel a pápai udvart.¹³⁷

A társadalmi rang mellett a jelölt gazdagsága is komoly súllyal esett a latba. A vagyoni helyzet fontosságát jelzi, hogy a követek sűrűn kényszerültek arra, hogy maguk finanszírozzák utazásuk költségeit, amellyel különös – alkalmasint birtokadományokban megnyilvánuló – hálára kötelezték gyakran pénzsűkével küzdő megbízóikat. A 13. századi magyar királyok alkalomadtán nem is mulasztották el, hogy megemlékezzenek saját erőforrásaikat sem kímélő követeik szolgálatairól. Súlyos anyagi áldozatot (*gravibus expensis*) vállalt Locsmándi Bertold *comes* 1211-ben, amikor nejével Tübingiába kísérte a kisgyermek Árpád-házi

¹³³ Gaufr. Malater. De rebus gest. 102–103.

¹³⁴ (1161–1162. május között): CD II. 163. (RA I/1. 95. sz.)

¹³⁵ (1246.) nov. 15.: VMHH I. 232. (RA I/2. 839. sz.); 1247. jan. 30.: VMHH I. 203.

¹³⁶ A rendtől való elidegenedés tézisére lásd *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106. (1972) 77.; *Szűcs J.*: Utolsó Árpádok i. m. 136.

¹³⁷ 1265. okt. 13.: VMHH I. 281. (RA I/3. 1455. sz.); 1266. jan. 21.: VMHH I. 281–282.

Erzsébetet.¹³⁸ Négy évvel később ugyancsak saját költségén (*propriis expensis*) utazott Konstantinápolyba a Courtenay Jolántát II. Andrásához kísérő Péter győri püspök¹³⁹ és Locsmáncsi Frank, az imént említett Bertold fia.¹⁴⁰ A magyar királyok szentszéki követei, Türje nembeli Fülöp zágrábi püspök¹⁴¹ vagy Ármái II. Pál veszprémi prépost¹⁴² szintén nem sajnálták saját, illetve egyházuk vagyonát, amikor tengerre szálltak Itália felé. Konkrét költségekről sajnos csak ritkán értesülünk: hamis oklevél szerint Bertalan pécsi püspök állítólag négy követséget vezetett a Magyar Királyságból Aragóniába, s e követjárások összesen ötezer márka ezüstre rúgó összeget, átlagosan tehát több mint ezer márkát emésztettek fel.¹⁴³ Az Arany Horda kánját, Berkét felkereső Miskolc nembeli Panyit számára István ifjabb király 300 márka ezüstöt utalt ki, ám az átadással megbízott előkelő az összeggel együtt elhagyta ura szolgálatát és az öreg király, IV. Béla udvarába távozott; Panyitnak tehát személyesen kellett vállalnia a hosszú és veszélyes utazás finanszírozását.¹⁴⁴

A követek vagyoni helyzetéhez fűződő elvárások bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy a 13. század derekától egyre gyakrabban tűnnek fel közöttük olyan dúsgazdag és világlátott polgárok, mint amilyenek az Árpádok velencei vásárlásait intéző zágrábi Perchinus¹⁴⁵ vagy a Maas-vidéki (dinant-i és huyi) érdekeltségekkel rendelkező esztergomi vallon Godinus és fia, Frank is voltak.¹⁴⁶ Hogy a magyar királyok nem tartották elsődleges feladatuknak, hogy saját kincstárukból gondoskodjanak követeik szükségleteiről, mi sem szemlélteti jobban, mint az az 1289. évi királyi oklevél, amely szerint a vegliai grófoknak rendszeresen vendégül kellett látniuk a magyar uralkodók Szentszék és Szicíliai Királyság felé tartó küldötteit.¹⁴⁷

A társadalmi státusz mellett a 13. századtól forrásainkban egyre hangsúlyosabbá válik a követek szakértelme. A megfelelő képzettség természetesen az egyházi rendhez tartozó követek korábban is elvárt jellemzője volt; retorikai és jogi

¹³⁸ 1230: ÁÚO VI. 485–486. (RA I/1. 593. sz.)

¹³⁹ 1217: UBB I. 72–74. (RA I/1. 322. sz.)

¹⁴⁰ 1234: ÁÚO VI. 550–552. (RA I/1. 528. sz.)

¹⁴¹ 1267. júl. 20.: ÁÚO VIII. 162–167. (RA I/3. 1527. sz.)

¹⁴² 1286. nov.: ÁÚO IX. 440–442. (RA II/2–3. 3419. sz.)

¹⁴³ +1235: CD III/2. 431. (RA I/1. 544. sz.)

¹⁴⁴ 1268: HO VIII. 110–113. (RA II/1. 1884. sz.)

¹⁴⁵ Pályájára lásd *Zsoldos Attila*: Városlakók a királyi család szolgálatában. Történelmi Szemle 47. (2005) 197–200. Nápolyi követségének forrásai: 1278. máj. 26.: RCA XVIII. 162.; 1278. jún. 14.: RCA XVIII. 41. (MDEA I. 56–57.); 1279. (jún.–aug.): CDCr VI. 329–330. (RA II/2–3. 2974. sz.)

¹⁴⁶ Godinus követségére lásd 1294. máj. 4.: RCA XLVII. 282.; 1294. jún.: RCA XLVII. 300. Maas-vidéki birtokaira lásd 1293. júl. 5.: The National Archives, Kew (a továbbiakban: TNA), AC 1/60/106. Frank követségére lásd 1293. márc. 25.: RCA XLV. 117.; 1293. júl. 5.: TNA, AC 1/60/106. A fenti példákkal ellentétben az Ausztriában követként megforduló István soproni polgár talán csak résztvevője és nem vezetője volt a küldöttségeknek. (1283/1284.) máj. 23.: UBB II. 183. (RA II/2–3. 3280. sz.) Keltéhez lásd *Kádár Tamás*: IV. László itineráriuma (1264–[1272]–1290). Fons 23. (2016) 43–44. 69. jegyz. István személyére lásd *Zsoldos A.*: Városlakók i. m. 194–197.

¹⁴⁷ 1289. jún. 11.: CDCr VI. 653–655. (RA II/2–3. 3520. sz.)

tanulmányaiknak köszönhetően általában ők rendelkeztek a tárgyalásokhoz szükséges ékesszólással, meggyőzőerővel és érvkészllettel, később pedig az ő szakértelmükre bízta a szerződések megfogalmazását. A német történetíró, Rahewin nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy II. Géza 1158-ban Barbarossa Frigyeshez küldött követei előkelőségük (*de optimatibus regni sui*) és gazdagságuk mellett kelően ékesszólók is voltak (*viros opulentos et copia dicendi satis instructos*),¹⁴⁸ amelyekkel a szerző egyben azt is jelzi, hogy a magyar király katonai segítségnyújtásra vonatkozó felajánlása nem üres ígéret volt. A császárt a következő évben felkereső magyar követek (Máté és Primogenitus mesterek) mindegyike *litteratus*, azaz nagy műveltséggel rendelkező klerikus volt.¹⁴⁹ 13. századi utódaik között egyre gyakrabban tűnnek fel az egyetemi fokozattal rendelkező *magisterek* és *doctorok*. Az 1265–1266 telén IV. Kelemen udvarában tartózkodó Demeter mester, barsi főesperes retorikai képzettsége a pápát is lenyűgözte, még ha a Szentatya a beszéd tartalmát felháborítósnak is találta.¹⁵⁰

A világi és az egyházi követektől egyaránt elvárták, hogy ismerjék vendéglátójuk nyelvét, de legalábbis a nyugati kereszténység közvetítőnyelvét, a latint. IV. László nápolyi követe, a világi rendhez tartozó Kadarkalász nembeli Sándor például magától értetődő természetességgel tette meg vallomását latinul a Szent Margit élet-szentségére vonatkozó 1276. évi pápai vizsgálat idején.¹⁵¹ A szükséges nyelvtudás és helyismeret megbízhatóbb garanciája természetesen az volt, ha a követeket családi szálak fűzték a célországba, esetleg maguk is ott születtek. A követek e típusának képviselői gyakran rendelkeztek kettős identitással, ami az élete végén szülőföldjére, Burgundiába visszatérő s főpapi székéről lemondó Bertalan pécsi püspök esetében nem okozott komoly gondot,¹⁵² máskor azonban ingatagrá tette a követek hűségét. II. Géza állítólagos kancellárja, a toszkán Gentilis 1154 és 1156 között járt a magyar király követeként I. Vilmos szicíliai király udvarában,¹⁵³ ám urát elhagyva a sziget normann uralkodóinak szolgálatába állt, s végül Agrigento püspökeként

¹⁴⁸ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. Ed. Georgius Waitz – Bernardus de Simson. (MGH SS rer. Germ. XLVI.) Hannoverae–Lipsiae 1912. (a továbbiakban: Otto Frising. Gesta Frid. I.) 181–183.

¹⁴⁹ Uo. 267. Az időponthoz lásd *Makk F.*: Árpáds and Comneni i. m. 71.

¹⁵⁰ 1266. jan. 21.: VMHH I. 281–282.

¹⁵¹ Inquisitio super vita, conversatione et miraculis Beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis. Ed. Fraknói Vilmos. In: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV. Bp. 1896–1907. Bp. 1896. (a továbbiakban: Inquis. B. Marg.) I. 378–380.

¹⁵² *Kosztia László*: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). Aetas 9. (1994) 1. sz. 76–77.

¹⁵³ Libellus de successione pontificum Agrigentini. In: L'archivio capitolare di Girgenti nel tempo normanno-svevo ed il cartulario del secolo XIII. Archivio Storico Siciliano 28. (1903) (a továbbiakban: Libell. de succ. pont. Agrigent.) 148–149.; vö. *Makk F.*: Árpáds and Comneni i. m. 61–62.

halt meg 1171-ben.¹⁵⁴ Máskor is előfordult, hogy a magyar királyok követei korábbi uruk szolgálatát vendéglátójukéval cserélték fel: az 1270-es években János glogoncai prépost¹⁵⁵ – Trau későbbi püspöke – és János egykori péterváradai apát¹⁵⁶ így lettek I. (Anjou) Károly *familiaris*ai és követei, magyarországi ügyeinek szakértői.

II. Géza itáliai követéhez, a toszkán Gentilishez hasonlóan II. András köve-
teinek jelentős része Nyugat-Európában látta meg a napvilágot, amely nem füg-
getlen attól a ténytől, hogy a magyar egyháznagyok között igen magas lehetett a
külföldi származásúak aránya. A bolognai egyetem kánonjogászaként nevet szer-
ző Paulus Hungarus egyenesen úgy fogalmazott, hogy a magyarok „szívesebben

¹⁵⁴ *Ferdinand Chalandon: Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile I–II.* Paris 1907. II. 193.

¹⁵⁵ A nápolyi forrásokban 1269-ben „prepositus Ungarie”-ként megnevezett követ ekkoriban még a magyar király(ok) nevében kereste fel I. Károlyt. – 1269. szept. 9.: RCA V. 134. (MDEA I. 4.). 1272-től kezdve tűnik fel az Anjou-regisztrumokban a nápoly-szicíliai király magyarországi követe, egy bizonyos János prépost, aki a Magyar Királyságot legkevesebb négy alkalommal, 1272 és 1273 nyarán, majd 1275 és 1276 tavaszán is felkereste. – 1272. aug. 30.: RCA V. 222.; 1273. júl. 22.: RCA X. 156. (MDEA I. 35.); 1273. júl. 28.: RCA X. 98. (MDEA I. 35.); 1275. ápr. 10.: RCA XV. 102.; 1275. jún. 20.: RCA XV. 98. (MDEA I. 37–38.); 1276. ápr. 22.: RCA XIII. 112. (MDEA I. 40.); 1276. szept. 24.: RCA XVI. 161–162. (MDEA I. 50–51.) János prépostságát a legkülönfélébb elnevezések („Machoviensis”, „Mecheniensis”, „Glogona”, „Meconiensis”, „Mectoviensis”, „Meglionica”) jelölik a regisztrumokban, pontosabban azokban a 19. századi szövegkiadásokban, történeti művek lapalji jegyzeteiben és kéziratos másolatokban, amelyek e szövegeket részben megőrizték az iratanyag második világháborúban bekövetkezett pusztulása ellenére is. A kancelláriai főkönyvek rekonstrukcióját útjára bocsátó nápolyi levéltáros-történész, Riccardo Filangieri és utódai az 1950-től megjelenő kötetek indexeiben számos megfjtési kísérlettel álltak elő. – Saint-Malo: RCA V. 304.; Medun: RCA X. 307.; Meaux: RCA XV. 143. Több körülmény utal azonban arra, hogy szóban forgó egyház a Szent Sír Kanonokrend szlavóniai rendházával, Glogoncával azonos, amelynek prépostját valóban Jánosnak nevezték ebben az időben. – 1277. márc. 11.: VMSM I. 94.; vö. *Kurecskó Mihály – Stossek Balázs: A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon.* In: Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. (Capitulum 1.) Szeged 1998. 94–95. Az első körülmény János prépost 1275. évi követjárásának dokumentumaiból ismerhető meg. I. Károly április 10-én írt ajánlólevelet János „glogonai” prépost részére, amelyben arra kérte magyarországi és szlavóniai barátait, hogy higgyék el követének mindazt, amit veje, a kiskorú IV. László és a saját maga tisztességére és javára eléjük fog tární. – 1275. ápr. 10.: RCA XV. 102. Június 20-án már János prépost – és követő társa, Német Marinus („Marinus dictus Alamannus”) – küszöbön álló visszatéréséről hallunk; a vonatkozó királyi parancsban a prépost jelzője „Meconiensis”. – 1275. jún. 20.: RCA XV. 98. (MDEA I. 37–38.). János követ – legalábbis az említett prépostság birtokosaként – 1276 után eltűnik a forrásokból. A következő esztendőben már egy másik János, Trau püspöke képviseli az Anjouk érdekeit a Magyar Királyságban. – 1277. nov. 2.: RCA XIX. 8. (MDEA I. 60–61.) Őt 1279-ben regisztrumaink a trauai egyhámszéke élén betöltött pozíciója mellett mint „prepositus Ungarie” nevezik meg. – 1279. aug. 8.: RCA XXI. 49.; 1279. aug. 18.: RCA XXI. 150. Ha ehhez hozzátesszük, hogy János trauai püspök korábban bizonyosan a glogoncai prépostság élén állt (1277. márc. 11.: VMSM I. 94.), akkor nem is lehet kétséges, hogy az 1269-től feltűnő „magyarországi prépost” valójában a glogoncai Szent Sír kanonokház élén álló klerikussal azonos. A megfeleltetés nehézsége a Glogonca – vagy a regisztrumban egyszer feltűnő „Glogona” – alak paleográfiai távolsága az M betűvel kezdődő változatoktól. A szövegmegfjtés közbülső állomása lehet az 1276-ban olvasható „Meglionica” alak. – 1276. ápr. 22.: RCA XIII 112. (MDEA I. 40.)

¹⁵⁶ A magyar király követeként: 1276. okt. 17.: RCA XV. 28. (MDEA I. 98.) I. (Anjou) Károly követeként: 1278. máj. 25.: RCA XIX. 210.; 1278. máj. 26.: RCA XVIII. 162.; 1278. júl. 11.: RCA XIX. 231. (MDEA I. 54.); 1278. júl. 16.: RCA XIX. 230.; 1279. okt. 1.: RCA XXIII. 171–172.

helyeznek [egyházi] méltóságba idegeneket, mint a sajátjaikat”.¹⁵⁷ E magas rangú klerikusok származása és kapcsolati hálója nemcsak a korszerű eszmék vándorlását segítette elő, hanem külföldi diplomáciai feladatok teljesítésére is alkalmassá tette személyüket. A II. András idején követi megbízást teljesítő 30 ismert személy közül csupán 14 származásáról állnak rendelkezésre biztos adatok. Közülük kilencen bizonyosan nem a Magyar Királyságban születtek. Vélhetően a nyugat-európai származású magyar királynék kíséretében érkezett Magyarországra a vallon Róbert veszprémi¹⁵⁸ és a burgundiai Bertalan pécsi püspök,¹⁵⁹ valamint a normandiai Rajnald váradi¹⁶⁰ és a német Adolf szepesi prépost,¹⁶¹ az ugyancsak francia Fauconi Péter¹⁶² és Buissoni Rembaldus¹⁶³ johannita perjelek rendjük parancsára kezdték meg itteni működésüket. A jövevények II. András idején bevándorolt első generációjához tartozott az Árpádot követként is szolgáló két Nagymartoni fivér, Simon és Bertrand is.¹⁶⁴ Feltételezhető, hogy a 13. század elején már nem tekintették idegennek a meissenai eredetű Bertoldot és fiát, Frankot, akiknek az ősei II. Géza király uralkodása idején költöztek Magyarországra.¹⁶⁵ A 16 ismeretlen származású követ között vélhetően ugyancsak nagy volt a külföldiek aránya; különösen a Magyar Királyságban nem szokványos nevű klerikusok (Attianus, Ferminus, Florentius, Ubalduus) esetében feltételezhetjük az idegen eredetet.¹⁶⁶ Az említett 30 személy között csupán hármat találunk, akik bizonyosan

¹⁵⁷ *Kapitányffy István – Szepessy Tibor: Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei.* In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 294–295.

¹⁵⁸ Származására lásd *Chronica Albrici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata.* Ed. Paulus Scheffer-Boichorst. In: *Chronica aevi Suevici* Ed. Georgius Heinricus Pertz. (MGH SS XXIII.) Hannoverae 1874. 920.

¹⁵⁹ *Kosztai L.: Bertalan i. m. 64–88.*

¹⁶⁰ Származására lásd Julianus barát és a Napkelet felfedezése. Vál., bev., jegyz. Györffy György. Ford. Györffy György – Gy. Ruitz Izabella. Bp. 1986. 332. Követségére lásd *Bácsatyai D.: II. András angliai követi i. m. 626–627.*

¹⁶¹ 1209: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II.* Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 122–123. (RA I/1. 243. sz.) Követségeire lásd *Rudolf V.: Közép-Európa i. m. 45–46.*

¹⁶² (1217): *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke republike I–X.* Ured. Šime Ljubič. Zagreb 1868–1891. (a továbbiakban: Listine) I. 29–31. (RA I/1. 327. sz.) Származására lásd *Bácsatyai D.: II. András követi i. m. 81–82.*

¹⁶³ 1232. máj. 16.: VMHH I. 104. (RA I/1. 485. sz.) Származására lásd *Bácsatyai D.: II. András követi i. m. 83–84.*

¹⁶⁴ 1232. máj. 16.: VMHH I. 104. (RA I/1. 485. sz.); 1243. jan. 24.: CD IV/1. 272–273. (RA I/2. 731. sz.); 1243. jan. 24.: UBB I. 205–206. (RA I/2. 732. sz.) Simon ispán aragóniai származásának első említését lásd 1223: UBB I. 91–92. (RA I/1. 393. sz.) A családra lásd *Zsoldos Attila: A Nagymartoniak: egy aragóniai család Magyarországon.* In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban.* (kiáll. kat.) Szerk. Ramon Sarobe – Tóth Csaba. H. n. [Bp.], é. n. [2009.] 177–187.

¹⁶⁵ Származásukra lásd *Wertner Mór: Wertner Mór: A Frankóiak.* Turul 10. (1892) 113–120.

¹⁶⁶ A 13. századi pápák által külföldi klerikusoknak juttatott magyarországi javadalmakról lásd *Bácsatyai Dániel: Személyi összeköttetések a Curia Romana és a magyar egyház között a 13. század közepén.* Pármai Albert és Bánca István. *Történelmi Szemle* 60. (2018) 299–323. A Magyarországon

magyarok voltak: Ampod fia Dénes nádort,¹⁶⁷ Uros pannonhalmi apátot¹⁶⁸ és egy törzsökös magyar család, a Lád nemzetség tagját, Bulcsú győri prépostot.¹⁶⁹

Az apja uralkodásához köztudottan kritikusan viszonyuló IV. Béla abban a tekintetben is szakított elődje politikájával, hogy országlása idején külföldi születésű egyháziak nagy valószínűséggel nem emelkedtek főpapi méltóságokba. Béla király 38 egyháznagya közül 20 személy származása ismert, s mindössze hárman születtek idegenben; mindegyikük még II. András uralkodása alatt nyerte el méltóságát.¹⁷⁰ Ugyanez a tendencia mutatható ki a követek származásával kapcsolatban is: a IV. Bélát követként szolgáló 44 személy közül 29 eredetéről rendelkezünk adatokkal, s mindössze egyikükről tudható, hogy nem a Magyar Királyságban látta meg a napvilágot: a II. András idején beköltözött Aragóniai Simonról.

Világi követei mellett IV. Béla már egy olyan magyar klerikusokból álló, tudatosan felkészített diplomatakarra számíthatott, amelynek tagjai külföldi egyetemi fokozatszerzésüket követően a királyi kancellárián tettek szert kormányzati és diplomáciai tapasztalatokra.¹⁷¹ E királyi klerikusok első generációja (Bánca nembeli István,¹⁷² Benedek alkancellár,¹⁷³ Türje nembeli Fülöp¹⁷⁴ és talán Smaragd nembeli Smaragd¹⁷⁵ is) még II. András idején szerezhette meg képzettségét, IV. Bélát és Mária királynét kancellárként vagy alkancellárként szolgálták, s végül kivétel nélkül érseki méltóságra emelkedtek; követségeikre azonban jellemzően még prépostként vagy püspökként került sor.

jól jövedelmező javadalommal bíró, R siglával jelölt klerikusról, a champagne-i Bar-sur-Aubeben található Saint-Maclou társaskáptalan kanonokjáról lásd *Bácsatyai Dániel: A Magna Cartától a szentföldi jogkönyvekig. Az Aranybulla európai összefüggésben.* In: *Andreae II regis Hungariae decretum anni 1222 roboratum. Tanulmányok az Aranybulla kibocsátásának 800. évfordulójára.* Szerk. Mayer Gyula – Szovák Kornél – Rác György. Bp. 2022. 120–121.

¹⁶⁷ 1232. máj. 16.: VMHH I. 104. (RA I/1. 485. sz.)

¹⁶⁸ 1225. ápr.: *Solymosi L.*: Uros és követtársai i. m. 277–279.

¹⁶⁹ (1219. márc. 5. e.): VMHH I. 20–21. (RA I/1. 335. sz.); *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III.* Bp. 1900–1901. II. 343.

¹⁷⁰ Az adatokra lásd *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 79–103.

¹⁷¹ *Szűcs J.*: Utolsó Árpádok i. m. 133–135.

¹⁷² Követségére lásd 1241. máj. 18.: VMHH I. 182. (RA I/2. 706. sz.) Pályájára lásd *Kiss Gergely: Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k.–1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája.* Pécs 2015. Aragóniai családi kapcsolataira lásd *Bácsatyai D.*: Személyi összeköttetések i. m. 312–318.

¹⁷³ Diplomáciai tevékenységére lásd 1254. ápr. 3.: CDERB V/1. 59–60. Személyére lásd *Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza 1000–1526.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 11.) Köln 1991. 134–144.

¹⁷⁴ Követségeire lásd 1250. jún. 23.: RA I/2. 277–281. (926. sz.); 1257. márc. 4.: HO VII. 64–67. (RA I/3. 1137. sz.); 1267. júl. 20.: ÁÚO VIII. 162–167. (RA I/3. 1527. sz.) Személyére lásd *Beke Margit: Türje nembeli Szentgróti Fülöp.* In: *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 115–121.

¹⁷⁵ Követségére lásd (1248–1252. vagy 1254.) szept. 16.: VMHH I. 229–230. (RA I/2. 1015. sz.); Steir. Reimchron. 7615–7620. sor (Stájer rimes krónika i. m. 121–122.). Személyére lásd *Udvardy J.*: Kalocsai érsekek i. m. 149–154.

IV. Béla klerikus követeinek második generációja ugyancsak kancelláriai pályát futott be – Gyerki László esztergomi prépost¹⁷⁶ és Tamás váci püspök¹⁷⁷ karrierjét például királyi jegyzőségüktől kezdve nyomon tudjuk követni –, ám az egyházi hierarchia csúcsaira már csak Áрмаi I. Pál veszprémi püspök¹⁷⁸ és az említett Tamás püspök tudott felkapaszkodni. Az uralkodó szentszéki követeinek, Bagodi Tóbiásnak,¹⁷⁹ Demeter barsi főesperesnek¹⁸⁰ és Gyerki Lászlónak meg kellett elégedniük a zágrábi, a székesfehérvári és az esztergomi préposti stallumokkal, míg az Árpádok 1260–1270-es években aktív, sokat foglalkoztatott Itália-szakértője, Sixtus esztergomi olvasókanonok¹⁸¹ törvénytelen származása¹⁸² miatt nem emelkedhetett magasabbra a ranglétrán. E nemzedékhez tartoztak a IV. Béla legidősebb fiát, Istvánt hercegsége és ifjabb királysága óta szolgáló Benedek¹⁸³ és Lodomér¹⁸⁴ alkancellárok, akik az 1270-es években egyaránt esztergomi érsekek lettek.

A harmadik egyetemvégzett nemzedék még Béla idején kezdte meg, ám csak az V. István halálát követő években fejezte be – mint többségüknél kimutatható: bolognai – egyetemi tanulmányait (Patyi Antal,¹⁸⁵ Gimesi János,¹⁸⁶ Áрмаi II. Pál,¹⁸⁷ Tengerdi Tódor¹⁸⁸). A királyi család kancelláriáinak élén eltöltött évek után – az esztergomi prépost Patyi Antal kivételével – mindegyikük püspökként, Gimesi János pedig kalocsai érsekként fejezte be pályafutását. A IV. László uralkodása

¹⁷⁶ Követségeire lásd 1265. márc. 28.: VMHH I. 279. (RA I/3. 1438. sz.); 1274. aug. 11.: MES II. 41. (RA II/2–3. 2528. sz.)

¹⁷⁷ Diplomáciai megbízásainak legbővebb előadása: +1283. dec. 22.: CD V/3. 180–184. (RA II/2–3. 3274. sz.); vö. MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 259 029.

¹⁷⁸ Követi megbízásaira lásd 1259. okt. 14.: VMHH I. 239.; (1271. május vége): UBB II. 4. (CD V/1. 111.); 1271. júl. 3., júl. 14.: CDERB V/2. 247–260.

¹⁷⁹ Követségére lásd 1263. jan. 7.: CDCr V. 243–244. (RA I/3. 1335. sz.)

¹⁸⁰ Külföldi küldetéseire lásd 1265. okt. 13.: VMHH I. 281. (RA I/3. 1455. sz.); 1266. jan. 21.: VMHH I. 281–282.; 1266. ápr. 27.: VMHH I. 282. (RA I/3. 1482. sz.); 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214.

¹⁸¹ Követségeire lásd 1264. máj. 10.: MES I. 500–501. (RA I/3. 1404. sz.); 1264. júl. 15.: VMHH I. 274.; 1270. nov. 5.: RCA VII. 69.; 1270. nov. 30.: RCA VII. 22.; 1270. dec. 27.: RCA VI. 163. (MDEA I. 30.)

¹⁸² 1245. febr. 20.: VMHH I. 192. Pályájára lásd *Kis Péter*: „Sok éven át védett minket és koronánk jogait”. Sixtus esztergomi olvasókanonok karrierje. Fons 9. (2002) 7–27.

¹⁸³ Diplomáciai tevékenységére lásd 1270. júl. 6.: MHDC V. 15–16.; 1271. júl. 3., júl. 14.: CDERB V/2. 247–260. Személyére lásd *Beke Margit*: III. Benedek. In: Esztergomi érsekek i. m. 125–127.

¹⁸⁴ Diplomáciai szerepére lásd 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214., Steir. Reimchron. 43200., 43840–43855. sor (Stájer rímes krónika i. m. 246., 254.); 1291. aug. 28.: UBB II. 251–253. Személyére lásd *Beke Margit*: Monoszló nembeli Lodomér. In: Esztergomi érsekek i. m. 128–134.

¹⁸⁵ Követségére lásd 1272. máj. 1.: CD V/1. 255–257. (RA II/1. 2186. sz.)

¹⁸⁶ Diplomáciai tevékenységére lásd 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214.; 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214. Pályájára lásd *Udvardy J.*: Kalocsai érsekek i. m. 162–175.

¹⁸⁷ Követségeire lásd 1286. nov.: ÁÚO IX. 440–442. (RA II/2–3. 3419. sz.); 1291. aug. 16.: MES II. 293–295. (RA II/4. 3790. sz.)

¹⁸⁸ Követségére lásd 1291. (szept. 9. u.): ÁÚO X. 36–37. (RD 261. sz.)

alatt követségeket vezető Dénes győri¹⁸⁹ és Paschasius nyitrai püspökök¹⁹⁰ származásáról, tanulmányairól és esetleges kancelláriai működéséről nem rendelkezünk adatokkal.

Már utaltam arra, hogy az Árpádok követei között egyre gyakrabban tűnnek fel olyanok, akikre egy-egy terület szakértőjeként esett az uralkodók választása, s így több alkalommal is felbukkannak azonos célpontokon. Gergely győri püspök például az 1220–1230-as évek,¹⁹¹ míg Sixtus esztergomi olvasókanonok – akit, mint láttuk, nem előkelősége, hanem szakértelmé tette alkalmassá a követi feladatokra – az 1260-as évek Itália-specialistájaként¹⁹² jelenik meg forrásainkban. Dénes győri püspök az 1270–1280-as években többször is megfordult a Német-római Császárságban,¹⁹³ míg Miskolc nembeli Panyit az Arany Hordába küldött követségek élén tüntette ki magát.¹⁹⁴

Természetesen olyan követek is akadtak, akiket az uralkodó több célponton is bevethetett: Péter győri püspök éppolyan otthonosan mozgott az Osztrák Hercegségben,¹⁹⁵ mint a Latin Császárságban,¹⁹⁶ míg Türje nembeli Fülöp dömösi prépost a Bajor Hercegségben és I. Vencel cseh királynál is járt,¹⁹⁷ mielőtt – immár zágrábi püspökként – Itáliában felkereste volna IV. Ince pápát és IV. Konrád német királyt.¹⁹⁸ A IV. Bélához közel álló, ám nem kifejezetten előkelő famíliából származó Szügyi Miklós szinte minden égtáj felé megfordult a király szolgálatában (Róma, Velence, Halicsi Fejedelemség, Bulgária), nyilvánvalóan a követségek kipróbált fegyveres kísérőjeként, s nem vezetőjeként.¹⁹⁹ III. András uralkodása alatt egy Pisa környékéről származó itáliai polgár, Paganello di Vicopisano tűnik

¹⁸⁹ Követségeire lásd (1275. jún. e.): CD V/2. 280–281.; 1279. jan. 1.: MNL OL DF 267 825., 267 826.; 1285. márc. 17.: Archiv des Katharinenspitals, Regensburg (a továbbiakban: AKR), Urkunden 132. sz., <https://www.monasterium.net/mom/DE-AKR/Urkunden/12850317/charter> (letöltés: 2024. jún. 11.).

¹⁹⁰ Követségére lásd 1288. máj. 13.: CD V/3. 417–418. (RA II/2–3. 3489. sz.)

¹⁹¹ 1227. febr. 9.: Listine I. 41–42. (RA I/1. 437. sz.); 1232. febr. 12.: VMHH I. 102–103.; 1239. jan. 13.: Examen 97. (RA I/2. 653. sz.); *Bácsatyai D.*: II. András követi i. m. 74–75.

¹⁹² 1264. máj. 10.: MES I. 500–501. (RA I/3. 1404. sz.); 1264. júl. 15.: VMHH I. 274.; 1270. nov. 5.: RCA VII. 69.; 1270. nov. 30.: RCA VII. 22.; 1270. dec. 27.: RCA VI. 163. (MDEA I. 30.)

¹⁹³ (1275. jún. e.): CD V/2. 280–281.; 1279. jan. 1.: MNL OL DF 267 825., 267 826.; 1285. márc. 17.: AKR, Urkunden 132. sz., <https://www.monasterium.net/mom/DE-AKR/Urkunden/12850317/charter> (letöltés: 2024. jún. 11.).

¹⁹⁴ 1263: *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez. *Történelmi Szemle* 7. (1964) 7.; 1265: HO VIII. 99–100 (RA II/1. 1842. sz.); 1268: HO VIII. 110–113. (RA II/1. 1884. sz.); 1270. dec. 10.: ÁÚO XII. 6–10. (RA II/1. 1994. sz.)

¹⁹⁵ Ann. Admont. 590–591.

¹⁹⁶ 1217: UBB I. 72–74. (RA I/1. 322. sz.)

¹⁹⁷ 1250. jún. 23.: RA I/2. 277–281. (926. sz.)

¹⁹⁸ 1257. márc. 4.: HO VII. 64–67. (RA I/3. 1137. sz.); 1267. júl. 20.: ÁÚO VIII. 162–167. (RA I/3. 1527. sz.)

¹⁹⁹ +1244. ápr. 22.: HO IV. 28–30. (RA I/2. 763. sz.) Oroszországi küldetésére lásd *Senga Toru*: Achilles alkancellár Halicsban 1246-ban. Adalék a magyar vice szó történetéhez. *Magyar Nyelv* 114. (2018) 44–58.

fel a magyar király nyugat-európai kapcsolatainak előmozdítójaként: az 1292. esztendő folyamán előbb I. Edvárd angol,²⁰⁰ majd II. Jakab aragóniai királynak²⁰¹ kézbesítette a Velencében nevelkedett uralkodó üzeneteit. A magyar király szolgálata azonban csak múltó epizódnak bizonyult Paganello karrierjében. A követi tevékenységét vállalkozásszerűen űző olasz előbb az aragóniai király közép-európai megbízottjaként bukkant fel – 1299-ben II. Jakabot képviselte Nassau Adolf német király udvarában²⁰² –, majd Itáliába visszatérve az arezzóiak bízták meg, hogy ügyüket mozdítsa elő Habsburg Albert német királynál.²⁰³ III. András egyébként máskor is igénybe vette itáliaiak követi szolgálatait: a trevisói vagy tarvisiói Pietro Bonzano, aki a jelek szerint a magyar királynak támaszt nyújtó velencei família, a Morosini család bizalmasa volt, egy kisebb vagyonnal kelt útra Itáliába III. András megbízásából, hogy a pápai udvarban elérje Antal csanádi püspök áthelyezését az esztergomi székre.²⁰⁴ Nem kizárt egyébként, hogy Paganello ugyancsak a Morosinikkal ápolt kapcsolatai révén került szorosabb összeköttetésbe a magyar uralkodóval.

A szakértelem tehát kétségtelenül döntő körülménynek számított a követségek vezetőinek kiválasztásakor, még ha az úgynevezett ünnepélyes követségek esetében az előkelőség azonos súllyal esett is a latba. A hozzáértést és a tapasztalatot azonban a követségek nem vezető tagjai esetében is elvárták. Erről tanúskodnak azok a magyarországi adománylevelek, amelyek határközeli kedvezményezettjei nem a bárók, hanem a helyi nemesség (köztük olyan tekintélyes személyek, mint a szepesi Jordán ispán és veje Kunc),²⁰⁵ vagy éppen – igaz, az ismert esetek közül csak egyetlen egyszer – a várnépek²⁰⁶ közül kerültek ki, s amelyekben az uralkodó nemegyszer kötelező szolgálatként írta elő a követségekben való részvételt. Zsoldos Attila joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy e személyek nem a követségek vezetői, hanem tolmácsai és útikalauzai – esetleg a szükséges helyismerettel rendelkező üzenetvivő futárok – lehettek. Szerinte a küldöttségek vezetői ekkor

²⁰⁰ 1292. jún. 23.: ÁÚO V. 69–70.; 1292. jún. 29.: CPR Edward I. II. 496. Paganello angliai utazására lásd *Bárany Attila*: Magyarország és Anglia az európai politikában az 1290-es években. In: Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. Szerk. Papp Klára et al. Debrecen 2020. 45–46.

²⁰¹ 1292. okt. 15.: Acta Aragonensia. Quellen zur Deutschen, Italienischen, Französischen, Spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der Diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327) I–III. Hrsg. Heinrich Finke. Berlin–Leipzig 1908–1922. (a továbbiakban: Acta Arag.) I. 233–234.; 1292. okt. 15.: ACA Cancillería, Reg. 93. 304^r

²⁰² *Miguel Angel Ochoa Brun*: Historia de la Diplomacia española I–III. Madrid 1990–1991. II. 107.

²⁰³ (1301–1302): Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. MCCXCVIII usque ad a. MCCCXIII. Ed. Iacobus Schwalm. (MGH Const. IV/1.) Hannoverae–Lipsiae. 1906. 88.

²⁰⁴ 1300. okt. 25.: ÁÚO V. 262–263.

²⁰⁵ 1256: CD IV/2. 380–382. (RA I/3. 1105. sz.); 1255: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. 29–31. (RA I/2. 1061. sz.)

²⁰⁶ 1251: RA I/2. 296–297. (955. sz.); 1259. nov. 18.: ÁÚO VII. 505–506. (RA I/3. 1227. sz.)

is a bárók és a prelátusok közül kerültek ki, a bárók esetében azonban ennek nem maradt sok nyoma, mivel egyedül az uralkodó fegyveres szolgálata számított olyan érdemnek, amely illett az előkelő nagybirtokosok társadalmi állásához.²⁰⁷

Ez az álláspont véleményem szerint módosítandó, mégpedig két körülmény figyelembevételével. Az első körülményt a korszakból egyedülként rendelkezésre álló közel teljes, követjárásokra vonatkozó adatsor jelenti. Az Anjou-dinasztia már többször érintett nápolyi regisztrumaiból nagyon változatos kép bontakozik ki a magyar követségek vezetőinek társadalmi állásáról. 1269 és 1290 között szinte minden réteget megtalálunk: a világi rendet két báró – III. Guido²⁰⁸ (1273) és IV. Bertalan²⁰⁹ (1280) vegliai grófok – és két polgár (Zárai Mihály és Perchinus zágrábi *podestà*) képviseli,²¹⁰ míg a követségek egyházi vezetői között akad főpap (László tinini püspök),²¹¹ két káptalani javadalomviselő (Nikodém kemléki és Sixtus esztergomi főesperesek),²¹² három kanonok- illetve lovagrendi vezető (János glogoncai prépost, a johannita Pontius de Fay és a templomos Robertus de Rupe/Gudde),²¹³ valamint három szerzetes is (a domonkos János és Domokos, valamint a ciszterci János).²¹⁴ Csupán két olyan esetről tudunk tehát, amikor az Anjou-udvarba bárókat küldött a magyar uralkodó, ami az ismert alkalmaknak csupán egyötödét teszi ki. Ha ehhez hozzátesszük azt az egyetlen követjárást is, amikor a magyar küldöttséget püspök vezette, a főpapok és bárók együttes aránya akkor is csak a harmada a Nápoly-szicíliai Királyságba küldött követségek ismert vezetőinek; igaz, a mérték a kétharmadot is eléri, ha a kanonok- és lovagrendi vezetőket is ideszámítjuk.

Hasonló képet kapunk, ha az Árpád-kori magyar követségek összes ismert vezetőjének (132 fő) társadalmi megoszlását vizsgáljuk. A világi előkelők (23%), a főpapok (20%), a rendi vezetők (9%), valamint a prépostok és kancelláriai vezetők (20%) aránya meghaladja ugyan az ismert esetek kétharmadát, nem jelentéktelen azonban az a 27% sem, amely az egyházi középrétegből (főesperesek,

²⁰⁷ Zsoldos A.: Árpádok követői i. m. 710–713.

²⁰⁸ 1273. dec. 6.: RCA XI. 120.; 1273. dec. 9.: RCA XI 132. (MDEA I. 37.)

²⁰⁹ 1280. ápr. 26.: RCA XXIII. 46.; 1280. ápr. 28.: RCA XXIII. 47. (MDEA I. 122–123., hibásan 1295-nél!)

²¹⁰ 1269. jún. 23.: RCA I. 283. (MDEA I. 3.); 1278. máj. 26.: RCA XVIII. 162.; 1278. jún. 14.: RCA XVIII. 41. (MDEA I. 56–57.)

²¹¹ 1272. jún. 22.: RCA VIII. 201.

²¹² 1270. szept. 18.: RCA VI. 27. (MDEA I. 40–41.); 1270. nov. 1.: Syllabus membranarum ad regiae Siclae archivum pertinentium I. Neapoli 1824. 79. (kivonata hibás dátummal: ÁÚO VIII. 351.); 1270. nov. 5.: RCA VII. 69.; 1270. nov. 30.: RCA VII. 22.; 1270. dec. 27.: RCA VI. 163. (MDEA I. 30.)

²¹³ 1269. szept. 9.: RCA V. 134. (MDEA I. 4.); 1276. márc. 5./ápr. 15.: RCA XIV. 26. (MDEA I. 39.); 1280. aug. 28.: RCA XXIII. 56–57. (MDEA I. 126–127., hibásan 1295-nél!); 1280. aug. 30.: RCA XXIII. 57. (MDEA I. 127., hibásan 1295-nél!)

²¹⁴ 1269. jún. 23.: RCA I. 283. (MDEA I. 3.); 1276. okt. 17.: RCA XV. 28. (MDEA I. 98.)

királyi klerikusok, kancelláriai jegyzők: 17%), a nem vezető beosztású szervezetekből (5%) és a polgárokból (5%) áll össze.

A két adatsor egyaránt cáfolja tehát azt a feltételezést, hogy a követségek élén minden esetben bárók és főpapok álltak volna. Az természetesen vitathatatlan, hogy az ünnepélyes delegációk élén gyakran találkozunk prelátusokkal (püspökökkel és prépostokkal), alkalmasint pedig világi előkelőkkel is; a királyi tanács vezető világi méltóságviselői és az érsekek azonban, mint fentebb már láthattuk, szinte kizárólag azokon a fegyverszüneti és béketárgyalásokon jutottak diplomáciai szerephez, amelyeket az országhatáron vagy a Magyar Királyság belsejében rendeztek meg.

Mindez a szakértelem jelentőségére hívja fel a figyelmet; míg a vegliai grófokat vagy László tinini püspököt bizonyára a célpont közelségéből adódó hely- és nyelvismeretük miatt találták alkalmasnak a fontosabb itáliai követjárások vezetésére, addig ez a jártasság az országos méltóságviselők esetében jobbára hiányzott. Ha mégis rendelkeztek vele – itt elsősorban a főpapokra, különösen az érsekekre kell gondolnunk – akkor az ország kormányzatában vállalt nélkülözhetetlen feladataik gátolták meg, hogy az uralkodó hosszadalmas és körülményes külföldi követségek vezetését bízva rájuk.

Az adatsorok összehasonlítása természetesen ráirányítja a figyelmet az Anjou-regisztrumok reprezentativitásának korlátaira is. Feltűnő ugyanis, hogy e forráscsoportban a magyar király követei között alig tűnnek fel a főpapok, s teljesen hiányoznak a követségekben máskor oly sokszor résztvevő káptalani prépostok és kancelláriai vezetők – bár éppenséggel nem zárhatjuk ki, hogy a Magyarországi Máriát Nápolyba kísérő, majd Anjou Izabellát Magyarországra hozó magyar küldöttség élén Ákos nembeli Ákos budai prépost állhatott,²¹⁵ ám a regisztrumok sajnos éppen e követséget illetően burkolóznak makacs hallgatásba.

Másik megjegyzésem a hazai adománylevelek *narratió*inak megítéléséhez kapcsolódik, tudniillik ahhoz az állításhoz, hogy az ország világi előkelői a követi szolgálatokkal szemben kizárólag a hadi érdekeket találták – az Aranybullában olvasható megfogalmazás szerint – „igaz szolgálatnak” (*iustum servitium*), azaz arra méltónak, hogy azokat adománylevelekben örökítsék meg.²¹⁶ Véleményem szerint azonban csak akkor állíthatnánk ilyen, ha bőséggel állnának rendelkezésre olyan oklevelek, amelyek elbeszélő részei bizonyíthatóan elhallgatják az előkelő adományos korábbi, követségekben teljesített szolgálatait. Ez a gyanú azonban csak két báróval kapcsolatban merülhet fel. Az egyik Rátót

²¹⁵ *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. (Új sorozat 58.) Bp. 1971. 27–28.

²¹⁶ *Zsoldos A.*: Árpádok követei i. m. 712–713.

nembeli Roland egykori nádor, aki 1270-ben kapott adományt V. Istvántól,²¹⁷ az oklevél azonban egy szóval sem említi Roland részvételét az 1254. évi budai béketárgyalásokban,²¹⁸ mint ahogy azt sem, hogy az elvesztett morvamezei csata (1260) után IV. Béla az ő közvetítésével kért fegyverszünetet II. Ottokár cseh király Pozsony melletti táborában.²¹⁹ A két országhatáron belüli küldetés azonban nem igényelt különösebb anyagi áldozatot, s Rolandnak egyik esetben sem kellett kockára tennie testi épségét; arról nem is beszélve, hogy a vesztes ütközetet követő diplomáciai misszióknak aligha volt helye az adományos dicsőségét zengő oklevélben. A másik személy Aba nembeli Amadé, akit III. András 1290-ben tüntetett ki bizalmával,²²⁰ megerősítve közelmúltban elhunyt elődje egyébként ismeretlen adománylevelét, amelyben IV. László elismerte Amadénak a második tatárjárás (1285 eleje) idején tett katonai szolgálatait. Mivel III. András megerősítő oklevele nem ejt szót Amadé más forrásból ismert, 1285 nyarára keltezhető lengyelországi követjárásáról,²²¹ ezért Zsoldos Attila a dokumentumot bizonyítéknak tekinti arra nézve, hogy a külföldi követjárást nem tartották „igaz szolgálathoz”, azaz a világiakat birtokadományra érdemesítő cselekedetnek.²²² A tudatos elhallgatás azonban nem bizonyítható: könnyen lehet ugyanis, hogy IV. László elvesztett adománylevele a tatárveszély elmúltja után, de még Amadé lengyelországi utazása előtt keletkezett.

Ezzel szemben maradtak fenn olyan oklevelek, amelyek olyan világi előkelők követi szolgálatait méltatják, akik a társadalom bárói rétegéhez számíthatók, még ha nem is tartoztak az ország első méltóságviselői közé, s alkalmasint pályájuk elején jártak a szóban forgó adományok idején. Az említett érdemek hol kizárólagosan (Miskolc nembeli Panyit, Forrói Csete fia Aladár),²²³ hol az

²¹⁷ 1270. jún. 13.: CDCr V. 546–549. (RA II/1. 1928. sz.)

²¹⁸ 1254. ápr. 3.: CDERB V/1. 59–60.

²¹⁹ Steir. Reimchron. 7615–7620. sor (Stájer rímes krónika i. m. 121–122.)

²²⁰ 1290: ÁÚO XII. 496–498. (RA II/4. 3686. sz.)

²²¹ (1285. jún. 7.): A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 81–82. Keltére lásd *Kállay Ubul*: Új adatok keltezetlen oklevelek időpontjának meghatározásához. Századok 47. (1913) 123–125.

²²² „Szembetűnő az a tartózkodás, amellyel az előkelők számára kiállított oklevelek a követségekben szerzett érdemek tárgyalása, vagy akár csak pusztán említése iránt viseltek: a jelenség magyarázatát magam abban a XIII. század folyamán mind erőteljesebben kikristályosodó magyarországi felfogásban látom, mely „valódi” – s így az előkelő nagybirtokosok társadalmi státusához egyedül illő – érdemnek a király fegyveres szolgálatát tekintette.” – *Zsoldos A.*: Árpádok követői i. m. 712–713. A tézist kifejítő tanulmányában azonban a szerző az „igaz szolgálat” és a fegyveres szolgálat azonosságát nemcsak a nagybirtokosok, hanem a nemesség egészére érvényesnek tekinti (*Zsoldos Attila*: „Igaz szolgálattal szerzett birtok.” In.: „Múltunk építőkövei...” Szerk. Csurgai Horváth József – Kovács Eleonóra. Székesfehérvár 2001. 73–83.), noha nemcsak esetében, mint alább látni fogjuk, gyakran találkozunk a követségekben tanúsított érdemek megjutalmazásával. A kérdés így nyitva marad: az előkelő nagybirtokosok esetében – a nemességgel szemben – miért tartották alábbvalónak a követi, mint a fegyveres szolgálatot?

²²³ 1263: *Győrffy Gy.*: Románok i. m. 7.; 1262 (vége): ÁÚO VIII. 33–34. (RA II/1. 1792. sz.)

adományos haditetteivel egyesesen jelennek meg (Locsmánda Bertold és Frank,²²⁴ Aragóniai Bertrand és Simon,²²⁵ Osl nembeli Herbort,²²⁶ Baksa nembeli Sávári Sós György²²⁷). Hasonló képet kapunk, ha a vizsgálódást kiterjesztjük arra a 19 kisebb-nagyobb jelentőségű és vagyonú nemesre is, akik ugyancsak igényt tartottak arra, hogy „igaz szolgálat” révén nyerjenek birtokadományt az uralkodótól,²²⁸ szolgálataik felsorolásában azonban – nem ritkán egyedüli érdemként – követségeikben való szerepvállalásuk is helyet kapott. 13 esetben kizárólag a külhoni diplomáciai küldetéseikben nyújtott szolgálatokat emlegetik az adománylevelek a királyi kegy okaként,²²⁹ s mindössze hat alkalommal kerül elő más típusú érdem: ebből három a tatárjárás idején Dalmáciába menekült IV. Béla és családja iránt tanúsított hűségre vonatkozik,²³⁰ s ugyancsak három oklevél említ csatatéren véghezvitt hőstetteket.²³¹ Mindez arra utal, hogy az egykorú közzélekedés minden olyan cselekedetet adományra méltónak talált, ami az adományos hűségét bizonyította; az „igaz szolgálat” tehát a harctéri mellett éppúgy vonatkozhatott a követi feladatok végrehajtására. Azon nem kell csodálkoznunk, hogy a szolgálat megszokványosabb és legtermészetesebb útja a király háborúiban történő érdemszerzés volt, s a követségeikben való részvétel lehetősége csak jóval kevesebbeknek adatott meg; a külföldi követi szolgálatot azonban nem tartották alábbvalónak a harctéri hőstetteknél.

²²⁴ 1230: ÁÚO VI. 485–486. (RA I/1. 593. sz.); 1234: ÁÚO VI. 550–552. (RA I/1. 528. sz.)

²²⁵ 1243. jan. 24.: CD IV/1. 272–273. (RA I/2. 731. sz.); 1243. jan. 24.: UBB I. 205–206. (RA I/2. 732. sz.)

²²⁶ 1248. máj. 1.: ÁÚO VII. 262–265. (RA I/2. 882. sz.)

²²⁷ 1291. aug. 28.: CD VI/1. 123–125. (RA II/4. 3804. sz.)

²²⁸ *Zsoldos A.*: Igaz szolgálattal szerzett birtok i. m. 73–83.

²²⁹ János fia Hector, 1214: *Érszegi G.*: Eine neue Quelle i. m. 91–97. (MNL OL DL 91 934.); Dávid fia Macov, 1247. okt. 3.: CDES II. 179. (RA I/2. 863. sz.); Sebesi Akadás fia Vince, 1252. aug. 20.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt–Köln–Wien–București 1892–1991. I. 78–79. (RA I/2. 977. sz.); Zalai András, 1254. aug. 31.: CD IV/2. 234–235. (RA I/2. 1014. sz.); Kunc ispán, 1255: Hazai Oklevéltár i. m. 29–31. (RA I/2. 1061. sz.); Jordán ispán, 1256: CD IV/2. 380–382. (RA I/3. 1105. sz.); Pucina fia Chech, 1259: CDCr V. 148–150. (RD 53. sz.); Olaszi Tivan és Tódor, +1273: ÁÚO IX. 29–31. (RA II/2–3. 2438. sz.); Liptói Marcell és Sibur fiai, 1278: *Thuránszky László*: A thurapataki és komjathnai Thuránszky család. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 20. (1914) 350–352. (RA II/2–3. 2904. sz.); Liptói Ipochné és Leusták, 1285. okt. 1.: RA II/2–3. 362–363. (3392. sz.); Szörcsöki Illés, 1294. szept. 25.: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I–II. Bp. 1919. I. 24–25. (RA II/4. 3991. sz.); Lamperg ispán, 1298. márc. 29.: UBB II. 314. (RA II/4. 4176. sz.); Ákos nembeli Aladár, +1260: MNL OL DF 266 170.

²³⁰ Sziügyi Miklós, +1244. ápr. 22.: HO IV. 28–30. (RA I/2. 763. sz.); Rád nembeli nemesek, 1250. nov. 21.: CDCr IV. 433–436. (RA I/2. 936. sz.); Ludány nembeli Vitk, 1246: CDES II. 157–158. (*Halász Éva – Piti Ferenc*: Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387. Bp. 2019. [a továbbiakban: Erdődy] 14. sz.)

²³¹ Kutasi Fábián és Vince, 1231: Zala I. 6–7. (RA I/1. 480. sz.); Rakonoki nemesek, 1245. dec. 12.: CDCr IV. 284–286. (RA I/2. 823. sz.); Vecsei Bertalan, 1268: RD 58. (72. sz.)

Összegzés

Milyen tanulságokat vonhatunk le az Árpád-házi uralkodók által indított követségekre és azok résztvevőire vonatkozóan? Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a vizsgálat eredményeit sajátos korlátok közé szorítja az egyenetlen forrásanyag torzító hatása. A követjárások ideális kútfői, a kimenő parancsleveleket rendszeresen regisztráló kancelláriai főkönyvek a Magyar Királysággal intenzív kapcsolatot ápoló országok közül csak a Nápoly-szicíliai Királyságból állnak rendelkezésre. Az elbeszélő forrásokból, politikai levélváltásokból, hazai oklevél-*narratió*kából megismerhető kép így szükségszerűen torz, hiszen az Anjouk uralta Nápollyal – kisebb mértékben pedig a pápásággal – összevetve az Árpádok legfontosabb partnereihez, a szomszédos országokba küldött követségekről alig derül ki belőlük valami. Realisabb kép bontakozik ki a magyar királyi követek céljairól, amelyek között nemcsak a konfliktuskezelés és a barátság magától értetődő cselekményei azonosíthatók (fegyverszüneti és béketárgyalások, eljegyzések és szövetségi megállapodások előkészítése), hanem például fejedelmi találkozók megszervezése vagy a dinasztia elhunyt tagjainak hazaszállítása is. Sajnos jóval kevesebb információt találunk a követségek összetételére, az utazás költségeire és a követek itineráriumára; ez utóbbi megismerésére főleg az Árpádok itáliai követei esetében nyílik lehetőségünk.

A 11–12. században forrásaink gyakran hangsúlyozzák, hogy az uralkodó szándékainak komolyságát a követek előkelősége fejezi ki. Láthattuk, hogy I. Roger szicíliai gróf miként kért magasabb rangú követeket Könyves Kálmántól, hogy meggyőződjön a magyar uralkodó házassági terveinek komolyságáról, s miként kényszerült magyarázkodásra II. Géza, amiért egyelőre nem küldhetett VII. Lajos udvarába kellően előkelő követet, akinek felhatalmazása lehetett volna a két dinasztia közti – I. (Barbarossa) Frigyes ellen irányuló – szövetség megkötésére. Előkelő küldöttekből álló „ünnepélyes követségekkel” természetesen a 13. században is találkozunk.

A magyar királyok követei között – a hazai klérus soraihoz hasonlóan – egészen II. András haláláig nagy arányban találunk olyanokat, akik nem a Magyar Királyságban születtek. Nyelvtudásuk és tapasztalataik (röviden szakértelmük) kézenfekvővé tette, hogy az uralkodók őket szemelték ki külföldi ügyeik intézésére, kettős identitásuk azonban (például II. Géza toszkán diplomatája, Gentilis későbbi agrigentói püspök esetében) a megbízó iránti hűség megingásához vezethetett. Ezért is jelentős, hogy IV. Béla és V. István diplomáciai megbízásait egy immár szinte kizárólag hazaiakból álló, külföldi egyetemeken pallérozott „diplomatakar” intézte. E királyi udvarhoz tartozó, préposti javadalmakat viselő klerikusgárda előkelőbb tagjait karrierjük későbbi szakaszában püspöki és érseki

székek várták, soraikban azonban immár arra is látunk példát – Sixtus esztergomi olvasókanonok esetében –, hogy az alacsony származást felülírta a szakértelem. Az idők változását jelezte, hogy a 13. század utolsó évtizedeiben egyre többször tűnnek fel az uralkodói család által delegált követségek vezetői és tagjai között vallon és itáliai származású polgárok, akiket ugyancsak szakértelmük (külföldi tapasztalataik, helyismeretük), nem utolsósorban pedig a hosszú utazás finanszírozását biztosító vagyonuk tett ideális jelöltté. Különleges Paganello di Vicopisano esete, aki egyfajta követ-vállalkozóként állt III. András, valamint más európai fejedelmek és itáliai *communák* szolgálatába.

A követségek alacsonyabb státuszú résztvevőiről (fegyveres kísérők, tolmácsok, kalauzok) a hazai adománylevelek *narratiói* szolgálnak bővebb felvilágosítással, a külföldi követi szolgálatok azonban feltűnően hiányoznak az országos méltóságokat viselő bárók okleveleinek elbeszélő részeiből. Ugyanakkor a világi előkelők méltóságokat jellemzően nem viselő rétegében találkozunk az adományos követi szolgálatainak méltatásával. Az országos méltóságviselők esetében e hiánynak nem az az oka, hogy náluk a királyi adományok méltányos jogcímének kizárólag az uralkodó fegyveres szolgálatát tekintették. A jelenség magyarázata sokkal inkább az lehet, hogy az ország első világi és egyházi méltóságviselőit az uralkodók csak a legkritkább esetben nélkülözhatték, így a kockázatos és hosszú külföldi missziókban jellemzően nem vettek részt. Kivételt jelentettek a fegyverszüneti és béketárgyalások, amelyek általában nem jártak az országhatár átlépésével, ugyanakkor kívánatos volt az országos méltóságviselők jelenléte, mivel jóváhagyásuk garantálta a létrejövő szerződés betartását.

Függelék

Árpád-házi uralkodók és családtagjaik által indított követségek,
amelyek résztvevőiről adatok állnak rendelkezésünkre

- 1) **1007. november 1. körül**
A magyarok Anastasius nevű érseke vélhetően I. (Szent) István követeként részt vesz a II. Henrik német-római császár által elnökölt frankfurti zsinaton. – 1007. nov. 1.: DHA I. 42–43.
- 2) **1044. május körül**
Aba Sámuel magyar király követei, Zudnicho *dux* és Nanno írnok III. Henrik német király udvarában megkísérlik lebeszélni vendéglátójukat a Magyar Királyság elleni támadásról. – Avent. Ann. Boior. II. 52. (Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Ed. Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. [a továbbiakban: CFH] I. 363.)
- 3) **1046–1074 között**
Győr nembeli Ernest/Pat *comes* I. András és Salamon magyar királyok követe-ként a Német Királyságban jár. – Chron. comp. saec. XIV. 297–298.
- 4) **1050–1051**
György kalocsai érsek IX. Leó pápa környezetében tartózkodik valószínűleg I. András magyar király követeként. – Miracula Sancti Gerardi episcopi Tullensis. In: Thesaurus novus anecdotorum III. Ed. Edmundus Martene – Ursinus Durand. Lutetiae Parisiorum 1717. 1084–1085. (CFH II. 1641.); 1051. jan. 11.: DHA I. 138–139.
- 5) **1091 első fele**
Sorinus *miles* és I. (Szent) László névtelen klerikusai kézbesítik a magyar király levelét Oderisius Monte Cassino-i apátnak, majd felkeresik II. Orbán pápát is. – (1091 első fele): DHA I. 271–272.
- 6) **1095 első fele**
I. (Szent) László Marcell prépostot és Péter *comest* küldi Lengyelországba, hogy visszahívja unokaöccsét, Kálmán herceget. – Chron. comp. saec. XIV. 419–420.

- 7) **1096**
Könyves Kálmán magyar király Arduin püspököt és Tamás *comest* küldi I. Roger szicíliai gróf udvarába, hogy megkérjék a gróf leányának kezét. – Gaufr. Malater. De rebus gest. 102–103. (CFH II. 976–977.)
- 8) **1108. szeptember**
Könyves Kálmán követei, Perész ispán és Simon jelen vannak az I. (Komnénosz) Alexiosz bizánci császár és Boemund tarantói és antiochiai normann fejedelem közti devoli (deaboliszi) békeszerződés aláírásánál. – 1108. szept.: Anne Comnène: Alexiade (Règne de l'Empereur Alexis I Comnène 1081–1118) I–III. Texte établi et traduit par Bernard Leib. Paris 1937–1945. III. 125–139. (ÁMTBF 106–107.)
- 9) **1134 eleje–április**
Péter erdélyi vagy veszprémi püspök II. (Vak) Béla magyar király megbízásából I. (Přemysl) Soběslav cseh fejedelemtől jár, majd az utóbbival közösen felkeresik III. Lotár német-római császár altenburgi udvarát, hogy a magyar uralkodó ajándékai révén rávegyék a trónkövetelő Borisz támogatásának felüggesztésére. – Cont. can. Wissegr. 139. (CFH I. 442.)
- 10) **1137 első fele**
II. (Vak) Béla megbízásából Fulbert püspök a Bizánci Birodalomban jár, hogy hazahozza a magyar király apja, Álmos herceg földi maradványait. – Chron. comp. saec. XIV. 443.; az időpontra lásd Cont. can. Wissegr. 143. (CFH I. 443.)
- 11) **1151–1154 között**
II. Géza magyar király követe, Adalbert II. Roger szicíliai király udvarába indul. (1151–1154 tavasza között): – PRT I. 602–603. (RA I/1. 83. sz.)
- 12) **1154–1156 nyara között**
II. Géza kancellárja, Gentilis II. Vilmos szicíliai király udvarában képviseli a magyar uralkodót. – Libell. de succ. pont. Agrigent. 148–149.
- 13) **1158. január**
II. Géza követei, Gervasius győri püspök és Henrik *comes* I. (Barbarossa) Frigyes regensburgi udvarában tartózkodnak, hogy lebeszéljék a trónkövetelő István herceg támogatásáról. – Otto Frising. Gesta Frid. I. 181–183. (CFH III. 1770–1771.)

- 14) **1159 tavasza**
II. Géza követei, Primogenitus és Máté mesterek I. (Barbarossa) Frigyes itáliai udvarában katonai segítséget ajánlanak a lombard városok ellen. – Otto Frising. Gesta Frid. I. 267. (CFH III. 1772–1773).
- 15) **1161 előtt**
II. Géza követe, Wofh[er?] *comes* Eberhard salzburgi érsek udvarában tárgyal a Magyar Királyság és az érsek közötti békéről. – Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen. Hrsg. Günther Hödl – Peter Classen. (MGH Briefe d. dt. Kaiserzeit VI.) München 1983. 136–137.
- 16) **1161–1162. május 31. között**
II. Géza Osbert nevű familiárisát küldi VII. Lajos francia király udvarába az I. (Barbarossa) Frigyes elleni szövetség tárgyában. – (1161–1162. május között): CD II. 163. (RA I/1. 95. sz.)
- 17) **1166**
I. (Barbarossa) Frigyes császár Bizánci Birodalomba küldött követe, II. (Jasomirgott) Henrik osztrák herceg a magyar király, III. István fegyverszüneti kérélmét is közvetíti a Szófiában tartózkodó I. (Komnénosz) Manuél császárnak. – Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Ed. Augustus Meineke. Bonnae 1836. 259–261. (ÁMTBF 238–240.)
- 18) **1176 ősze**
III. Béla király követe, Dénes *comes* Itáliában részt vesz a következő évi nyári velencei békekongresszus előkészítésében. – (1176. nov.): Die Tegernseer Briefsammlung des 12. Jahrhunderts. Hrsg. Helmut Plechl. (MGH Briefe d. dt. Kaiserzeit VIII.) Hannover 2002. 66–67. (CFH I. 459.)
- 19) **1177. július 24. körül**
III. Béla király Kozma pécsi prépost révén képviselteti magát I. (Barbarossa) Frigyes császár és III. Sándor pápa velencei megbékélésén. – Marin. Sanud. Vite 447. (CFH II. 1552.)
- 20) **1188–1189 fordulója**
III. Béla a német-római császár, I. (Barbarossa) Frigyes klerikusa, Eberhard révén kéri vejét, II. (Angelosz) Izsák bizánci császárt, hogy béküljön meg Frigyessel. – Hist. exp. Fr. 53., 61. (CFH I. 296.)

- 21) **1202 ősze**
Imre király egy C *siglával* jelölt főesperest és a pilisi apátot küldi követségbe III. Ince pápához, hogy haladékat kérjen keresztes fogadalma teljesítésére. – 1202. nov. 8.: Reg. Inn. III. V. 204–205. (CD II. 393–394.)
- 22) **1202–1203 fordulója**
Imre király R. kalocsai prépostot küldi III. Ince udvarába, hogy tiltakozzon, amiért a keresztesek elfoglalták Zára városát. – (1203. ápr. 15. k.): Examen 78. (RA I/1. 209. sz.)
- 23) **1204. nyár vége**
Imre király követe, E. *miles* III. Ince udvarába érkezik a magyar uralkodó levelével, amelyben öt legfőbb sérelmét tárta a Szentatya elé. – 1204. szept. 15.: Reg. Inn. III. VII. 202–208. (CD III/1. 435–443.)
- 24) **1204. november**
Imre király követei, P. *magister*, egy névtelen pozsonyi prépost és egy ugyancsak ismeretlen kilétű zirci apát III. Ince udvarába érkezik, hogy elnyerjék a pápa jóváhagyását János kalocsai érsek áthelyezéséhez az esztergomi érseki székhelybe. – 1204. nov. 22.: Reg. Inn. III. VII. 202–208. (MES I. 175–177.)
- 25) **1205. május 29. előtt**
András herceg Zala megyei hívei, Kutasi Fábán és Vince külföldi követségekben szolgálgják urukat. – 1231: Zala I. 6–7. (RA I/1. 480. sz.)
- 26) **1205. május**
II. András Péter győri püspököt küldi Bécsbe, hogy unokaöccse, III. László holttestét Székesfehérvárra hozza. – Ann. Admont. 590–591. (CFH I. 752.)
- 27) **1205–1208 között**
II. András követe, Adolf szepesi prépost a német trónért vetélkedő Sváb Fülöp udvarában jár. – 1209: CDES I. 122–123. (RA I/1. 243. sz.)
- 28) **1205–1209 között**
II. András követe, Adolf szepesi prépost a német trónért vetélkedő Braunschweigi Ottó udvarában jár. – 1209: CDES I. 122–123. (RA I/1. 243. sz.)
- 29) **1205–1209 között**
II. András követe, Adolf szepesi prépost felkeresi III. Ince pápa udvarát. – 1209: CDES I. 122–123. (RA I/1. 243. sz.)

- 30) **1211**
II. András Turingiába küldi legidősebb leányát, Erzsébetet. Kíséretében tartózkodik Locsmándi Bertold és felesége is. – 1230: ÁÚO VI. 485–486. (RA I/1. 593. sz.)
- 31) **1211–1212 tele**
Róbert veszprémi püspök II. András megbízásából III. Ince udvarába viszi János esztergomi és Bertold kalocsai érsek megegyezését a királykoronázás jogáról. – 1212. febr. 12.: Reg. Inn. III. XIV. 243–248. (MREV I. 20–23.)
- 32) **1213. február 4.**
II. András követe, Henricus Anglicus a Yorkshire-ben tartózkodó Földnélküli János angol király kíséretében tűnik fel. – 1213. febr. 4: Selected documents 253.
- 33) **1213. október 14.**
II. András követe, Rajnald váradi prépost Angliában tartózkodik, vélhetően azért, hogy megkérje az angol király leányát II. András legidősebb fia, Béla herceg számára. Vélhetően ekkor járt a szigeten a magyar király *sénéchalja* is. – 1213. okt. 14.: Rotuli litterarum clausarum in Turri Londinensi asservati I–II. Ed. Thomas Duffus Hardy. London 1833–1844. I. 153.; Winchester, Hampshire Record Office, Ms. Eccl. II. 159272. (Winchester Bishopric Pipe Roll 1213–1214, 11 M 59/B1/4.) membr. 4.
- 34) **1214**
II. András követe, Tamás fehérvári prépost és kancellár – János fia Hector társaságában – a Magyar Királyságba hozza Béla herceg jegyesét, Boril bolgár cár leányát. – 1214: *Érszei G.*: Eine neue Quelle i. m. 91–97. (MNL OL DL 91 934.)
- 35) **1215 tavasza**
II. András követei, Péter győri püspök és Locsmándi Frank *comes* Konstantinápolyba utaznak, hogy a Magyar Királyságba kísérik az uralkodó jövendőbelijét, Courtenay Jolántát. A kíséret tagja Orosz zalai várjobbágy is. – 1217: UBB I. 72–74. (RA I/1. 322. sz.); 1234: ÁÚO VI. 550–552. (RA I/1. 528. sz.); 1217: ÁÚO XI. 141–142. (RA I/1. 336. sz.)
- 36) **1217. május 14. előtt**
II. András követei, Fauconi Péter johannita rendmester és Sándor erdélyi prépost Velencében tárgyalnak a királyt és seregét a Szentföldre szállító hajók

bérleti díjáról, Zára hovatartozásáról és a két állam közti kereskedelmi szerződésről. – (1217): Listine I. 29–31. (RA I/1. 327. sz.)

37) **1216–1217 fordulója**

II. András D. főesperest küldi III. Honorius pápa udvarába, hogy a Szentatya mentse fel keresztes fogadalmuk alól azokat, akikre hadjárata idejére rá akarja bízni a trónörökös gyámságát. – 1217. febr. 25.: VMHH I. 5.

38) **1218–1219 fordulója**

II. András egy E *siglával* jelölt fehérvári főesperest és Lád nembeli Bulcsú győri prépostot küldi III. Honorius pápa udvarába, hogy a Szentatyát tájékoztassák a keresztes hadjáratból való visszatérése idején létesített dinasztikus kapcsolatokról. – (1219. márc. 5. e.): VMHH I. 20–21. (RA I/1. 335. sz.)

39) **1219 nyara**

II. András követei, egy névtelen garamszentbenedeki apát és Cena mester királyi jegyző uruk nevében szövetséget kötnek Fehér Leszek krakkói fejedelmével. – 1221. márc. 11.: MES I. 227.; 1222: *Szentpétery Imre*: Notariusi működés említése II. András udvarában. Turul 42. (1928) 124–125.

40) **1220–1221 fordulója**

II. András ismeretlen nevű szentszéki követei, a fehérvári főesperes és a pilisi ciszterci apát III. Honorius pápa udvarába indulnak. – 1221. febr. 13.: VMSM I. 71–72.

41) **1223 tavasza**

II. András egy G *siglával* jelölt mestert, egy D monogramú kamarást és Róbert veszprémi püspököt küldi III. Honorius pápa udvarába, hogy hazahívják Gottfried aradi prépostot. – 1223. ápr. 11: VMHH I. 39–40.; 1223. ápr. 11: VMHH I. 40.

42) **1224 vége**

II. András szentszéki követe, Florentius aradi őrkanonok arról tájékoztatja III. Honorius pápát, hogy az esztergomi prépost súlyosan megsértette az uralkodót. – 1224. dec. 4.: VMHH I. 52.

43) **1225. szeptember 4. előtt**

Giovanni Capucci szentszéki ügyekben képviseli II. András magyar királyt. – 1225. szept. 4.: VMHH I. 62.

- 44) **1225 tavasza**
Uros pannonhalmi apát II. András megbízásából Ubaldus esztergom-szenttamási prépost, Ferminus egri főesperes és Attianus esztergomi kanonok társaságában az esztergomi érseki szék betöltéséről tárgyal III. Honorius pápa udvarában. – 1225. ápr.: *Solymosi L.*: Uros és követtársai i. m. 277–279.
- 45) **1225. június 6. körül**
II. András követe, Jakab nyitrai püspök a magyar király nevében Grazban békét köt VI. Lipót osztrák herceggel. – 1225. jún. 6.: UBB I. 101–102.
- 46) **1227. február 9.**
II. András követe, Gergely győri püspök Velencében tartózkodik, hogy intézkedjen a városállam kereskedőinek kártalanítása felől. – 1227. febr. 9.: Listine I. 41–42. (RA I/1. 437. sz.)
- 47) **1227**
Zakariás fia Henc II. András megbízásából II. (Aszen) Iván bolgár cár udvarában jár. – 1227: ÁÚO VI. 446.
- 48) **1228 eleje**
II. András Pania *comest* küldi Tübingiába, hogy hazahívja leányát, a megözvegyült Erzsébetet. – Der sog. Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus. Ed. Albert Huyskens. Kempten–München 1911. 67.
- 49) **1232 nyár**
II. András Ampod fia Dénes nádort, Aragóniai Simon győri ispánt és Buissoni Rembaldus johannita rendmestert küldi IX. Gergely pápa udvarába, hogy tiltakozzanak a Magyar Királyságra kimondott *interdictum* miatt. – 1232. máj. 16.: VMHH I. 104. (RA I/1. 485. sz.)
- 50) **1234. február 20.**
II. András követei, Bertalan pécsi püspök és Aragóniai Bertrand az Aragóniai Királyságban tárgyalnak Magyarországi Jolánta és II. (Hódító) Jakab eljegyzéséről. – 1234. febr. 20.: *Thallóczy L.*: Árpádházi Jolán i. m. 578–579.
- 51) **1235 nyara**
II. András követe, Bertalan pécsi püspök Aragóniába kíséri II. András király leányát, Jolántát. – *Zurita J.*: Indices i. m. 115.

- 52) **1236–1239. október között**
Tomaj nembeli Dénes nádor IV. Béla szolgálatában az Alpokon túl, azaz Itáliában jár. 1239: HO VI. 37. (RA I/2. 661. sz.) A nádor küldetése nem annyira diplomáciai, mint inkább katonai természetű lehetett: ő állhatott annak a magyar csapatnak az élén, amelyet II. Frigyes császár kért IV. Bélától 1238 tavaszán, hogy megtörje a lombardiai városok ellenállását. – (1238. márc.): MGH Const. II. 277–278.
- 53) **1239 eleje**
IV. Béla szentszéki követe, Gergely győri püspök IX. Gergely pápa udvarába indul, hogy tájékoztassa a magyar uralkodó terveiről. – 1239. jan. 13.: Examen 97. (RA I/2. 653. sz.)
- 54) **1235–1241 között**
Rád nembeli Tamás, Lőrinc és Fülöp legalább egy olyan követség résztvevői, amelynek célpontja a Nikaiai Császárság volt. – 1250. nov. 21.: CDCr IV. 433–436. (RA I/2. 936. sz.)
- 55) **1241. május–június**
IV. Béla Bánca nembeli István váci püspököt küldi IX. Gergely pápa és II. Frigyes császár udvarába, hogy segítségüket kérje a mongolok ellen. – 1241. máj. 18.: VMHH I. 182. (RA I/2. 706. sz.); 1241. jún. 16.: VMHH I. 183.; 1241. júl. 3.: Matthaei Parisiensis monachi Sancti Albani Chronica maiora I–VII. Ed. Henry Richards Luard. (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores 57.) London 1872–1883. IV. 112–119. (CFH II. 1583–1585.)
- 56) **1241 második fele**
IV. Béla Szentszékhez küldött követei, István főesperes és Lukács győri prépost az Adriai-tengerbe fulladnak. – 1242. jan. 19.: Hist. dipl. Fred. sec. VI/2. 902. (RA I/2. 712. sz.)
- 57) **1242 eleje**
IV. Béla domonkos szerzeteseket küld az üresedésben lévő Szentszékhez, hogy segítséget kérjen a tatárok ellen. – 1242. jan. 19.: Hist. dipl. Fred. sec. VI/2. 902. (RA I/2. 712. sz.)
- 58) **1242. április eleje**
Henrik veszprémi prépost és Columbanus esztergomi kanonok – vélhetően IV. Béla magyar király követeként – II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg

környezetében tartózkodnak. – Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I–IV. Hrsg. Joseph von Zahn – Gerhard Pferschy. Graz 1875–1975. II. 515–516.

59) **1242. március–október között**

Szügyi Miklós részt vesz abban a követségben, amelyet IV. Béla a bíborosokhoz menesztett a Magyar Királyság főpapi székeinek betöltése ügyében. – +1244. ápr. 22.: HO IV. 28–30. (RA I/2. 763. sz.); (1242. márc.–okt. között): *Wilhelm Wattenbach*: Zum Mongolensturm 1241. Forschungen zur deutschen Geschichte 12. (1872) 643–645.

60) **1244. július–augusztus**

A magyar király követe, egy névtelen püspök Velencébe viszi a velencei–magyar békeszerződés IV. Béla által hitelesített példányát. A püspök kíséretében utazik Szügyi Miklós is. – 1244. aug. 6.: ÁÚO II. 155–156.; +1244. ápr. 22.: HO IV. 28–30. (RA I/2. 763. sz.)

61) **1244**

IV. Béla követe, Türje nembeli Dénes dömösi prépost Bajorországba kíséri a magyar király leányát, Erzsébetet. – 1250. jún. 23.: RA I/2. 277–281. (926. sz.); Hermanni Altahensis Annales. Ed. Philippus Jaffé. In: Annales aevi Suevici. Ed. Georgius Heinricus Pertz. (MGH SS XVII.) Hannoverae 1861. 394.

62) **1246 első fele**

IV. Béla követséget meneszt Danyiil halicsi fejedelemhez Chełmbe a két uralkodó gyermekeinek összeházasítása ügyében. A követség vezetője a magyar király *vicéje* (talán Hontpázmány nembeli Achilles alkancellár), részt vesz benne Szügyi Miklós, s talán Ludány nembeli Vitk, valamint Komlósi Gyármán is. – Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” köteteiből ford. Hodinka Antal. Bp. 1916. 430–431.; +1244. ápr. 22.: HO IV. 28–30. (RA I/2. 763. sz.); 1246: CDES II. 157–158. (Erdődy 14. sz.); 1251: RA I/2. 296–297. (955. sz.)

63) **1246–1247 fordulója**

IV. Béla követei, Jakab ferences tartományfőnök és a ferences Romanus királyi gyóntató Lyonban keresik fel IV. Ince pápát, hogy teljesítse a magyar király kéréseit. – (1246.) nov. 15.: VMHH I. 232. (RA I/2. 839. sz.)

64) **1247 vége**

IV. Béla követe, Aragóniai Simon viszi Lyonba, IV. Ince pápa udvarába a magyar király „tatár-levelét”. IV. Béla a Burgundiában tartózkodó Bertalan pécsi

- püspöknek is utasítást ad érdekei képviselőjére az ügyben. – (1247.) nov. 11.: CD IV/1. 298. (RA I/2. 933b sz.)
- 65) **1235–1248 között**
IV. Béla követe, Türje nembeli Fülöp dömösi prépost I. Vencel cseh király udvarában jár. A küldöttségnek talán Szoboszló fia Vitk is tagja volt. – 1250. jún. 23.: RA I/2. 277–281.; 1246: CDES II. 157–158. (Erdődy 14. sz.)
- 66) **1248–1252 között vagy 1254**
IV. Béla követe, Smaragd pozsonyi prépost IV. Ince pápa udvarában jár, hogy a Szentatya egyik unokahúga és Béla herceg eljegyzéséről tárgyaljon. – (1248–1252. vagy 1254.) szept. 16.: VMHH I. 229–230. (RA I/2. 1015. sz.)
- 67) **1237–1254 között**
IV. Béla követe, egy névtelen szebeni prépost IV. Konrád német király udvarában jár. – (1237–1254 között): Die Innsbrucker Briefsammlung. Eine neue Quelle zur Geschichte Kaiser Friedrichs II. und König Konrads IV. Hrsg. Josef Riedmann. (MGH Briefe des späteren Mittelalters III.) Wiesbaden 2017. 139.
- 68) **1252–1253 között**
IV. Béla követe, Türje nembeli Fülöp zágrábi püspök előbb IV. Ince pápa, majd IV. Konrád német király dél-itáliai udvarában jár. Kíséretének tagja egy orvos, Gerzencei Tiborc mester is. – 1267. júl. 20.: ÁÚO VIII. 162–167. (RA I/3. 1527. sz.); 1257. márc. 4.: HO VII. 64–67. (RA I/3. 1137. sz.)
- 69) **1247–1253 között**
Ottokár morva őrgrof fogságba ejti IV. Béla magyar király I. Vencel cseh királytól hazafelé tartó küldöttségét, amelynek egyedüli ismert tagja Vecsei Bertalan. – 1268: RD 58. (72. sz.)
- 70) **1254. április 3. körül**
IV. Béla országnagyai, Benedek kalocsai érsek, Gutkeled nembeli István szlavón herceg, Hahót nembeli Csák tárnokmester és Rátót nembeli Roland nádor Budán készítik elő II. Ottokár cseh király küldötteivel a két ország közti békeszerződést. – 1254. ápr. 3.: CDERB V/1. 59–60.
- 71) **1254 nyara**
IV. Béla követei, Türje nembeli Fülöp zágrábi püspök és Ecce ferences szerzetes tájékoztatják IV. Ince pápát a közelmúltban kötött cseh–magyar békeszerződésről. – 1254. júl. 13.: VMHH I. 228–229.

- 72) **1259. április**
IV. Béla követe, Franco *comes* Stájerországban, Wilhelm von Schärfenberg környezetében tartózkodik. – 1259. ápr. 24.: Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Ed. J. Zahn. (Fontes rerum Austriacarum) Wien 1870. 205–206.
- 73) **1259. szeptember–október**
IV. Béla követe, Áрмаi I. Pál pozsonyi prépost és alkancellár útján panaszt tesz IV. Sándor pápa előtt a tatárok elleni segítségnyújtás elmaradásáért. – 1259. okt. 14.: VMHH I. 239.
- 74) **1260. július**
IV. Béla Smaragd nembeli Smaragd kalocsai érseket és Rátót nembeli Rolandot küldi II. Ottokár Pozsony melletti táborába, hogy fegyverszünetet kérjenek. – Cont. can. Prag. II. 185. (CFH I. 166.), Steir. Reimchron. 7615–7620. sor (Stájer rímes krónika i. m. 121–122.)
- 75) **1262 decembere előtt**
IV. Béla és fia, István herceg megbízásából Forrói Aladár a Nikaiai Császárságban jár követként. – 1262 (vége): ÁÚO VIII. 33–34. (RA II/1. 1792. sz.)
- 76) **1262 tavasza**
IV. Béla Bagodi Tóbiás zágrábi prépostot bízza meg, hogy IV. Orbán pápa udvarában utólag járja ki a II. Ottokár cseh király és Macsói Kunigunda házasságát meggátló kánoni akadály alóli felmentést. – 1263. jan. 7.: CDCr V. 243–244. (RA I/3. 1335. sz.)
- 77) **1263 körül**
István ifjabb király Miskolc nembeli Panyitot küldi tárgyalni az Aranyhorda kánjához, Berkéhez. – 1263: *Györffy Gy.*: Románok i. m. 7.
- 78) **1264 előtt**
Hetényi Sixtus esztergomi olvasókanonok IV. Béla parancsára a Szentszéknél jár követségben. – 1264. máj. 10.: MES I. 500–501. (RA I/3. 1404. sz.)
- 79) **1264 nyara**
Hetényi Sixtus esztergomi olvasókanonok IV. Béla parancsára IV. Orbán pápánál jár követségben. – 1264. júl. 15.: VMHH I. 274.

- 80) **1265 körül**
István ifjabb király Miskolc nembeli Panyitot küldi tárgyalni az Aranyhorda kánjához, Berkéhez. – 1270. dec. 10.: ÁÚO XII. 6–10. (RA II/1. 1994. sz.)
- 81) **1265. március vége**
IV. Béla parancsára Gyerki László honti főesperes az újonnan megválasztott IV. Kelemen pápa udvarába indul, hogy a Szentatya megerősítse a magyar uralkodó és István ifjabb király megegyezését. – 1265. márc. 28.: VMHH I. 279. (RA I/3. 1438. sz.)
- 82) **1265 késő ősze**
Demeter barsi főesperes és IV. Béla gyóntatója, Pál ferences szerzetes a magyar király parancsára IV. Kelemen pápánál tiltakoznak Timót zágrábi püspök megerősítése ellen. – 1265. okt. 13.: VMHH I. 281. (RA I/3. 1455. sz.); 1266. jan. 21.: VMHH I. 281–282.
- 83) **1266 tavasz vége**
Demeter barsi főesperes IV. Kelemen pápa udvarában megerősítetteti IV. Béla és István ifjabb király március 23-i Nyulak-szigeti egyezményének szövegét. – 1266. ápr. 27.: VMHH I. 282. (RA I/3. 1482. sz.)
- 84) **1269 nyara**
Domokos domonkos perjel és követtársa, János testvér IV. Béla vagy fia, István ifjabb király megbízásából I. (Anjou) Károly udvarába érkeznek, vélhetően azért, hogy az Árpádok és az Anjouk közti házassági kapcsolatról tárgyaljanak. – 1269. jún. 23.: RCA I. 283. (MDEA I. 3.)
- 85) **1269 kora őszi**
István ifjabb király követei, János glogoncai prépost és Zárai Mihály Nápolyban tárgyalnak az Árpádok és az Anjouk közti házassági összeköttetésről. – 1269. szept. 9.: RCA V. 134. (MDEA I. 4.)
- 86) **1270 előtt**
IV. Béla a Halicsi Fejedelemségbe küldi különös jegyzőjét, Tamás mestert. Talán azonos azzal a Lev fejedelemhez menesztett küldöttséggel, amelyben Ákos nembeli Lodomér fia Aladár is részt vett. – +1283. dec. 22.: CD V/3. 180–184. (RA II/2–3. 3274. sz., vö. MNL OL DF 259 029.); +1260: MNL OL DF 266 170.

- 87) **1270 tavasza**
IV. Béla II. Ottokár cseh királyhoz küldi követét, a kancelláriai jegyző Tamás mestert. – +1283. dec. 22.: CD V/3. 180–184. (RA II/2–3. 3274. sz., vö. MNL OL DF 259 029.)
- 88) **1270 tavasza**
IV. Béla vagy fia, István ifjabb király megbízásából Csák nembeli Zlauch fia Tamás özvegye, Ágnes asszony részt vesz abban a küldöttségben, amely Árpád-házi Mária hercegnőt Nápolyba viszi. A kíséretnek talán Nikodém kemléki főesperes is tagja volt. – +1269: ÁÚO VIII. 239–240. (RA II/1. 1902. sz.); 1270. szept. 18.: RCA VI. 27. (MDEA I. 40–41.)
- 89) **1270. július**
V. István követei, Benedek alkancellár és Mezőpilis nembeli Bás szolgagyőri ispán fegyverszüneti tárgyalásokat folytatnak II. Ottokár cseh királlyal a morvaországi Brünnben. – 1270. júl. 6.: MHDC V. 15–16.
- 90) **1270. július–augusztus fordulója**
V. István követe, Podgorjai Prich kézbesíti a magyar király üzenetét Spanheimi Fülöp választott aquileiai pátriárkának. – 1270. aug. 6.: MHDC V. 18–19.
- 91) **1270. szeptember–november**
V. István követe, Nikodém kemléki főesperes a Nápoly-szicíliai Királyságban tartózkodik. (Lehetséges, hogy az Árpád-házi Máriát még május körül Nápolyba kísérő delegáció tagja volt.) – 1270. szept. 18.: RCA VI. 27. (MDEA I. 40–41.)
- 92) **1270. november–december**
V. István követe, Hetényi Sixtus esztergomi olvasókanonok felkeresi I. (Anjou) Károly udvarát, vélhetően azért, hogy Anjou Izabella hozományáról tárgyaljon vele. – 1270. nov. 5.: RCA VII. 69.; 1270. nov. 30.: RCA VII. 22.
- 93) **1271. április 2. körül**
V. István követe, Gergely székesfehérvári kanonok az Aquileiai Patriarchátusban tartózkodik, hogy a magyar király nevében döntőbíróként rendezze a pátriárka és a görzi grófok konfliktusát. – 1271. ápr. 2.: *Fraknoi V.*: Habsburg-ház i. m. 39–40. (MHDC V. 51–52.)

- 94) **1271. május közepe**
V. István követei, Rátót nembeli Roland és Ármái I. Pál veszprémi püspök felkeresik II. Ottokár cseh királyt Moson melletti táborában, hogy fegyverszünetet kérjenek tőle. – (1271. május vége): UBB II. 4. (CD V/1. 111.)
- 95) **1271. június**
V. István követei, Ármái I. Pál veszprémi püspök, Monoszló nembeli Egyed tárnokmester, Rátót nembeli Roland kemléki ispán és Benedek alkancellár a Morva folyó partján Marcheggnél tárgyalnak II. Ottokár cseh király delegációjával a béke feltételeiről. A tárgyalásokon jelen van Karácsony titeli olvasókanonok is. – 1271. júl. 3., júl. 14.: CDERB V/2. 247–260.; 1272. jan. 6.: CD V/1. 210–211. (RA II/1. 2149. sz.)
- 96) **1272 nyara**
V. István követe, László tinini püspök I. (Anjou) Károly udvarában jár, hogy előkészítse a két uralkodó küszöbön álló találkozáját. – 1272. jún. 22.: RCA VIII. 201.
- 97) **1273 vége**
IV. László kormányzata egy ismeretlen ferences szerzetest küld II. Ottokár udvarába, hogy a fegyverszünetről tárgyaljon a cseh uralkodóval. – CD V/2. 68–70.
- 98) **1273 vége**
IV. László kormányzata egy *A siglával* jelölt világi előkelőt és egy ismeretlen pécsi olvasókanonokot küld I. (Habsburg) Rudolf német király udvarába, hogy a két dinasztia közti házassági kapcsolatról tárgyaljanak. – (1273. nov.): *Fraknoi V.*: Habsburg-ház 21–22. (RA II/2–3. 2570. sz.); (1273. nov.): *Fraknoi V.*: Habsburg-ház 22–23. (RA II/2–3. 2572. sz.)
- 99) **1273. december**
IV. László kormányzata III. Guido vegliai *comest* küldi követként I. (Anjou) Károly udvarába. – 1273. dec. 6.: RCA XI. 120.; 1273. dec. 9.: RCA XI 132. (MDEA I. 37.)
- 100) **1274 tavasza**
IV. László kormányzata a király két *familiarisát*, Jánost és Pált küldi követségbe I. (Anjou) Károly udvarába. – 1274. máj. 24.: RCA XI. 120.

- 101) **1274. szeptember–1275. június között**
IV. László kormányzata Dénes győri püspököt küldi II. Ottokár cseh király udvarába a két dinasztia közti béketárgyalások előkészítése érdekében. – (1275. jún. e.): CD V/2. 280–281.
- 102) **1276 tavasza**
IV. László kormányzata Pontius de Fay johannita perjelt küldi követségbe I. (Anjou) Károly udvarába, hogy a nápoly-szicíliai király vállaljon szerepet a cseh–magyar konfliktus rendezésében. Vélhetően e követség tagja volt Kadarkalász nembeli Sándor is. – 1276. márc. 5./ápr. 15.: RCA XIV. 26. (MDEA I. 39.), Inquis. B. Marg. 378–380.
- 103) **1276 ősz**
IV. László kormányzata János egykori péterváradai apátot küldi I. (Anjou) Károly udvarába, vélhetően azért, hogy a nápoly-szicíliai király vállaljon szerepet a cseh–magyar konfliktus rendezésében. – 1276. okt. 17.: RCA XV. 28. (MDEA I. 98.)
- 104) **1277. július 12. körül**
IV. László ünnepélyes követei, Rátót nembeli Roland egykori nádor, Forrói Aladár királynéi asztalnokmester, Demeter alkancellár, Timót zágrábi püspök, Lodomér váradi püspök és Hontpázmány nembeli János budai prépost Bécsben tárgyalnak a magyar király és I. (Habsburg) Rudolf német király szövetségkötéséről. – 1277. júl. 12.: CDCr VI. 211–214.
- 105) **1278 tavasza**
IV. László követe, egy bizonyos Márk 1278. május 6. körül I. (Anjou) Károly udvarában tartózkodik. – 1278. máj. 6.: RCA XIX. 58. (MDEA I. 55.)
- 106) **1278 tavasz–nyár**
IV. László követe, Perchinus livnói ispán, zágrábi *podestà* I. (Anjou) Károly udvarába viszi túszként Kőszegi Iván fiát, Gergelyt. – 1278. máj. 26.: RCA XVIII. 162.; 1278. jún. 14.: RCA XVIII. 41. (MDEA I. 56–57.)
- 107) **1272–1278 között**
Liptói Marcell fiai Tamás és Simon, valamint Sibur fiai Albert és Domin lengyelországi követségben szolgálják IV. Lászlót. – 1278: *Thuránszky L.:* Thuránszky család i. m. 350–352. (RA II/2–3. 2904. sz.)

- 108) **1278–1279 fordulója**
Dénes győri püspök – vélhetően IV. László követeként – I. (Habsburg) Rudolf bécsi udvarában jár. – 1279. jan. 1.: MNL OL DF 267 825., 267 826.
- 109) **1280 tavasza**
IV. László követe, Bertalan vegliai *comes* I. (Anjou) Károly udvarában jár, hogy a nápoly-szicíliai király segítségét kérje a magyar országnagyok által bebörtönzött IV. László részére. – 1280. ápr. 26.: RCA XXIII. 46.; 1280. ápr. 28.: RCA XXIII. 47. (MDEA I. 122–123., hibásan 1295-nél!), Steir. Reimchron. 24805–24810. sor (Stájer rímes krónika i. m. 182.)
- 110) **1280. augusztus**
IV. László követe, Robertus de Rupe/Gudde templomos *preceptor* I. (Anjou) Károly udvarában tartózkodik. – 1280. aug. 15./okt. 24.: CDCr VI. 356–357.; 1280. aug. 30.: RCA XXIII. 57. (MDEA I. 127., hibásan 1295-nél!); 1280. aug. 28.: RCA XXIII. 56–57. (MDEA I. 126–127., hibásan 1295-nél!)
- 111) **1285 tavasza**
Dénes győri püspök – vélhetően IV. László követeként – Regensburgban tartózkodik, célja vélhetően az volt, hogy a Nürnbergben időző I. (Habsburg) Rudolftól segítséget kérjen a mongolok ellen. – 1285. márc. 17.: AKR, Urkunden 132. sz., <https://www.monasterium.net/mom/DE-AKR/Urkunden/12850317/charter> (letöltés: 2024. jún. 11.).
- 112) **1285 nyara**
IV. László követe, Aba nembeli Amadé II. (Fekete) Leszek łęczycai fejedelem udvarában tartózkodik. Kíséretéhez tartozik Gutkeled nembeli Aladár fia László is. – (1285. jún. 7.): Zichy I. 81–82.
- 113) **1285–1288 között**
IV. László követe, Paschasius nyitrai püspök I. (Habsburg) Albert osztrák herceg udvarában jár titkos követségben. – 1288. máj. 13.: CD V/3. 417–418. (RA II/2–3. 3489. sz.)
- 114) **1272–1286 között**
IV. László követe, Áрмаi II. Pál veszprémi prépost szentszéki követségben vesz részt. – 1286. nov.: ÁÚO IX. 440–442. (RA II/2–3. 3419. sz.); 1291. aug. 16.: MES II. 293–295. (RA II/4. 3790. sz.)

- 115) **1288 második fele**
A Magyar Királyságból ferences szerzetesek érkeznek IV. (Szép) Fülöp francia király udvarába. – 1288: Documents Champagne III. 87.
- 116) **1289 ősze**
Anjou Izabella magyar királyné követe, Cosma Lombardi a Nápoly-szicíliai Királyságban tartózkodik. – 1289. szept. 27.: RCA XXXII. 150. (MDEA I. 73.); 1293. szept. 1.: RCA XLVII. 3. (MDEA I. 120.)
- 117) **1289 ősze**
IV. László és édesanyja, Kun Erzsébet anyakirályné követei, Benedek és András a Nápoly-szicíliai Királyságban tartózkodnak. – 1289. szept. 27.: RCA XXXII. 150. (MDEA I. 73.)
- 118) **1290. szeptember**
III. András követe, Márton *comes* I. Jakab szicíliai király udvarába indul, hogy értesítse a magyar király koronázásáról. – (1290.) szept. 8.: RA II/4. 21–22. (3662. sz.)
- 119) **1290 ősze**
III. András követe, Tengerdi Tódor alkancellár I. (Łokietek) Ulászló fejedelem udvarában jár, hogy a magyar király számára megkérje a fejedelem unokahúga, Kujáviai Fenenna kezét. – 1291. (szept. 9. u.): ÁÚO X. 36–37. (RD 261. sz.)
- 120) **1290 ősze–1291 nyara között**
III. András követe, Baksa nembeli Sóvári Sós György I. (Łokietek) Ulászló fejedelem udvarában jár. – 1291. aug. 28.: CD VI/1. 123–125. (RA II/4. 3804. sz.)
- 121) **1291 nyara**
III. András hadat üzen I. (Habsburg) Albert osztrák hercegnek, a hadüzenetet Peter Wachtelsack vándor énekmondó kézbesíti a címzettnek. – Steir. Reimchron. 41535–41565. sor (Stájer rímes krónika i. m. 239.)
- 122) **1291. augusztus vége**
III. András követei, Honpázmány nembeli Gimesi János kalocsai érsek, Lodomér esztergomi érsek, Pécs nembeli Gergely nyitrai és barsi ispán, valamint Csák nembeli Domokos egykori nádor I. (Habsburg) Albert osztrák herceg delegációjával Hainburgban tárgyalnak a két ország közti béke feltételeiről.

- Steir. Reimchron. 43200., 43840–43855. sor (Stájer rímes krónika i. m. 246., 254.); 1291. aug. 28.: UBB II. 251–253.
- 123) **1291 nyara–1293 nyara**
 Godinus fia Frank esztergomi polgár Anjou Izabella özvegy magyar királyné megbízásából a Nápoly-szicíliai Királyságban tartózkodik. – 1293. márc. 25.: RCA XLV. 117.; 1293. júl. 5.: TNA, AC 1/60/106.
- 124) **1292–1293**
 III. András követe, Paganello di Vicopisano ura megbízásából I. Edvárd angliai, majd II. Jakab aragóniai király udvaraiban jár. – 1292. jún. 23.: ÁÚO V. 69–70.; 1292. jún. 29.: CPR Edward I. II. 496.; 1292. okt. 15.: Acta Arag. I. 233–234.; 1292. okt. 15.: ACA Cancillería, Reg. 93. 304^r
- 125) **1293. szeptember**
 A Nápoly-szicíliai Királyságba érkezik Kun Erzsébet özvegy magyar királyné követe, Benedek. – 1293. szept. 1.: RCA XLVII. 3. (MDEA I. 120.)
- 126) **1294 tavasza**
 A Nápoly-szicíliai Királyságba érkezik az Anjou Izabella özvegy magyar királynét képviselő Godinus esztergomi polgár. Kíséretében ott találjuk Walter fia István esztergomi polgárt és egy Magyarországi Miklós nevű klerikust. – 1294. máj. 4.: RCA XLVII. 282.; 1294. jún.: RCA XLVII. 300.
- 127) **1298 eleje**
 III. András ausztriai követe, Lamperg *comes* vélhetően szerepet játszik az 1298 februárjában tartott bécsi fejedelmi találkozó előkészületeiben. – 1298. márc. 29.: UBB II. 314. (RA II/4. 4176. sz.)
- 128) **1300 ősze**
 III. András követe, Pietro Bonzano VIII. Bonifác pápa udvarában jár, hogy előmozdítsa Antal csanádi püspök áthelyezését az esztergomi érseki székre. – 1300. szept. 18.: ÁÚO V. 260–261.; 1300. okt. 25.: ÁÚO V. 262–263.; (1300. okt. 25. k.): ÁÚO V. 263–264.

ENVOYS AND DIPLOMATIC MISSIONS IN THE ÁRPÁD ERA

By Dániel Bácsatyai

SUMMARY

The aim of the paper is to present the diplomatic legations despatched by the rulers of the Árpád dynasty and the persons that took part in them. In the period between 1000 and 1301 I have identified 173 envoys and defined 128 legations on the participants of which information is available (the list of the latter is given in the Appendix). Among the many problems connected to the diplomatic missions two deserve special attention. 1) While up to the death of King Andrew II (1235) several among the Hungarian diplomats had been foreigners, under kings Béla IV and Stephen V foreign legations were undertaken by a diplomatic corps that was almost exclusively composed of Hungarians who had been educated at foreign universities. 2) Services performed in foreign legations are never mentioned in the narratives of royal grants issued for barons holding the top offices of the realm. In their case, however, the reason for this is not that the armed service of the ruler was regarded as the only title legitimating a royal grant, as had earlier been suggested. Rather, the absence of any reference to diplomatic missions should be explained by the fact that the leading ecclesiastical and lay office-holders (i.e. archbishops and the palatine) were constantly needed by the ruler, and were consequently not sent on perilous and long foreign missions. An exception to this rule were negotiations on peace and truce, which generally did not involve a crossing of the border.

MIBŐL SZEDTEK TIZEDET A KÖZÉPKORBAN?

Magyarországi körkép erdélyi fókusszal és nyugat-európai kitekintéssel*

A 80 éves Solymosi Lászlónak tisztelettel ajánlom

Bő másfél évtizede foglalkozom az erdélyi tizedszedés rendszerének feltárásával, melynek során a témával kapcsolatos legelemibb kérdések (kik, miért, miből, ki nek, hogyan és mennyit fizettek dézsmaként) alapos körüljárását tűztem ki célul. Már a kutatás első éveiben sikerült összegyűjtenem a témára vonatkozó forrásanyag zömét, ami – utólagos pótlásokkal – jelenleg 447 szöveget ölel fel az 1199 és 1556 közti időszakból.¹ Ennek birtokában egyszerű feladatnak tűnt felgöngyöltíteni azt, hogy milyen javak után kellett dézsmát adni a középkori erdélyi egyházmegyében.

A megfelelő adatok összegyűjtése nem igényelt különösebb erőfeszítést, ám érdemi kiértékelésük megkövetelte a magyarországi, illetve az európai kontextus ismeretét is. Csak az általános helyzet alapján lehet ugyanis megállapítani, hogy mutat-e egyedi vonásokat e határvidéknek számító multietnikus és multikonfesz-szionális jellegű terület. Mindehhez természetesen a korábbi szakirodalmat kívántam igénybe venni, de ezen a ponton már jelentős nehézségekbe ütköztem. A magyarországi dézsma történetét ilyen vagy olyan formában érintő szerzők többsége kitér e kérdésre – jóllehet rendszerint megelégednek a tizedköteles javak egy-két bekezdésnyi felsorolásával² –, e listák azonban zavarbaejtően eltérnek egymástól. Szinte azt mondhatni, hogy ahány szerző, annyiféle válasz született.³

* A tanulmány elkészítését a MTA HTMKNP Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez c. alprogramja, továbbá az NKFIH K 142262. sz. pályázata támogatta.

¹ A forrásanyag időbeli és szerkezeti megoszlására lásd *Hegyi Géza: Az egyházi tized intézményrendszerének változásai a középkori erdélyi egyházmegyében*. In: *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István – Weisz Boglárka. Bp. 2021. 185–187. (Akkor még csak 429 erdélyi vonatkozású dokumentumról volt tudomásom.)

² A kivételt e tekintetben Mályusz Elemér alaposabb vizsgálódása, valamint Holub József és Fügedi Erik hasznos észrevételei jelentik. – *Holub József: Zala megye története a középkorban I.* Pécs 1929. 365–366.; *Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 320–322.; *Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén*. Századok 94. (1960) 106.

³ Kivéve amikor az adott szerző egyszerűen egyik elődje listáját veszi át, lásd pl. *Andor Csizmadia: Die rechtliche Entwicklung des Zehnten (Decima) in Ungarn*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 61. (1975) 234.; *Csizmadia Andor: A tized Erdélyben*. In: *Jogtörténeti tanulmányok IV.* Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1980. 44., vö. *Ila Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai*. In: *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovácsics József. Bp. 1957. 82–83. David Prodan néhány primér forrás mellett kizárólag Mályusz cikkére épít, de azt félreértve az egyetemes kánonjogi előírásokat tulajdonítja a magyar történésznek, miközben az ettől eltérő magyar gyakorlatra vonatkozó észrevételei felett elsiklik. – *David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul*

Amennyiben eltekintünk azoktól, akik általánosságban fogalmazva mezőgazdasági termékekről vagy terményekről és aprójószágokról írtak,⁴ akkor a szakirodalomban dézsmaköteles javakként szóba kerülő tételek körében említésük gyakorisága szempontjából három csoportot különböztethetünk meg. Egyfelől csaknem mindenki említi a gabonaféléket (olykor részletezve: búza, árpa, rozs, zab, köles, tönköly), a bort, a bárányokat és a méheket.⁵ Másfelől gyakran (de korántsem általánosan) kerülnek a listákra a kerti vetemények/zöldségek (közlebről hüvelyesek: borsó, bab),⁶ a len és a kender,⁷ a gida/gödölye (illetve kecske),⁸

al XVI-lea I–III. București 1967–1968. I. 32., vö. *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 320–322. Demény Lajos láthatólag Prodan álláspontját visszhangozza, de Mályusz kritikai megjegyzéseit figyelembe véve. – *Demény Lajos*: Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438. Bp. 1987. 57., vö. fent.

⁴ *Érszegi Géza*: A veszprémi monostor tizedjövödelméről. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70. esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010. 100.; *Marton József*: Az erdélyi egyházmegye a középkorban. Csíkszereda 2013. 71.

⁵ *Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon I–II. Bp. 1885–1890. II/2. 429–430.; *Erdélyi László*: A Pannonhalmi Főapátság története. Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243. In: A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII/B. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I. 177.; *Holub J.*: Zala i. m. 365–366.; *Ila Bálint*: A dézsma adminisztrációja. Levéltári Közlemények 18. (1940) 226.; *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.; *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82.; *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106.; *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. I. 31–34.; *Ștefan Pascu*: Voievodatul Transilvaniei I–IV. Cluj/Cluj-Napoca 1971–1989. I. 429., 432., 434.; *Csizmadia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Üő*: Tized Erdélyben i. m. 44.; *Györffy György*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyve. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 153.; *Ernst Wagner*: Register des Zehnten und des Schaffünzigsten als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgens. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó I–II. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 31–32.) Hrsg. Kálmán Benda et al. München 1987. I. 202.; *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57.; *Fedeles Tamás*: A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs 2009. 443.; *Solymosi László*: Tized. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2003–2014. XII. 65–66.; *F. Rombányi Beatrix*: A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Szerk. Ferenczi László – Laszlovszky József – Szabó Péter. [Bp.] 2004. 199.; *Marton J.*: Erdélyi egyházmegye i. m. 71. Közülük a gabonaféléket Holub, Ila, Mályusz, Prodan és Csizmadia részletezi.

⁶ Általános megfogalmazásban: *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 429.; *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106.; *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. I. 32.; *Wagner, E.*: Register des Zehnten i. m. 202.; *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57.; *Solymosi L.*: Tized i. m. 66. Részletezve lásd *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 430.; *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 83.; *Pascu, Șt.*: Voievodatul i. m. I. 432.; *Csizmadia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Üő*: Tized Erdélyben i. m. 44.

⁷ *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 429.; *Erdélyi L.*: Pannonhalmi Főapátság i. m. 177.; *Holub J.*: Zala i. m. 366.; *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82.; *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. I. 32.; *Pascu, Șt.*: Voievodatul i. m. I. 429., 432.; *Csizmadia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Üő*: Tized Erdélyben i. m. 44.; *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57.; *Solymosi L.*: Tized i. m. 66.

⁸ *Holub J.*: Zala i. m. 366.; *Ila B.*: Dézsma adminisztrációja i. m. 226.; *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.; *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82.; *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. I. 32., 33.; *Pascu, Șt.*: Voievodatul i. m. I. 432.; *Csizmadia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Üő*: Tized Erdélyben i. m. 44.; *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57.; *Solymosi L.*: Tized i. m. 65.

a malac (illetve sertés),⁹ a szárnyasok (részletezve: csirke/tyúk és lúd),¹⁰ valamint speciális tizedalapként a királyi bevételek (vámok, révek, adók).¹¹ Végül pedig vannak olyan javak, amelyek csak egy-két szerzőnél fordulnak elő: széna, gyümölcsök, malom- és serfőzdejövedelmek,¹² nyest,¹³ gyermekek,¹⁴ komló,¹⁵ olaj, borjú,¹⁶ 16. századi fejleményként pedig a hajdina, a lencse és a káposzta.¹⁷

Lehetséges persze, hogy az egymástól jelentős mértékben eltérő listák annak is tulajdoníthatók, hogy a szerzők némelyike (akárcsak forrásaik) a felsorolás alkalmával nem törekedett a teljességre.¹⁸ Mégsem volna helyes engedni annak a benyomásnak, hogy a fent előforduló javak egyesített halmaza áll a legközelebb a hajdani valósághoz, hiszen a korábbi kutatás némelyiküket már kizárta e körből. Így Mályusz rámutatott arra, hogy Magyarországon az éghajlati és a gazdasági sajátosságok miatt sosem merült fel az olajfák termésének, a kézművesárunknak vagy kereskedés hasznának a dézsmáltatása, a lőtized csak hamis oklevélben fordul elő, a komló- és borjútized pedig törvénytelennek számított.¹⁹ Györffy György szerint a nagyállatok (ló, szarvasmarha) mellett a köles sem tartozott a dézsmálendő „termelvények” közé,²⁰ Solymosi László pedig nemrég a gyermektized létét

⁹ *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 430.; *Erdélyi L.*: Pannonhalmi Főapátság i. m. 177.; *Holub J.*: Zala i. m. 366.; *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321–322.; *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 32., 34.; *Pascu, Șt.*: Voievodatul i. m. I. 432.; *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57.; *Solymosi L.*: Tized i. m. 65.; *F. Romhányi B.*: Egyházi gazdálkodás i. m. 199.

¹⁰ Általában: *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 32.; *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57.; *Solymosi L.*: Tized i. m. 66. Specifikálva lásd *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 430.; *Holub J.*: Zala i. m. 366.; *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.; *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82.; *Frügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106.; *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 33.; *Csizmádia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Uő*: Tized Erdélyben i. m. 44.

¹¹ *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 430.; *Erdélyi L.*: Pannonhalmi Főapátság i. m. 177.; *Holub J.*: Zala i. m. 365.; *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 320.

¹² *Balics L.*: Egyháztörténet i. m. II/2. 429–430.

¹³ *Erdélyi L.*: Pannonhalmi Főapátság i. m. 177.; *Holub J.*: Zala i. m. 366.

¹⁴ *Erdélyi L.*: Pannonhalmi Főapátság i. m. 148., 177.; *Érszegi G.*: Veszprémvölgyi tizedjövedelem i. m. 100.; *Lados Tamás*: Megjegyzések a pannonhalmi gyermektized történetéhez. In: Magister historiae II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiából. Szerk. Farkas Csaba et al. Bp. 2016. 73–98.

¹⁵ *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.

¹⁶ *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 32.

¹⁷ *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82., 114.: 4. jegyz.; *Csizmádia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Uő*: Tized Erdélyben i. m. 44.

¹⁸ *Paul Viard*: Histoire de la dîme ecclésiastique, principalement en France, jusqu'au décret de Gratien. Dijon 1909. 153.; *Willibald Plöchl*: Das kirchliche Zehntwesen in Niederösterreich. Wien 1935. 58.; *[Eryk] O[lavi] Kuujo*: Das Zehntwesen in der Erzdiözese Hamburg-Bremen bis zu seiner Privatisierung. Helsinki 1949. 80–81.

¹⁹ *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 320–321., vö. *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 32.

²⁰ *Györffy Gy.*: Pápai tizedlajstromok i. m. 156.

cáfolta.²¹ Többben regionális eltérésekre is felhívták a figyelmet,²² vagy arra, hogy a tizedköteles javak köre időben is változhatott: egyesek szerint a középkor végére a négy alapvető mezőgazdasági cikkre (gabona, bor, bárány, méh) szűkült,²³ mások szerint viszont a 16–18. században a „pénzéhes” egyházi hatóságok törekvése nyomán lényegesen kitágult.²⁴

Látható, hogy a szakirodalom a maga bizonytalanságaival nemcsak az erdélyi tizedszedés dologi alapjainak kérdésében nem igazít el, hanem a tágabb magyarországi kontextus tekintetében sem szolgáltat szilárd hivatkozási alapot. Nem maradt tehát más választásom, mint hogy – ezirányú vizsgálódásaimat kiterjesztve – a primér adatok alapján, ha csak vázlatosan is, de kritikailag újratárgyaljam a tized tárgyának kérdését a Kárpát-medence egészére nézve. Mielőtt azonban ebbe belevágnék, érdemes áttekinteni, hogy mit tudunk a kérdéskör egyetemes kereteiről.

Bibliai és nyugat-európai előzmények

A tized intézménye, mint ismeretes, az ószövetségi előírásokban gyökerezik. Az izraelita történelem korai időszakában a tized gondolata még meglehetősen kiforratlan volt.²⁵ A pátriárkák történetében azt olvashatjuk, hogy Ábrahám a Kánaánra támadó négy király legyőzése után „tizedet adott mindenből” (azaz a teljes zsákmányból) Melkisédeknek, a sálemi pap-királynak, Jákób pedig minden majdani szerzeményéből ígért tizedet bételi álma után Istennek.²⁶ A tized

²¹ *Solymosi László*: Szent István és a pannonhalmi apátság somogyi tizedjoga. In: *Episcopus, archiabbas, benedictinus, historicus ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. Bp. 2016. 14–23.

²² *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106.: 78. jegyz.; *Györfly Gy.*: Pápai tizedlajstromok i. m. 153.; *Fedéles T.*: Püspökség és székeskáptalan i. m. 443.

²³ *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106., vö. uo. 78. jegyz. is

²⁴ *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82., vö. *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 32.

²⁵ Ez persze a Szentírás logikáján belül is érthető, hiszen a tized bevezetését eleve csak a később tevékenykedő Mózesnek tulajdonították.

²⁶ 1Móz 14:20b. (vö. 21–24. is), 28:22. E történetek kapcsán gyakran felmerül az a gondolat, hogy csak későn, a babiloni fogság után fogalmazódtak meg. – *Joh[anne]s Pedersen*: Israel. It's Life and Culture I–II. London 1926–1940. II. 312.; *Otto Eissfeldt – A[dalbert] Erler – Werner Schmidt*: Zehnten. In: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft VI.* Hrsg. Kurt Galling. Tübingen 1962. 1878; *Frank Crüsemann*: Der Zehnte in der Israeliten Königszeit. Wort und Dienst 18. (1985) 38–39. A Jákóbbal kapcsolatos mondásra azonban ez aligha igaz, hiszen etiológikus jellege miatt nem keletkezhetett az északi állam bukása (Kr. e. 722) vagy legkésőbb a Jósijjá-féle kultuszcentralizáció (Kr. e. 622) után; ezt követően istenfélő zsidó már nem vetemedhetett arra a gondolatra, hogy az illegitimnek nyilvánított – és egyébként le is rombolt (2Kir 23:15–18) – bételi szentélyt Izrael ósatyjától eredeztesse. – *Bartha Tibor*: Az Ószövetség népe és Izrael vallásos élete. Bp. 1974. 145.; *Hendrik Jagersma*: The Tithes in the Old Testament. In: *Remembering all the Way... A Collection of Old Testament Studies Published on the Occasion of the Fortieth Anniversary of the Oudtestamentisch Werkgezelschap in Nederland.* (Oudtestamentische Studien 21.) Leiden 1981. 120.; *Crüsemann, F.*: Zehnte i. m. 39–40.; *Corinna Körting*: Zehnte I. Altes

tárgya tehát mindkét esetben homályos, és az sem világos, hogy egyszeri kegyes adományról vagy rendszeres juttatásról van-e szó.²⁷ Sámuel próféta már explicitbben fogalmaz, amikor a királyság intézményének bevezetése ellen érvelve azt vizionálja, hogy a királyok – jogellenesen – világi tizedet fognak követelni a nép vetéseiből, szőlőiből és nyájaiból.²⁸

A mózesi törvény legkorábbi rétege, az úgynevezett Szövetség Könyve már csak részben fogalmaz általánosan a szentélynek szánt ajándék kapcsán. A betakarított termés (egy alkalommal: búza) mellett itt már konkrét felajánlások: marhák és juhok, valamint (szimbolikusan) gyermekek szerepelnek. Tizedről azonban még nincs szó, csak zsengeről, illetve elsőszülöttekről.²⁹ A gabonából, mustból és olajból adott tized a deuteronomikus szövegekben (Kr. e. 8–7. század) tűnik fel, de a marhák és juhok esetében még ezek is csak az elsőszülöttek átadását követelik.³⁰ A fogság utáni „papi” iratok a fenti termények mellett immár a marhák és juhok szaporulata esetében is tizedről írnak, és helyenként a gyümölcsfélét és a mézet is a tizedköteles javak közé sorolják.³¹ Az újszövetségi kor kezdetén egyes rabbik már azon az állásponton voltak, hogy a Tóra előírásait úgy lehet a leghívebben megtartani, ha a hüvelyesek, a kerti vetemények és a különféle fűszernövények (bors, tömjén, mustár, kapor, menta, kömény) is, tehát lényegében minden termés tized alá esik. Ezt igyekeztek érvényre juttatni a gyakorlatban a farizeusok, akiknek kicsinyes törvénytiszteletét Jézus e tekintetben is szóvá tette.³²

Az ószövetségi zsidó vallásgyakorlatban tehát egyfelől a tized tárgyának egyre pontosabb meghatározása figyelhető meg, melynek során az anyagiak legszelebb (de épp emiatt homályos) halmazáról a legalapvetőbb mezőgazdasági javakra szűkült le. A gabona, a must és az olaj, valamint a marha- és juhszaporulat

und Neues Testament. In: Theologische Realenzyklopädie. XXXVI. Hrsg. Gerhard Müller. Berlin 2004. (a továbbiakban: TRE XXXVI.) 489–490.

²⁷ Vö. *Jagersma, H.*: Tithes in OT i. m. 117., 118., 120., 125.

²⁸ 1Sám 8: 15, 17. Vö. *Bartha, T.*: Ószövetség népe i. m. 84.; *Jagersma, H.*: Tithes in OT i. m. 121.; *Crüsemann, F.*: Zehnte i. m. 34–36.; *Körting, C.*: Zehnt i. m. 489.

²⁹ 2Móz 22:28; 23:16, 19; 34:19, 22, 26. Vö. *Pedersen, J.*: Israel i. m. II. 307.; *Crüsemann, F.*: Zehnte i. m. 40–42.; *Körting, C.*: Zehnt i. m. 488.

³⁰ 5Móz 12:17; 14:22–23; 26:12. Vö. *Pedersen, J.*: Israel i. m. II. 308.; *Bartha, T.*: Ószövetség népe i. m. 170–171.; *Eissfeldt, O. – Erler, A. – Schmidt, W.*: Zehnten i. m. 1878; *Ian Wilson*: Central Sanctuary or Local Settlement? The Location of the Triennial Tithe Declaration (Dtn 26,13–15). *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 120. (2008) 323., 337.: 51. jegyz.; *Körting, C.*: Zehnt i. m. 488–489.

³¹ 3Móz 27:30, 32; 2Krn 31:5–6; Neh 10:36–38, 40; 13:5, 12; Tób 1:7–8. Vö. *Pedersen, J.*: Israel i. m. II. 309–312.; *Lukas Vischer*: Die Zehntforderung in der alten Kirche. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 70. (1959) 204.; *Eissfeldt, O. – Erler, A. – Schmidt, W.*: Zehnten i. m. 1878; *Bartha, T.*: Ószövetség népe i. m. 172.; *Körting, C.*: Zehnt i. m. 488.

³² Mt 23:23; Lk 11:42; 18:12. Vö. *Orto Eissfeldt*: Erstlinge und Zehnten im Alten Testament. Ein Beitrag zur Geschichte des israelitisch-jüdischen Kultus. (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament 22.) Leipzig 1917. 149.; *Vischer, L.*: Zehntforderung i. m. 204.; *Körting, C.*: Zehnt i. m. 488., 490.

azért lehetett megfelelő adózási alap, mert ezek minden mediterrán gazdaságban előfordultak,³³ így nehezebb volt eltitkolni a termést, továbbá elég jelentős mennyiséget képviseltek ahhoz, hogy az adminisztráció költségei eltörpüljenek a bevételek mellett. Másfelől a kései időkben megfigyelhető egy, a fenti kört szélesíteni kívánó törekvés is, de kérdéses, hogy ez az említett okok miatt átment-e a gyakorlatba, vagy pedig az egyéni buzgóság terepe maradt.

Az ókeresztény egyház csak hosszú idő után, a 4–6. századra békélt meg azzal a gondolattal, hogy a hívek adakozását szabályozza, és – ha minimumként is – javaik tizedrészének Isten céljaira való átadását szorgalmazza. A tized tárgyát illetően viszont továbbra is ragaszkodott a teljesség eszményéhez,³⁴ amiben – Jézus maximalista elvárásai mellett³⁵ – talán szerepet játszhatott az is, hogy a tized elvi megalapozásában nem annyira a mózesi törvényekre, sokkal inkább az ősatyák (Ábrahám és Jákób) példáira (lásd fent) hivatkoztak.³⁶ Szent Ambrus (†397) milánói püspök böjti prédikációjában azt hirdette, hogy nemcsak gabonából, borból, a földek, kertek és nyájak hozamából, hanem a kereskedés és a vadászat eredményéből is tizedet kell adni.³⁷ Arles-i Szent Caesarius (†542) a kereskedelem mellett a kézművesség hasznát és a katonai zsákmányt is ide sorolta,³⁸ I. (Nagy) Szent Gergely pápa (590–604) pedig – Iohannes Cassianus (†435) nyomán – a nagyböjt időszakát az évből (mint az ember rendelkezésére álló időből) adott tizedként fogta fel.³⁹

Az egyházatyák álláspontját visszhangozták a Karoling-kori teológusok (például Orléansi Théodulf, Walafriid Strabo) és zsinatok.⁴⁰ Hasonló szellemben nyi-

³³ Vö. *Wilson, I.*: Central Sanctuary i. m. 337.: 51. jegyz.

³⁴ Vö. *Giles Constable*: Monastic Tithes: From Their Origins to the Twelfth Century. Cambridge 1964. 16–19.

³⁵ „Mert mondom nektek, ha a ti igazságotok messze felül nem múlja az írástudókét és a farizeusokét, akkor semmiképpen sem mentek be a mennyek országába” – Mt 5:20., vö. *Constable, G.*: Monastic Tithes i. m. 17.: 2. jegyz.

³⁶ Vö. 567: Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio III: Concilia I–VI, VIII. Hrsg. Friedrich Maassen et al. Hannover 1883–2012. (a továbbiakban: MGH Conc.) I. 137–138.; 836: MGH Conc. II/2. 734.; [841 k.]: Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio II: Capitularia regum Francorum I–II. Denuo ed. Alfredus Boretius – Victor Krause. Hannoverae 1883–1897. (a továbbiakban: MGH Capit.) II. 512.; 863: MGH Conc. IV. 161.

³⁷ Patrologiae cursus completus... Series Latina, in qua prodeunt patres, doctores scriptoresque ecclesiae Latinae a Tertulliano ad Innocentium III. I–CCXXI. Accurante J[acobo]-P[aulo] Migne. Parisiis 1841–1864. (a továbbiakban: PL) XVII. 655., vö. C 16, q. 7, c. 4. = Corpus Iuris Canonici I–II. Ed. Aemilius Friedberg. Lipsiae 1879. (a továbbiakban: CIC) I. 801.

³⁸ PL XXXIX. 2267. Arra, hogy ez nem Szt. Ágostonnak, hanem Caesariusnak tulajdonítható, vö. uo. 2266.; *Vischer, L.*: Zehntforderung i. m. 211; *Constable, G.*: Monastic Tithes i. m. 17. Lásd még: PL LXVII. 1079.

³⁹ PL LXXVI. 1137. Cassianus gondolatmenetére lásd uo. XLIX. 1200–1201.

⁴⁰ 813: PL CV. 202.; [841 k.]: MGH Capit. II. 512–513.; 909: MGH Conc. V. 526–527. Vö. *Constable, G.*: Monastic Tithes i. m. 34–35.

latkoztak a 12. század második felének pápai is, amikor a gazdaság fejlődésével és a javak palettájának bővülésével ismét fellángolt a tized érvényesülési körére vonatkozó vita. Konkrét ügyekben intézkedve III. Sándor (1159–1181) a mal-mok és halastavak jövedelmét, továbbá a széna- és a gyapjú-, valamint a gyümölcsstermést, illetve a méheket,⁴¹ III. Ince (1198–1216) pedig az ingatlanforgalomból származó bevételeket is tizedkötelesnek nyilvánította.⁴² Legátfogóbban III. Celesztin (1191–1198) rendezte a kérdést a vienne-i egyháztartomány lakosainak írt levelében: eszerint a borból, a magtermésből (*grano*), a fák gyümölcséből, a nyájakból, illetve a kertek, a kereskedés, katonáskodás és vadászat hasznából, lényegében tehát mindenből dézsmát kell adni, beleértve tehát a vitatott nádmézet (?) (*cannamel*) és az olajfaligetek (*oliveta*) termését is.⁴³

Ugyanebben az időben kezdték megkülönböztetni a kánonjogászok – elsősorban az *extraneus* birtoklás elterjedése folytán felmerülő dilemmák kezelésére – a személyi (*decime personales*) és területi vagy dologi (*decime prediales/reales*) tizedeket. Előbbiek inkább az egyén tevékenységéhez, mintsem a helyhez kapcsolódtak, tehát többek között a kereskedésből és a kézművességből származó jövedelemre vonatkoztak; ezekből az adott személynek ahhoz a *parochialis* templomhoz kellett fizetnie a dézsmát, ahol a szentségeken részesült. A területi tizedek viszont agrártermékekből származtak, és azt a plébániát illették, amelynek a kerületében az adott szántó-föld vagy legelő feküdt.⁴⁴ Utóbbiakat további két alcsoportra osztották: egyfelől a terménytizedekre, amelyek főként a gabonafélékre, továbbá az „ipari” növényekre (len, kender), a kerti veteményekre (például borsó, bab, káposzta, mák) és a gyümölcsfélékre (például dió) terjedtek ki, másfelől pedig az úgynevezett „vértizedekre”, amelyek közé a haszonállatok (ló, szarvasmarha, juh, kecske, sertés, baromfi, méh) szaporulatát, valamint az állati termékeket (például tej, gyapjú, méz) sorolták.⁴⁵

A kánonjogi szabályozás által támasztott széleskörű igények azonban nem érvényesülhettek korlátlanul a gyakorlatban. A tized valójában kezdettől fogva főként területi alapú mezőgazdasági illeték volt, és az idők során ez a jellege mindinkább megerősödött.⁴⁶ Először is azért, mivel a tized intézményesülése idején, a

⁴¹ X III. 30, c. 5–6. = CIC II. 557–558.

⁴² 1204: X III. 30, c. 28. = CIC II. 565–566.

⁴³ X III. 30, c. 22. = CIC II. 563.

⁴⁴ Viard, P.: Dime i. m. 158.; Richard Puza – Thomas Riis: Zehnt. In: Lexikon des Mittelalters IX. Hrsg. Henri Bautier – Gloria Avella-Widhalm – Robert Auty. Zürich–München 1998. 500.; Gunter Zimmermann: Zehnt III. Kirchengeschichtlich. In: TRE XXXVI. 499–500. A „decima personalis” elnevezés a kánonjogi normákban először III. Lucius pápa (1181–1185) alatt jelenik meg. – X III. 30, c. 20. = CIC II. 562–563.

⁴⁵ Plöchl, W.: Kirchliche Zehntwesen i. m. 57–60.; Puza, R. – Riis, T.: Zehnt i. m. 500–501.; Zimmermann, G.: Zehnt i. m. 499–500.

⁴⁶ Georg Loy: Der kirchliche Zehnt im Bistum Lübeck von den ersten Anfängen bis zum Jahre 1340. Preetz 1909. 16.; Puza, R. – Riis, T.: Zehnt i. m. 500.; Zimmermann, G.: Zehnt i. m. 499. Maguk a

kora középkorban Európa lakói túlnyomórészt földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, így más gazdasági tevékenységeket eleve bajos lett volna dézsma alá vetni, hiszen az adóbehajtással járó költségek felemésztették volna a várható csekély bevételt.⁴⁷ Másodsor: a Szentírás szerepe is meghatározó lehetett, hiszen előírásaiban – az ókori izraeli társadalom agrárjellege miatt – csak agrártermékek dézsmájára nyújtott mintát.⁴⁸ Harmadsor, és talán ennek volt döntő szerepe, a személyi tizedek fizetését a korszak intézményrendszerének infrastrukturális (szervezeti és technikai) fejletlensége miatt eleve lehetetlen volt ellenőrizni.⁴⁹

E miatt egyetlen nyugat-európai esettanulmányban sem olvasunk konkrét példát a kereskedelem, kézművesség vagy vadászat haszna után fizetett vagy zsákmányból adott tizedre.⁵⁰ Ténylegesen létező személyi tizednek legfeljebb azok az egyedi esetek tekinthetők, amikor egy-egy uralkodó vagy tartományúr kegyes indíttatásból állandó jelleggel valamelyik egyházi intézménynek adományozta rendszeres bevételeinek (például bírságok, malombérlet, halastó-, erdő-, bányá- és vámjövendelmek) tizedét.⁵¹

A dologi tizedek spektruma is változatos képet mutatott a környezeti adottságok és a helyi szokások függvényében.⁵² A gabona mindenhol alapvető cikk volt, de Észak-Németországban a hűvösebb éghajlat miatt csak a rozs és a zab termett meg, míg Alsó-Ausztriában a búza is jelentős volt, a franciáknál pedig első helyen állt. Az árpa viszont az Alpoktól északra csak elvétve fordult elő.⁵³ Széna után (legalábbis Hamburg-Bréma vidékén) csak akkor követeltek tizedet, ha a szántóföldet parlagon hagyták, és legelőként sem hasznosították, csak kaszálóként (itt tehát a kieső gabona-, illetve állattizedet pótolta).⁵⁴ Ipari növények közül német területen csak a lent említik,

pápák is, ha más szempont alapján (pl. a szerzetesi birtoklás kérdése kapcsán) nyilatkoztak a tizedről, rendszerint csak a gabonatermés, a kerti vetemények és az állatszaporulat utáni dézsmákat emlegették (vö. X III. 30. c. 3. és 10. = CIC II. 556–557., 559.), ezzel is jelezve, hogy más összetevők szerepe elhanyagolható volt.

⁴⁷ *Constable, G.*: Monastic Tithes i. m. 34–35.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 93–94.

⁴⁸ *Holub J.*: Zala i. m. 365.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 93.

⁴⁹ A 909. évi trosly-i zsinat is szóvá tette, hogy sokan vitatják a tizedfizetési kötelezettséget a katonai, kereskedelmi vagy kézműves tevékenységből származó haszon után. – MGH Conc. V. 525.

⁵⁰ *Viard, P.*: Dîme i. m. 103–104., 153–156. (igaz, szerinte Itáliában létezett a kereskedelemre kirótt tized – uo. 156.: 1. jegyz.); *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 17.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 57.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 93–94.

⁵¹ *Viard, P.*: Dîme i. m. 104–105., 153–155., 156–158.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 58.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 94.

⁵² *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 57–58.; *Zimmermann, G.*: Zehnt i. m. 500.

⁵³ *Viard, P.*: Dîme i. m. 101–102., 150–151., 157. (kenyértizedről is tud); *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 23–25.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 59.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 71–72., 77.; vö. *Norman J. G. Pounds*: Európa történeti földrajza. Bp. 2003. 124–126., 157.: 5.14. ábra, 193., 259., 308–309., 9.11. ábra is

⁵⁴ *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 76–77. Vö. azonban *Viard, P.*: Dîme i. m. 151.; *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 17–18. A szénacsinalás eleve csak Skandináviában és az északi alföldön játszott központi

a franciáknál a kendert is. Az intenzívebb művelést igénylő zöldségek tizedére északon nincs adat, francia és osztrák földön viszont igen.⁵⁵ A középkori klímaoptimum idején (a 10–13. században) a szőlőhatár a jelenleginél jóval északabbra húzódott, de az észak-német partvidéken ekkor sem termeltek bort, míg Franciaországban és Alsó-Ausztria egyes helyein a bortized elsőrendű fontossággal bírt.⁵⁶

Az eddig kutatott térségekben a nagyállatok tizede általános volt, kivéve az osztrák területeket (ami magyar szempontból figyelemre méltó). A ludak és csirkék dézsmája is mindenütt előfordult (noha eltérő súllyal), a sertéseké és juhoké viszont csak a németeknél, a méheké pedig náluk is csak északon. A franciáknál ez utóbbiakat talán a megfelelő állati termékekkel váltották ki, hiszen itt tudomásunk van méz-, viasz-, sajt- és gyapjútizedről is (bár ezt az összefüggést gyengíti, hogy osztrák területen a sertések és juhok *mellett* szerepel a zsír és a gyapjú). A hűvösebb éghajlatú holsteini területen viszont csak az itt könnyebben tartósítható vaj tartozott e kategóriába, és az is ritkán.⁵⁷

A tized tárgya Magyarországon és az erdélyi egyházmegyében

Az országos háttér felvázolása csak egy újabb, minden eddiginél szélesebb forrásbázis alapján volt megvalósítható. Nem állt módomban a tizedre vonatkozó oklevelek és gazdasági iratok olyan teljességre törekvő áttekintése, mint az erdélyi egyházmegye esetében, erre azonban nem is volt szükség, hiszen elegendőnek véltem, ha megfelelő mennyiségben találok olyan forrásokat, amelyek minél több tizedköteles jószágot említenek, és térben és időben is lefedik a középkori Magyarországot. A szakirodalmi utalások alapján és a digitalizált okmánytárak anyagából végül mintegy 80 olyan oklevelet gyűjtöttem össze az 1526-ig terjedő időszakra, amelyekben az egyes tételek felsorolása túllépett a *decime vinorum et bladorum seu frugum aliarumque rerum decimari solitarum* („bor, gabona és egyéb tizedköteles javak tizede”) típusú sztereotip megfogalmazásokon.

szerepet, ahol a rideg éghajlat nem tett lehetővé jelentős földművelést. – *Pounds, N. J. G.*: Történeti földrajz i. m. 126.

⁵⁵ *Viard, P.*: Dime i. m. 151.; *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 23.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 59. (vö. 61–62. is), 60.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 82–83., 77–78.; vö. *Pounds, N. J. G.*: Történeti földrajz i. m. 260., 311.

⁵⁶ *Viard, P.*: Dime i. m. 101–102., 150–151., 157.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 58–59.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 78.; vö. *Pounds, N. J. G.*: Történeti földrajz i. m. 125., 194–195., 260., 311., 312.: 9.13. ábra

⁵⁷ *Viard, P.*: Dime i. m. 102–103., 151–153.; *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 30.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 60. (vö. 61–62. is); *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 78–82.; vö. *Pounds, N. J. G.*: Történeti földrajz i. m. 126., 195–196., 221., 261–262. Plöchl és Kuujo nemcsak az állatszaporulat tizedéről, hanem – sertések és juhok esetén – a felnőtt egyedek dézsmájáról is tud. Kérdés, hogy e kettő érvényesülhetett-e egyszerre, és az utóbbi (akárcsak Magyarországon) nem földesúri adó volt-e.

A gyűjtés ugyan a levéltári anyag földrajzi eloszlásának megfelelően nem fedi le egyenletesen a királyság területét,⁵⁸ és – a forráskiadás jellegzetességei miatt – időbeli eloszlása sem tükrözi az iratok számának késő középkori felfutását,⁵⁹ véleményem szerint nagy vonalakban mégis híven és kellő részletességgel ábrázolja az országos helyzetet és annak változásait. (Függelék, 1. táblázat) Az adatok feldolgozása során különös figyelmet szenteltem a földrajzi és időbeli paramétereknek abban a meggyőződésben, hogy arra a kérdésre, hogy egy adott termékből kellett-e tizedet fizetni, csak akkor felelhetünk kielégítő módon, ha azt is hozzárendeljük, hogy a válasz hol és mikor érvényes.

Terménytizedek

a) Akárcsak Nyugat-Európa legtöbb térségében, a gabonafélék Magyarországon is – mind elterjedtség, mind volumen szempontjából – a terményszerkezet legfontosabb összetevőjét képezték csaknem mindig ott szerepelve a tizedekőteles javak sorában, a borral együtt rendszeren az első helyen. A 'gabona' (1092, 1233: *annone*, 1234, 1246: *segetes*, 1221–: *fruges*, 1271–: *blada*) legtöbbször csak általánosan, gyűjtőfogalomként szerepel a felsorolásokban,⁶⁰ és lényegében a forrá-

⁵⁸ A legtöbb forrás a zágrábi (20,5), esztergomi (17,5), veszprémi (13,5) és egri (11) egyházmegyékre vonatkozik, míg a pécsi (4), győri (2,5), váradira (2), kalocsaira (1) és korbáviaira (1) alig, a csanádira és vácira egyáltalán nem ismerek adatot, tehát az alföldi viszonyokról lényegében alig tudok nyilatkozni.

⁵⁹ Az Árpád-kor jelentősen felülreprezentált (25 db.), az Anjou- és Zsigmond-kor is jól adatolt (33), a késő középkor viszont csak gyéren képviselt (20).

⁶⁰ A középkor végén a „fruges” sokszor már szűkebb értelemben használatos, és csak a búzára vonatkozik. – 1481: *Decreta regni Hungariae 1458–1490*. Coll. Francisci Döry. Ed. Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.) Bp. 1989. (a továbbiakban: DRH III.) 246.; 1495: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493–6 évekről. Közli Kandra Kabos. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez.) Eger 1887. (a továbbiakban: EgrSzkvBT) 98.; 1498: *Decreta regni mediaevalis Hungariae IV. 1490–1526*. From the manuscripts of Ferenc Döry. Edited and translated by Péter Banyó and Martyn Rady with the assistance of János M. Bak. (The Laws of Hungary I. 4.) Idyllwild–Bp. 2012. (a továbbiakban: DRMH IV.) 122.; 1500–1501, 1512, 1520: *Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527)*. Közzéteszi Solymosi László. Bp. 2002. (a továbbiakban: EsztKJkv) 64., 69., 95., 129., 138., vö. 82. is; 1501: *Esti Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Közzéteszi E. Kovács Péter. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4.) Eger 1992. (a továbbiakban: EgrSzkvEH) 139., 147.; 1504/1527: *Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj [Románia Nemzeti Levéltára, Kolozs Megyei Igazgatóság]* (a továbbiakban: S JAN CJ), F 44 *Primăria orașului Bistrița [Beszterce város levéltára]* (a továbbiakban: Beszterce v lt), I/a, nr. 906. (kódja az arhivamedievala.ro levéltári adatbázisban: CJ-F-00044-1-906); 1510: *Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Sibiu [Románia Nemzeti Levéltára, Szeben Megyei Igazgatóság]* (a továbbiakban: S JAN SB), F 1 *Magistratul orașului și scanului Sibiu [Szeben város és a Szász Nemzet levéltára]* (a továbbiakban: SzNLt), Urk. V/1226. (SB-F-00001-1-U5-1226); 1522: *Szabó István*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 86.) Bp. 1954. 26., 34., 41., 47., 56., 66., 73., 78., 83.; 1553: *Makkai László*: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár 1942. 48. A 16. század

sok által megvilágított területek mindegyikén előfordul (még az olyan északi, hegyközi medencékben is, mint a Szepesség, Liptó vagy Turóc).⁶¹ Gyakori az is,

második felében a „fruges” már kifejezeten az őszi búzát, a „blada” pedig a tavaszi gabonát (általában árpát) jelentette. – *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek. Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék. Bp. 1960. 11. A 15. század dereka előtt viszont ez a jelentésbeli megkülönböztetés nem állt fenn, mivel a szórványosan előforduló ‘tavaszi’ („estivalis”) és ‘őszi’ („autumpnalis”, „hyemalis”) jelzőket mindkét kifejezésre egyaránt alkalmazták. – (1334–1354): Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis I–II. Ed. Joannes Baptista Tkalčić. Zagrabiae 1873–1874. (a továbbiakban: MHEZ) II. 60., 61.; (1344 e.): MHEZ II. 148.; 1422: Zsigmondkori oklevéltár I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55., 59., 61.) Bp. 1951–2022. (a továbbiakban: ZsO) IX. 1187. sz.

⁶¹ 1092: *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. 164–165. (40. tc.); 1221: PRT I. 648. (Somogy vm.); 1232: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII. + Suppl. I–II. Ed. Tadeus Smičiklas et al. Zagrabiae 1904–2002. (a továbbiakban: CDCr) III. 373. (Csázma, KÖ); 1233: PRT I. 717., 720. (pannonhalmi konv.); 1234: uo. I. 731. (Somogy vm.); 1246: CDCr IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. V. 15. (lendvai ur., ZL); 1261: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Szerk. Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger 1997. (a továbbiakban: ÁOHML) 28–29. (egri ppkés); 1270: CDCr V. 525. (Petrinja, ZB); 1283, 1284: uo. VI. 447–448., 482., 483., 485. (verőcei ur., VC), vö. 1307: uo. VIII. 150.; 1294: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CDH) VI/1. 330. (savniki konv., SZP); 1295: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et al. Strigonii – Bp. 1874–1999. (a továbbiakban: MES) II. 369. (csöti konv., FJ, CSP); 1299: Hazai okmánytár I–VIII. Szerk. Nagy Imre et al. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 352–353. (Csepel-sziget), vö. 1300: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Bp. 2008. (a továbbiakban: RD) 280. sz.; 1322: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200 107. = Anjou-kori oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII–XLIV., XLVI–LIII. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged 1990–2022. (a továbbiakban: AOKlt) VI. 455. sz. (Zedreg, FJ); 1323: CDH VIII/2. 490. (egri ppkés); 1327: CDCr IX. 366. (Ludbreg, Monoszló, Atyina, KÖ); 1332: MES III. 208. (Pozsony vm.); [1334–1354]: MHEZ II. 60., 61. (Zágráb vm.); [1344 e.]: uo. II. 148. (podgorjei ker., ZB); 1347: MES III. 656. (Nagyszombat, PO); 1354: MES IV. 115. (Nána, ESZ); 1363: CDH IX/3. 364. (Ruszka, AJ); 1363: MNL OL DF 261 445. = AOKlt XLVII. 290. sz. (Mocsonok, NY); 1374: CDCr XV. 35., 37. (lendvai ur., ZL); 1396: PRT II. 590. (Somogy vm.); [1410 k.?:] *C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században III. rész. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv. (Subsidia ad historiam medii aeui Hungariae inquirendam 13.) Bp. 2021. 168–172. (esztergomi kápt., BRS, NY, ESZ, KM); 1413: MNL OL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 10 261. = ZsO IV. 421., 2539. sz. (Mórichida, GY); 1414: Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV. Szerk. Fraknoi Vilmos – Lukács József. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: MREV) IV. 373., 374. (Segesd, SM); 1415: PRT III. 475–482. (Péterd, VP, Nyúl, Csanak, GY stb.); 1418: MNL OL DL 10 648. = ZsO VI. 1373. sz. (Dercen, BRG); 1419: ZsO VII. 1098. sz. (Farkashida, PO); 1420: ZsO VII. 1313. sz. (Késmárk, SZP); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC); 1437: CDH X/7. 860. (verőcei ur., VC); 1439: MNL OL DF 228 199. (vö. *C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor*: A pozsonyi prépost és a káptalan vizsgálja [1421–1425]. A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. [Subsidia ad historiam medii aeui Hungariae inquirendam 3.] Bp. 2014. 172.: 73. jegyz. [Csallóköz, PO]), MNL OL DF 239 727. (vö. *C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.*: Pozsonyi vizsály i. m. 177.: 109. jegyz. [Pozsony vm]); 1447: Decreta regni Hungariae 1301–1457. Coll. Francisci Döry. Ed. Georgius Bónis – Vera Bácskai. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II: Fontes 11.) Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH II.) 369. (35. tc.); 1448: MNL OL DL 14 168. (verőcei ur., VC); 1454: Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (a továbbiakban: Zala) II. 553. (Erek, Deáki, Nyirád, ZL); 1456: MNL OL DL 75 886.

hogy nevesítik a legfontosabb gabonaféléket: ilyenkor általában együtt szerepel a búza (1227–1334: *frumentum*, 1353–1425/1551: *triticum*, 1481–1589: *frux*), a rozs (*siligo*), az árpa (*[h]ordeum*) és a zab (*avena*) négyese anélkül, hogy bármiféle területi sajátosságokat megfigyelhetnénk.⁶² Igaz, a kisnyitrai tizedkésben hiányzik a sorból az árpa,⁶³ egy Zágráb megyei helységben a zab,⁶⁴ Szlavónia és Somogy megye egyes részein, illetve a késő középkori Esztergom környékén a rozs és az árpa,⁶⁵ de ebből aligha vonhatunk le messzemenő következtetéseket a regionális eltérésekre. A ritkán említett tönköly (1328, 1334: *surgo* [?], 1396–1498: *spelta*) viszont – legalábbis a dézsma vonatkozásában és a lokalizálható esetekben – csak a Drávától délre fordul elő.⁶⁶ A köles (*milium*), melyet olykor nem számították a gabonafajták közé,⁶⁷ ugyanúgy általánosan elterjedt volt, mint a búza és társai,⁶⁸

(regölyi főesp., TO); 1461: MNL OL DF 237 996. (Hont vm.); 1471, 1476: *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812. IV. 401., 407. (dombói ur., TO, Osztró, srb., BAR); 1478: MNL OL DF 214 783. (Bártfa, SS); 1493–1495: EgrSzkvBT 7., 8., 12–13., 51., 55., 60–61. (egri ppkés, HS, SS); 1495–1528: A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmások és javadalmak (1550, 1556). Közzéteszi Kredics László – Madarász Lajos – Solymosi László. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) Veszprém 1997. (a továbbiakban: VeszpSzkv) 5–306., passim (veszprémi kápt., VP, ZL, PI); 1500–1508: EgrSzkvEH 129–142., 162–164., 169–176., 232–233., 236–244., 303–307. (egri ppkés, HS, BSD, AJ, ZN, BRG, SZB, SS, ZD); 1524: A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma. Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV. Közzéteszi Kredics László – Solymosi László. (Új Történelmi Tár 4.) Bp. 1993. (a továbbiakban: VeszpUrb) 23–109., passim (veszprémi ppkés, VP, ZL, SM). Liptóra lásd alább, az 1419. évi adatot.

⁶² +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1229: CDCr III. 325. (zágrábi em.); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1271: ÁOHML 36. (egri ppkés); 1327: CDCr IX. 367. (Szlavónia); 1328: uo. IX. 389–390., 425. (Szlavónia); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 45. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); 1374: uo. XV. 36. (lendvai ur., ZL); [1374]: Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X–XVII. Întocmit de Sabin Belu et al. București 1977–2020. (a továbbiakban: DocRomHist C) XIV. 701. (váradai kápt., BI); 1396: CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.); 1419: ZsO VII. 367. sz. (Andrásfalva, LP); 1481: DRH III. 246. (1. tc.); 1495–1496: EgrSzkvBT 61–63., 98–100. (egri ppkés, HS, SZB, AJ, ZN, SS, BSD, BRG, ZD); 1498: DRMH IV. 122. (51. tc.); 1501: EgrSzkvEH 136–139. (egri ppkés); 1522: *Szabó I.*: Bács, Bodrog i. m. 22–84., passim (kalocsai érsek, BCS, BDG, CSG)

⁶³ 1418: ZsO VI. 1393. sz. (nyitrai kis tizedkés, NY)

⁶⁴ 1425: CDH X/6. 745. (Planina, ZB)

⁶⁵ 1227: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II. Collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae 1859–1860.* (a továbbiakban: VMHH) I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB), vö. azonban a fenti 1334–1354. évi adattal; 1500–1520: EsztKJkv 64., 69., 82., 95., 138. (esztergomi kápt., ESZ, BRS, PO); 1534: PRT III. 783. (Remeteudvar, SM)

⁶⁶ 1328: CDCr IX. 425. (Szlavónia); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 45.; 1396: CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.); 1425: CDH X/6. 745. (Planina, ZB); 1498: DRMH IV. 122. (51. tc.) Ehhez képest N. Kiss István véleménye szerint a tönköly „főleg Erdélyben elterjedt” – *N. Kiss I.*: Dézsmajegyzékek i. m. 11.

⁶⁷ 1261: ÁOHML 29.; 1270: CDCr V. 525., vö. ellenben: +1190: CDH II. 255.; 1229: CDCr III. 325.; 1263: MES I. 496.; [1374]: DocRomHist C, XIV. 701.

⁶⁸ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1229: CDCr III. 325. (zágrábi em.); 1261: ÁOHML 29. (egri ppkés); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1270: CDCr V. 525. (Petrinja, ZB); 1271: ÁOHML 36. (egri ppkés); 1327: CDCr IX. 367. (Szlavónia); 1328: uo. IX. 389–390., 425. (Szlavónia); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 45. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); [1374]: DocRomHist C, XIV. 701. (váradai kápt., BI); 1396: CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.); 1481:

Szlavónia egyes részein pedig éppenséggel ez számított a legfontosabb terménynek.⁶⁹ Itt egyébként egy másik fajtáját is ismerték 'borköles' (*borkwles*, *borcules*) néven.⁷⁰ Hajdina (*haydina*, más néven pohánka, tatárka vagy haricska) a középkori forrásokban sehol sem fordul elő a tized tárgyaként,⁷¹ szénatized (*fena*) pedig csak egy elszigetelt esetben, a zempléni (Olasz)Liszkán.⁷² (Függelék, 1. térkép)

A gabona Erdélyben is központi helyet foglalt el a dézsmálendő termények között. Nem véletlenül, hiszen a tizedfizető (magyar, székely és szász) lakosság zömmel a szántás-vetésre alkalmas folyóvölgyeket és dombvidékeket népesítette be (kivévelt képeznek e tekintetben a Keleti-Kárpátok hegyközi medencéiben élő csíki és háromszéki székelyek). Ennek megfelelően a gabonatized rendszeresen előfordul a Nyírségben és a Szamosközben,⁷³ a Szilágyságban,⁷⁴ Kalotaszegen, a Szamos-mentén, a Mezőségen és Beszterce vidékén⁷⁵ éppúgy, mint a Maros

DRH III. 246. (1. tc.) Téves tehát az az álláspont, miszerint a köles az Árpád-korban nem lett volna tizedköteles. Vö. *Györfly Gy.*: Pápai tizedlajstromok i. m. 156.

⁶⁹ 1327: „de omni genere frugum, specialiter milii, de quo plus apud homines vestrarum partium habetur in communi” – CDCr IX. 366. (Ludbreg, Monoszló, Atyina, KÖ)

⁷⁰ Vö. fent, az 1328. és 1334–1354. évi adatokkal.

⁷¹ Ila is csak a 16. század utántól számol vele, konkrét adatot azonban csak a 18. századból hoz. – *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 82., vö. 114.: 4. jegyz. is

⁷² 1420: ZsO VII. 2287. sz.

⁷³ 1325: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) II. 198. (Kér, SZR); 1458: MNL OL DF 252 884. (Szalka, SZR); 1465: MNL OL DF 260 994. (CJ-F-00320-2-294, Bagos, SZR); 1470: MNL OL DF 210 823. (Károly?, SZR); 1500: MNL OL DL 90 758. (Szatmár és Németi, SZR); 1500: EgrSzkvEH 26. (szatmári főesperesség); 1503: MNL OL DF 252 990. = A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatai felhasználva közléteszi W. Kovács András. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) Kolozsvár 2006. 515. sz. (Pirice, Encsencs, Lugas, Fülöp, Szalmad, SZR); 1504: *Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor*: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 65.) Nyíregyháza 2010. 449–450. sz. (Pátyod, SZR); 1505: MNL OL DL 65 194. (ugocsai főesperesség); 1537: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V. Szerk. Bunyitay Vince et al. Bp. 1902–1912. (a továbbiakban: ETE) III. 177. (Mada, Várasdobos, Kápolnás, Majád, Petneháza, SZR)

⁷⁴ 1497: MNL OL DF 261 078. (Lecsmér, KA); 1514: MNL OL DF 209 054. (Tasnád, KSZ); 1533: MNL OL F 4 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Cista comitatum (a továbbiakban: F 4), Kraszna, fasc. 1, nr. 6. (Kraszna vm.)

⁷⁵ 1377: DocRomHist C, XV. 146. (Bodon, TD); 1385: uo. XVI. 641. (Bőnye, KL); 1444: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II. Kivonatokban közléteszi Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Bp. 1990. (a továbbiakban: KmJkv) I. 522. sz. (Bács, KL); 1451: uo. I. 953. sz. (Kolozsmonostor, KL); 1451: uo. I. 988. sz. (Jegenye, KL); 1469: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann et al. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) VI. 372. (Kolozsvár, KL); 1500: MNL OL DF 277 662. (Röd, Bós, Pata, Ö, Kályán, Palatka, Korpád, KL, Kalocsa, Szentkatolna, Fellak, DO); 1505: MNL OL DL 36 199., pag. 131. (Ida, KL); 1509: A nagyárolyi gróf Károlyi család oklevéltára I–IV. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1882–1897. (a továbbiakban: Károlyi) III. 65. (Doboka, DO); 1515: Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár, Kolozsvári Gyűjtőlevéltár, VIII. 290: Kolozsvári Szt. Mihály Plébánia iratai (a továbbiakban: GyFL KGyL Kvári ek. lt) (Kolozsvár, KL); 1521: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez I–II. Szerk. Jakab Elek. Buda–Bp. 1870–1888. (a továbbiakban: KvOklt) I. 353. (Kolozsvár, KL); 1529: Biblioteca Națională

alsó völgyében⁷⁶ vagy a Küküllő-menti dombság területén.⁷⁷ Úgy tűnik, egyedül Székelyföldön nem fizették (néhány kivétellel):⁷⁸ a jelenség háttérében nem annyira a mostoha természeti adottságokat kell látnunk (hiszen a marosszéki és udvarhelyszéki környezet éppoly alkalmas volt a gabonatermelésre, mint más belső-erdélyi területek), mint inkább a szabad székelyek valamiféle – eredendő vagy idővel kialakult – mentességét.⁷⁹

a României [Románia Nemzeti Könyvtára], Filiala Batthyaneum, Capitlul din Alba Iulia [Erdélyi káptalan magánlevéltára] (a továbbiakban: BNR EK mlt), IV/124. (besztercei és királyi dék.); [1552 k.]: *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Szabó István emlékkönyv. Szerk. Rácz István – Kovács Ágnes. Debrecen 1998. 152. (Kolozs vm.); 1557, 1558: KvOkt I. 388., 390. (Méra, KL); 1562: A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei I. Közzéteszi Bogdándi Zsolt. (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1.) Kolozsvár 2018. (a továbbiakban: KmFJkv) I. 48. sz. (Kolozsvár, KL)

⁷⁶ 1397: UGDS III. 177., 181. (erdélyi kápt., FH); [1403–1419]: Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV), Registra Supplicationum (a továbbiakban: RegSuppl), vol. 1101., fol. 215r. (Mindszent, Benedek, Gáld, FH); 1418: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895. I. 433. (Kutyfalva, FH); 1453: Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai I–III. Gyűjt. Gyéressy Béla. Szerk. ifj. Entz Géza et al. (A MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai 10., 13–14.) Bp. 1975–1978. (a továbbiakban: DAP) I. 178 (Vingárt, FH); 1458: UGDS VI. 2. (Alvinc, FH); 1477: *Barabás Samu*: Erdélyi káptalani tizedlajstromok. Történelmi Tár 1911. 417. (erdélyi kápt., FH); 1494: MNL OL DF 245 206. (Pián, Rehó, Lámkerék, SZF); 1523: *Ferdinand Baumann*: Zur Geschichte von Mühlbach 1526–1571. In: Programm des vierklassigen evangelischen Gymnasiums und der damit verbundenen Elementarschule in Mühlbach (Siebenbürgen) für das Schuljahr 1888/9. Hermannstadt 1889. 74 (Sebes és Szerdahely sz.); 1541: BNR EK mlt, V/41. (Solymos, HD); [1552 k.]: *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 149. (Sárd, FH)

⁷⁷ 1283, 1289: UGDS I. 145., 160. (medgyesi dék.); 1414: uo. III. 591–592. (selyki dék.); 1425: uo. IV. 238., 239. (Bolya, FH); 1432: uo. IV. 458. (Küküllő és Hunyad vm.); 1473: uo. VI. 541. (Rudály, FH); 1504: SJAN SB SzNlt, Urk. V/1882. (SB-F-00001-1-U5-1882, selyki dék.); [1506?]: MNL OL DL 32 545. (medgyesi dék.); 1520: MNL OL DF 277 771. (Királyfalva, KÜ); 1538: ETE III. 313. (Holdvilág, FH)

⁷⁸ A középkori említések hiánya az adatok kis száma miatt önmagában nem lenne elég e kijelentés bizonyítására, de az már semmiképpen sem tekinthető véletlennek, hogy Székelyföldre vonatkozóan a 16. század második felében is legtöbbször csak bárány-, méh- és sertéstizeddel találkozunk – a csirke- és lúdjáradék, valamint az ún. kepepénz (*pecunia capetiarum*) mellett – mind a normatív forrásokban, mind pedig az oklevelekben. – 1562: Székely oklevéltár I–VIII. Szerk. Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu. Kolozsvár–Bp. 1872–1934. (a továbbiakban: SzOkt) II. 164.; 1564: uo. II. 180. (Csíkszék); 1584: Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I/1–3. Közzéteszi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3.) Kolozsvár 2003–2005. (a továbbiakban: ErdKirKv) I/3. 488. sz. (Újszékely, Csekefalva, UH); 1588: uo. I/3. 844. sz. (Földvár, Veresmart, AS), 843. sz. (Hodos, Jobbágytelke, stb., MS); 1589: uo. I/3. 1013. sz. (uo.); 1592: SzOkt IV. 118. (uo.) Kivételek: 1581: SzOkt IV. 79. (Szentlélek, Kiskászon, KZ); 1589: ErdKirKv I/3. 981. sz. (Köszvényes, MS). A vármegyei területen ellenben mindig bor-, gabona- és más terménytizedeket emlegetnek – pl. 1577: ErdKirKv I/3. 97. sz.; 1583: uo. I/3. 375., 381. sz.; 1584: uo. I/3. 493., 518. sz.; 1588: uo. I/3. 843–844. sz.; 1589: uo. I/3. 878., 981., 1013. sz.; 1591: uo. I/3. 1427., 1432., 1468. sz. A kontraszt azokban a forrásokban a legszembeötlőbb, ahol együtt szerepelnek a két említett területen fekvő települések. – uo. I/3. 843–844., 1013. sz.

⁷⁹ Az erdélyi püspök és a székelyek között 1503-ban kötött egyezség ugyan dézsmáláskor három (Sepsiszéken egy) köből zabor rendelt a székelyföldi adózók részéről a tizedszedőnek (SzOkt III. 155.), de a fixált mennyiség, valamint a Sepsiszéken hozzá társuló egy-egy tyúk és kenyér meglehetősen

A tizedgabona specifikálására Erdélyben viszonylag ritkán és csak a 16. század elejétől fordítottak figyelmet; a legtöbb ilyen részletező adatunk a Mezőség északi és keleti feléről származik, néhány további pedig a Szászföld és Fehér megye határáról. Ilyenkor mindig említésre kerül a búza,⁸⁰ sokszor a zab társaságában,⁸¹ néhol harmadikként a köles társul hozzájuk,⁸² negyedikként pedig az árpa.⁸³ Közép-Szolnok vármegye területén csak a zab fordul elő egy-egy alkalommal.⁸⁴ Feltűnő, hogy az erdélyi tizedköteles javak sorában sehol sem találkozunk rozssal.

Az egyes gabonafélék arányára némi fényt vet a csicsói uradalom 1553. évi urbárium, mely szerint itt 1552. július 15. és 1553. szeptember 22. között (tehát lényegében két aratás eredményeként) összesen 750 köből búzát, 270 köből zabot, 40 köből árpát és 80 köből kölest foglaltak le a tizedből a várnagy részére.⁸⁵ Ez esetben tehát a kalászosok kétharmadát a búza, csaknem negyedét pedig a zab tette ki, a többiek aránya pedig elenyésző volt.

A szórt adatok nyomán kirajzolódott képet a 16. század második felében keletkezett dézsmajegyzékek is megerősítik.⁸⁶ A két közép-szolnoki tizedkerületből 1569-ben összesen 26 746 kalangya (*gelima*) búza folyt be, mellette eltörpült a zab (529 kalangya), s még inkább az árpa (89) és a rozs (29) mennyisége.⁸⁷ A szilágy-

egyértelművé teszik, hogy erre descensus címén kerülhetett sor. (A másolatként ránk maradt szöveg helyenként nehezen értelmezhető.)

⁸⁰ Csak búza: 1505: MNL OL DL 65 194. (ugoccai főesperesség); 1505: MNL OL DL 36 399., pag. 131. = KmJkv II. 3375. sz. (Ida, KL); [1506?]: MNL OL DL 32 545. (medgyesi dék., Buzd); 1538: SJAN CJ Beszterce v lt, I/a, nr. 1192. (Sófalva, DO); 1551: SJAN CJ F 423 Fond familial Suky [Suky család levéltára] (a továbbiakban: Suky cs lt), I/261. (CJ-F-00423-1-261, Botháza, KL); 1560: MNL OL F 4, Alba, c. 1., fasc. 5., nr. 13. (Kisenyed, FH)

⁸¹ 1502: MNL OL DF 277 674. (Fűzkút, KL); 1504/1527: SJAN CJ Beszterce v lt, I/a, nr. 906. (CJ-F-00044-1-906-1, Árdány, Budak, DO, a „pabulum” [‘abrak’] itt valószínűleg a zabra vonatkozik); 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74. (Sebes és Szerdahely sz.)

⁸² 1510: SJAN SB SzNlt, Urk. V/1226. (SB-F-00001-1-U5-1226, Ladamos, FH). Köles egymagában is előfordul a besztercevidéki Dipse határában. – 1452: UGDS V. 363.

⁸³ [1545–1546]: SJAN CJ F 546 Colecția generală [Erdélyi Nemzeti Levéltár Törzsgyűjteménye] (a továbbiakban: ENMLt, Törzsgyűjt.) I/2. nr. 14. (CJ-F-00546-1-2-14, Kozmatelke, KL); 1553: *Makkai L.*: Pusztulás i. m. 48. (csicsói ur., BSZ)

⁸⁴ 1524: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) XII. 425.

⁸⁵ *Makkai L.*: Pusztulás i. m. 48.

⁸⁶ A 16. századi magyarországi tized- és kilencedlajstromok szintén a búza erőteljes dominanciáját mutatják; a második helyen viszont vidéktől függően zabot (Bereg vm.), rozsot (Borsod és Zemplén vm.) vagy árpát (Bács vm.) is találni. – *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. 19–21., 44–46.

⁸⁷ *N. Kiss I.*: Dézsmajegyzékek i. m. 432. Nagyjából ugyanezt találjuk a következő évben is egy másik, szintén Közép-Szolnokra (45 köznemesi falura) vonatkozó kimutatásban: a búza ez esetben is mindenütt jelen van, volumene (1900 köből) pedig a többihez képest (árpa: 53, zab: 3 köből) lehangoló. – MNL OL E 156 Magyar kincstári levéltárak, Összeírások, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones (a továbbiakban: E 156), fasc. 113., nr. 2., pag. 8–12. Az árpa és a zab szerepcseréje annak tulajdonítható, hogy az 1570. évi lajstrom települései csak részlegesen fedik az 1569. éviéket.

sági dombvidékre kiterjedő zilahi kerületnek mind a 21 településén termeltek búzát, de csak kilencben zabot (más gabonafélét pedig egyikben sem).⁸⁸ A síkvidéki szödemeteri-szentkirályi kerületben a búza úgyszintén általánosan elterjedt volt, míg más kalászosok a 19 faluból csak hatban társultak hozzá: öt helyen árpa, háromban rozs (is), kettőben pedig zab.⁸⁹ Az egykori egyházmegye Meszesen túli részein tehát a kora újkor elején (már) előfordult a rozs, de csak nagyon kis mennyiségben és kis területen (néhány érmelléki faluban), így lényegében nem sérül a középkori hiányára tett megállapításom érvénye.⁹⁰

Szakmai körökben közismert, hogy Erdélyben a tized nagy részét 1556 végén lefoglalták a kialakulófélben levő fejedelemség anyagi alapjainak biztosítására, csupán a helyi papságot megillető rész maradt egyházi kezelésben. A szekularizált dézsmát a kincstár – a késő középkori gyakorlatot folytatva – rendszerint a földesuraknak adta bérbe, csak kivételes esetben hajtotta be azt természetben, közvetlenül a maga számára.⁹¹ Az ebből az időszakból fennmaradt 1589. évi dézsmarendő-jegyzékben, mely többé-kevésbé kiterjed a hét erdélyi vármegye mintegy 560 tizedfizető helységére, 36 olyan belső-erdélyi települést találunk, amelyből a tized egy részét (21 eset) vagy egészét (15 eset) természetben szedték be a kincstár részére, és a beérkezett termények mennyiségét is megadták.⁹² Ezeknél tehát lehetőségünk nyílik a gabonateded összetételének megismerésére minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt. Itt is azt tapasztaljuk, mint a szilágysági részeken: a dézsmabúza mindenhol előfordul, és mennyiségileg is túlsúlyban van (a begyűjtött kalangyák csaknem 7/8-ad részét teszi ki). Gyakori még a zab is

⁸⁸ *N. Kiss I.*: Dézsmajegyzékek i. m. 417–424. Búza és zab: Egrespatak, Göröcsön, Debren, Nagymon, Nyírmon, Diósd, Sámson, Mocsolya, Kövesd. Az 1570. évi lajstromban (lásd fent) egyedül Völcsök adózott zabbal is. Diósd, Sámson és Kövesd szintén szerepelnek, de ezúttal zabdezsma nélkül, ami arra int, hogy egy-egy kistérség terményszerkezete ugyan nagyjából állandó, de az egyes falvaké akár évről évre változhat.

⁸⁹ Uo. 425–431. Búza és árpa: Girolt, Géres; búza és rozs: Piskárkos (SZR); búza, árpa és rozs: (Tasnád)Szántó; búza, árpa és zab: Szakácsi; búza, árpa, rozs és zab: (Ér)Szentkirály. 1570-ben az árpa második helyezése még hangsúlyosabb az Érmelléken: Közép-Szolnokban csak itt fordul elő (az ide eső 30 helységből 9-ben), és mellette sem zab, sem rozs nem jelenik meg.

⁹⁰ 1569. évi urbáriuma szerint a szatmári uradalomban is (melyhez ekkoriban Erdőd, Szinér, Nagybánya, Cseh, Margitta, Tasnád és Zilah tartozékait – tehát Szatmár és Közép-Szolnok vármegyék jelentős hányadát – is számították) a gabonateded tárgya mindig a búza, az árpa és a zab; a rozs csak néhány bihari helységben fordul elő. – Izvoare de antroponimie și demografie istorică. Conscriptiile cetății Sătmăr din 1569–1570. Ediție îngrijită, studiu introductiv și indicii de Marius Diaconescu. Cluj-Napoca 2012. 4–215., passim

⁹¹ *Jakó Zsigmond*: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2.) Kolozsvár 1945. 4–9., 20–75.; *Hegyí Géza*: The Share of Tithe Paid to Parish Priests in Sixteenth-Century Transylvania: A Topographical Approach. *Hungarian Historical Review* 13. (2024) 410.

⁹² A 36 falu ugyan nem egyenletesen oszlik el a hét erdélyi vármegyében (Fehér és Belső-Szolnok alul, Hunyad és Torda pedig erősen felülreprezentált), de mindegyikbe jut 2–7 (Tordába pedig 12), így összességében mégiscsak hiteles összképet nyújtanak a tartomány egészére.

(36-ból 23 faluban), de volumene összességben eltörpül a búzáéhoz képest (kevesebb, mint nyolcad része), és ahol megjelenik, ott is rendszerint csak töredékét (általában 5–25%-át) teszi ki a búzatermésnek. Árpá mindössze ötször fordul elő kis mennyiségben. Egyéb gabonafélét (rozs, köles) ezúttal nem találunk.⁹³

b) Az egyéb haszonnövények, kerti vetemények és gyümölcsök sokkal ritkábban jelennek meg Magyarországon a tized tárgyát képező termények sorában. Viszonylag elterjedtnek tűnik még a ruházati szerepe miatt nélkülözhetetlen kender (*cannabis*, *canapus*) és len (*linum*, Szlavóniában: *kytalkitta* '[len]köteg') dézsmálása: utóbbit az ország egész területéről említik,⁹⁴ előbbit csak a Drávától északra.⁹⁵ Noha az egri püspök több alkalommal a komló (*humulus*) után is tizedet követelt Eperjes városától, a polgárok panaszára Zsigmond király ezt megtiltotta arra hivatkozva, hogy ellenkezik a régi szokásokkal⁹⁶ – nem véletlen tehát, hogy a dézsma e fajtájáról ekkor hallunk először és utoljára. Az olajfa termését (*olivetum*) egyáltalán nem említik e vonatkozásban a hazai oklevelekben⁹⁷ (e mediterrán jellegű növény eleve csak Dalmáciában lehetett jelen), de ugyanez érvényes – valószínűleg a tartósítási nehézségek miatt – az általánosan elterjedt gyümölcsfélék (*fructus arborum*) kapcsán is. Egyedül a dió (*nux*) tizedeléséről olvasunk néhányszor, de csak az Árpád-kori Szlavóniában.⁹⁸ A konyhakerti növények közül a babot (*fabá*) szintén csak a 13–14. századi Délvidéken dézsmálták,⁹⁹ a borsót (*pisum*) és a lencsét (*lens*) pedig csak az ország északi felében.¹⁰⁰ Más vetemények tizedére explicit említést nem ismerek, de elvben lehettek ilyenek – például a káposzta (*[h]olus*)

⁹³ Jakó Zs.: Dézsma i. m. 21. (Nagylak, Káptalan, FH), 26. (Solymos, Haró, Kéménd, Branyicska, HD), 32. (Abosfalva, KÜ), 33. (Szépmező, Bénye, KÜ), 35. (Kóródszentmárton, KÜ), 37. (Bádok, DO), 38. (Szalakovácsi, Fodorháza, Ördögkeresztúr, DO), 41. (Gyulatelke, DO), 42. (Márokháza, Szava, DO), 49. (Dengeleg, BSZ), 51. (Péntek, BSZ), 54. (Visa, Légen, KL), 56. (Topaszentkirály, Palatka, KL), 65. (Komjátaszeg, Alsó- és Felsőjára, Szind, Detrethem, Mezőszengyel, TD), 66. (Pusztaszentmiklós, Dellő, Dátos, TD), 67. (Keresztes, TD), 68. ([Erdő]Szengyel, Almás, TD), 69. ([Póka]Keresztúr, TD)

⁹⁴ 1092: *Závodszy L.*: Törvények i. m. 165. (40. tc.); 1227: VMHH I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB); 1232: CDCr III. 373. (Csázma, KÖ); 1237: uo. IV. 43. (Zágráb, ZB); 1246: uo. IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. V. 15. (lendvai ur., ZL); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1270: CDCr V. 525. (Petrinja, ZB); 1271: ÁOHML 36. (egri ppkség); 1374: CDCr XV. 35., 37. (lendvai ur., ZL)

⁹⁵ 1092: *Závodszy L.*: Törvények i. m. 165. (40. tc.); 1261: ÁOHML 29. (egri ppkség); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1271: ÁOHML 36. (egri ppkség); 1419: ZsO VII. 367. sz. (Andrásfalva, LP)

⁹⁶ 1391: MNL OL DF 228 511. = ZsO I. 2291. sz.; 1402: MNL OL DF 228 540. = ZsO II/1. 1923. sz. Mindazonáltal nem biztos, hogy ezekben a püspöki önkény megnyilvánulását kell lássuk: lehetséges, hogy – miként a borjútizednél (lásd alább) – egyfajta helyi gyakorlattal van dolgunk, amit az egységesülő országos normarendszer egyre kevésbé tolerált.

⁹⁷ *Prodan, D.*: Lobágia i. m. I. 32. állításától eltérően vö. *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 320.

⁹⁸ 1227: VMHH I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB); 1237: CDCr IV. 43. (Zágráb, ZB)

⁹⁹ 1227: VMHH I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB); 1237: CDCr IV. 43. (Zágráb, ZB); 1396: uo. XVIII. 82. (korbáviai em.)

¹⁰⁰ 1261: ÁOHML 29. (egri ppkség); 1271: uo. 36. (egri ppkség); 1419: ZsO VII. 367. sz. (Andrásfalva, LP). Csicseriborsót (cicera) ellenben a Tengeremléken említenek. – 1396: CDCr XVIII. 82.

vagy a mák (*papaver*) esetében –, mivel a 'zöldségek' (*legumina*) gyűjtőfogalmat olykor (1261, 1271, 1396, 1419) nemcsak általánosságban, hanem a borsó, a bab és a lencse mellett is használták.¹⁰¹ (Függelék, 2. térkép)

Az általános fogalmazás, akárcsak a szórványos említések annak tulajdoníthatók, hogy a fenti növények közül nem mindegyiket termelték minden parasztagazdaságban, és ahol mégis, ott viszonylag kis mennyiségben; betakarításuk egyénileg a ház körül történt, és nem kötődött olyan nagy közösségi eseményhez, mint az aratás vagy a szüret. A termés nagyságát tehát könnyebb volt eltitkolni, illetve felmérése jóval több időt igényelt. Ehhez járult még az is, hogy a betakarított zöldségfajták a szálasnövényeknél általában romlandóbbak voltak. Mindezek miatt a tizedszedésnél a várható költségek elérték vagy meghaladták a gabonatedét, míg bevétel tekintetében annak csak töredékére lehetett számítani. Nem csoda, hogy idővel e problémás tizedfajták kikoptak a gyakorlatból, és – legalábbis az általam gyűjtött források tükrében – 1420 után már nem találkozunk velük sem a királyság törzsterületén, sem Szlavóniában. Hogy ez a változás konkrétan miként valósult meg, jól mutatja a zágrábi káptalan (mint tizedbirtokos) és az alsólendvai Bánfiak (mint földesurak) között 1374-ben kötött egyezség, melynek során a kanonoki testület eltörölte az úgynevezett kisebb (len-, tyúk- és sertés-) tizedeket a lendvai uradalomban, azt remélve, hogy cserében gördülékenyebb lesz a gabona- és bortized behajtása.¹⁰²

Akárcsak más régiókban, Erdélyben is csak egy részhalmozatot találjuk meg az „ipari” növényeknek és kerti veteményeknek a dézsmás termények sorában. Ami előfordul, az is csak néhányszor adatolható. A len és a kender rendszerint együtt jelenik meg, és bár csak Erdély északi felében említik őket (ami a kis esetszám miatt nem biztos, hogy mérvadó), a magyarországi helyzettől eltérően itt még a 16. században is tizedkötelesnek számítottak.¹⁰³ Hozamuk azonban eltörpült a gabonafélékhez képest. A cisceói uradalomban 1552–1553-ban 160 kalangya magos és virágos kendert (*canapi cum semine et absque semine paskontza vocati*), továbbá 4 köből kender- és 1,6 köből lenmagot gyűjtöttek be mintegy tucatnyi településről.¹⁰⁴ 1589-ben pedig a 36 dézsmaadó falu közül csak négy Torda megyeiben jelenik meg a két növény: kettőben összesen kb. 7,5 kalangya kendert, másik kettőben pedig mintegy 12,3 kalangya lent adtak.¹⁰⁵

¹⁰¹ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1229: CDCr III. 325. (zágrábi em.); 1261: ÁOHML 29. (egri ppkség); 1271: uo. 36. (egri ppkség); 1327: CDCr IX. 366. (Ludbreg, Monoszló, Atyina, KÖ); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 61. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); 1396: CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.); 1419: ZsO VII. 367. sz. (Andrásfalva, LP)

¹⁰² CDCr XV. 34–38., vö. *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321–322.

¹⁰³ 1418: ZsO VI. 1679. sz. (kolozsmonostori ur., KL); [1545–1546]: SJAN CJ ENMLT, Törzsgyűjt., I/2. nr. 14. (CJ-F-00546-1-2-14, Kozmatelke, KL)

¹⁰⁴ *Makkai L.*: Pusztulás i. m. 48.

¹⁰⁵ Kender: *Jakó Zs.*: Dézma i. m. 65. (Komjátszeg, TD), 68. (Szengyel, TD). Len: uo. 65. (Szind, TD), 67. (Keresztes, TD)

A zöldségfélék általános megjelöléssel szintén csak néhányszor bukkannak fel a forrásokban.¹⁰⁶ Közülük néhány 16. század közepi irat nevesíti a borsót, amiből a csicsói uradalomban meglepően kis mennyiség, alig 1,6 köböl folyt be tized címén 1553-ban.¹⁰⁷

c) A bor (*vinum*) – pontosabban (minthogy a dézsmálásra rendszerint közvetlenül a szüret után került sor)¹⁰⁸ a must – tizede jelentőségben vetekedett a gabonáéval. Kiemelt szerepét elsősorban nagy fajlagos értékének köszönhetette, amit egyfelől a bor iránt megmutatkozó állandó kereslet táplált,¹⁰⁹ másfelől pedig az, hogy – a többi terménytől eltérően – minősége megfelelő tárolás mellett nem romlott az idő múlásával. Területi szempontból viszont kevésbé volt elterjedt, mint a kalászosok, hiszen termesztése megkövetelt bizonyos speciális környezeti feltételeket (például mérsékelt éghajlatot, déli fekvésű domboldalakat, megfelelő talajt). Ennek megfelelően az északi hegyvidéken (Torna, Sáros, Szepes, Liptó, Turóc, Zólyom) a bor következetesen hiányzik a tizedköteles javak felsorolásából,¹¹⁰ és az sem írható csupán a források hiányának a számlájára, hogy az Alföld lapos, vizenyős vagy homokos tájairól sincs adatunk bortizedre. Ezzel szemben rendszeresen említik Szlavóniában,¹¹¹ a Balaton tágabb környezetében,¹¹² Buda szomszédságában,¹¹³ a

¹⁰⁶ 1458: UGDS VI. 2. (Alvinc, FH); 1553: *Makkai L.*: Pusztulás i. m. 47.

¹⁰⁷ [1545–1546]: SJAN CJ ENMLt, Törzsgyűjt., I/2. nr. 14. (CJ-F-00546-1-2-14, Kozmatelke, KL); 1553: *Makkai L.*: Pusztulás i. m. 48.

¹⁰⁸ Vö. *Solymosi László*: Bortizedfizetés sátonnál. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 313–321.

¹⁰⁹ Vö. *Solymosi László*: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agrártörténeti Szemle 32. (1990) 23–25.

¹¹⁰ 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1265: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XI. 501. (Lipcse, ZM); 1294: CDH VI/1. 330. (savnikli konv., SZP); 1419: ZsO VII. 367. sz. (Andrásfalva, LP); 1420: ZsO VII. 1313. sz. (Késmárk, SZP); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC); 1493–1494: EgrSzkvBT 7., 12., 55., 60. (Sáros vm.); 1503, 1507: EgrSzkvEH 162., 232–233. (Sáros vm.)

¹¹¹ 1229: CDCr III. 325. (zágrábi em.); 1232: uo. III. 373. (Csázma, KÖ); 1237: uo. IV. 43. (Zágráb, ZB); 1246: uo. IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. V. 15. (lendvai ur., ZL); 1270: uo. V. 525. (Petrinja, ZB); 1283, 1284: uo. VI. 447–448., 482., 483., 485. (verőcei ur., VC), vö. 1307: uo. VIII. 150.; 1327: uo. IX. 366. (Ludbreg, Monoszló, Atyina, KÖ), 367. (Szlavónia); 1328: uo. IX. 389–390., 425–426. (Szlavónia); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 46., 47. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); [1344 e.]: uo. II. 148. (podgorjei ker., ZB); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); 1374: uo. XV. 35–37. (lendvai ur., ZL); 1396: uo. XVIII. 82. (korbáviai em.); 1425: CDH X/6. 745. (Planina, ZB); 1448: MNL OL DL 14 168. (verőcei ur., VC)

¹¹² [1226?]: PRT I. 679. (pannonhalmi konv.); 1234: uo. I. 731. (Somogy vm.); 1396: uo. II. 590. (Somogy vm.); 1414: MREV IV. 373., 374. (Segesd, SM); 1415: PRT III. 478–482. (Nyúl, Csanak, stb., GY); 1454: Zala II. 553. (Erek, Deáki, Nyirád, ZL); 1456: MNL OL DL 75 886. (regölyi főesp., TO); 1471, 1476: *Koller, J.*: Historia i. m. IV. 401., 407. (dombói ur., TO, Osztró, stb., BAR); 1495: DRMH IV. 78. (40. tc., Somogy vm.); 1495–1528: VeszpSzkv 6–308., passim (Peremarton, VP, Füred, ZL, Fokkés, SM, stb.); 1524: VeszpUrb 27., 32., 57., 64., 66., 72., 86., 107–109. (veszprémi ppkés, VP, ZL, SM); 1534: PRT III. 783. (Remetudvar, SM)

¹¹³ 1295: MES II. 369. (csöti konv., FJ, CSP); [1410 k.]: *C. Tóth N.*: Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 168–172. (esztergomi kápt., BRS, NY, ESZ, KM, PI); 1461: MNL OL DF 237 996. (Hont vm.);

nyugati határszélén,¹¹⁴ a Hevestől Ugocsáig húzódó észak-keleti hegyalján¹¹⁵ és a Tiszántúlt keletről határoló hegylábakon.¹¹⁶ A jelesebb középkori magyar borvidékek¹¹⁷ közül csak a Szerémség nem képviselteti magát, amiért a források pusztulása mellett gyűjtésem szempontjai is okolhatók.¹¹⁸ (Függelék, 1. térkép)

Nem volt ez másképp az erdélyi egyházmegyében sem. A bordézsmá itt is központi jelentőségű és széleskörűen elterjedt volt. Legkorábról a Küküllő-mente¹¹⁹ és az Erdélyi Hegyalja¹²⁰ hagyományos borvidékein dokumentálható, de hamar feltűnik Kolozsvár szűkebb környezetében is, ahol a Kis-Szamos és a Nádas közti dombvonulat déli oldala a középkor végén jó hírű szőlőtermő helynek számított.¹²¹ A két Szamos tágabb környezetében,¹²² továbbá ennek folytatásaként a

1495–1507: VeszpSzkv 5., 16., 51., 62., 106., 124. (Buda, PI); 1500–1525: EsztKJkv 65., 69–70., 72–73., 74–75., 79., 84., 86–88., 93., 95–97., 102., 107–109., 115., 117–119., 126–127., 141., 144., 148., 154–155., 164–165. (esztergomi kápt., ESZ, PI, HT)

¹¹⁴ 1419: ZsO VII. 1098. sz. (Farkashida, PO); 1439: MNL OL DF 239 727., vö. *C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.*: Pozsonyi vizsály i. m. 177.: 109. jegyz. (Pozsony vm.); 1502: EsztKJkv 72. (Nagyszombat, PO)

¹¹⁵ 1261: ÁOHML 29. (egri ppkség); 1271: uo. 37. (egri ppkség), vö. 1323: CDH VIII/2. 490.; 1363: uo. IX/3. 364. (Ruszka, AJ); 1493–1496, EgrSzkvBT 3–12., 51–60., 98–99., 101–103. (egri ppkség, HS, BSD, AJ, ZN, BRG); 1501–1508, EgrSzkvEH 60–61., 68–76., 153–162., 166–167., 224–232., 247–248., 293–299., 307–308. (egri ppkség, HS, BSD, AJ, ZN, BRG, SZB)

¹¹⁶ 1273: UGDS I. 123. (várad em.); [1374]: DocRomHist C, XIV. 702–703. (várad kápt., BI); 1496, EgrSzkvBT 103. (egri ppkség, ZD); 1507–1508, EgrSzkvEH 244., 306. (egri ppkség, ZD)

¹¹⁷ Ezekre lásd *Belényesi Márta*: Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő 37. (1955) 11., 16–17., 19. (térkép).

¹¹⁸ Mivel eleve olyan felsorolásokat kerestem, ahol nem csak gabona- és bortizedet említene, a monokultúrás bortermelő helyek átcsúsztak a szűrőn. Előfordulhat azonban, hogy a pécsi püspökség bortizedei (+1190: CDH II. 255.) implicite a szerémi borvidék egy részére is vonatkoznak.

¹¹⁹ 1283, 1289: UGDS I. 145., 160. (medgyesi dék.); 1414: uo. III. 591–592. (selyki dék.); 1432: uo. IV. 458. (erdélyi kápt., KÜ, HD); 1432, 1434: uo. IV. 491., 529–530. (küküllővári ur., KÜ); 1435, 1454, 1486: uo. IV. 563–564., V. 464., MNL OL DF 246 255. (Szászöld?); 1441: UGDS V. 88. (Rüsz, SZF); 1491: MNL OL DF 292 089. (Segesvár és Medgyes sz.); 1504: SJAN SB SzNLt, Urk. V/1882. (SB-F-00001-1-U5-1882, selyki dék.); [1506?]: MNL OL DL 32 545. (medgyesi dék.); 1538: ETE III. 313. (Holdvilág, FH)

¹²⁰ 1352: AO V. 603–604. (Gáld, Mindszent, Tövis, FH); 1397: UGDS III. 177., 181–182. (erdélyi kápt., FH); [1403–1419]: AAV, RegSuppl, vol. 1101., fol. 215r. (Mindszent, Benedek, Gáld, FH); 1453: DAP I. 178 (Vingárt, FH); 1496: *Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 428–429. (erdélyi kápt., FH); 1497: MNL OL DF 277 628 = *Barabás Miklós*: Művelődéstörténeti adatok. Történelmi Tár 1907. 441. (Gyfvár, FH); 1504: MNL OL DF 277 689., fol. 7v–8r. (erdélyi kápt., FH); 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74. (Sebes és Szerdahely sz.); 1541: BNR EK mlt, V/41. (Solymos, HD)

¹²¹ 1377: UGDS II. 462–463. (Kolozsmonostor, KL); 1409: uo. III. 477. (erdélyi ppkség, KL); 1414/5: ZsO IV. 1632. sz. = V. 143. sz. (Kolozsmonostor, KL); 1415, 1419: UGDS III. 641., IV. 108–109. (uo.); 1429: MNL OL DF 275 249. (uo.); 1460: UGDS VI. 82. (uo.); 1469: uo. VI. 372. (Kolozsvár, KL); 1469: *Szabó Noémi Gyöngyvér*: A kolozsmonostori apátság XV. századi szőlőtized jegyzékei. Fons 19. (2012) 463–493. (Kolozsmonostor, KL); 1515: GyFL KGyL Kvári ek. lt (Kolozsvár, KL); 1521, 1531: KvOklt I. 353., 372. (uo.); 1562: KmFJkv I. 48. sz. (uo.)

¹²² 1414: UGDS III. 634. (erdélyi ppkség, KL?); 1509: Károlyi III. 65. (Doboka, DO); 1517: Zichy XII. 380. (Kolozs vm?); 1543: Dési református egyházközség levéltára: oklevélmásolatok (Dés, BSZ); [1552 k.]: *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 153. (Kolozs vm.); 1553: *Makkai L.*: Pusztulás i. m. 48. (csicsói ur., BSZ); 1557, 1558: KvOklt I. 388., 390. (Méra, KL)

Beszterce-Régen közti dombvidéken¹²³ csak a 15. század első felétől jelentkezik a forrásokban, míg a Meszesen-túli részekben – az Érmelléken és Kraszna-mentén,¹²⁴ illetve a Nyírségben és a Szamosközben¹²⁵ meglepően későn, 1500 táján. Kérdés, hogy a fenti adatsorok fáziseltéréseiből szabad-e a szőlőkultúra dél–észak irányú lassú elterjedésére következtetni. Aligha tekinthető azonban véletlennek, hogy a bortizedre vonatkozó adatok teljesen hiányoznak a Mezőség belső területeiről, valamint a Székelyföldről: kielégítő magyarázattal szolgálnak erre a természeti körülmények, melyeket amott a kopár, agyagos talajú dombok, itt pedig a hűvös éghajlat és erdők borította hegységek határoztak meg.¹²⁶

Még az imént borvidékeként azonosított régiókon belül is csak egyes falvak voltak ténylegesen szőlőtermesztők.¹²⁷ Az erdélyi káptalan – nagyjából az Erdélyi Hegyalján fekvő – birtokainak esete, ahol a gabonatedet fizető falvak (16) nagy többsége (11) bort is adott,¹²⁸ inkább kivételnek számított. Máshol – a kora újkori források tanúsága szerint – a bortermelés szigetszerűen csak néhány jó adottságú településre összpontosult. Közép-Szolnok megye 45 köznemesi birtoklású településéből csupán 15-ben adtak bortizedet 1570-ben (miközben búzát mindegyikben termesztettek). Ebből tíz helység a szilágysági dombvidékre, öt pedig Tasnád környékére esett, de az a tény, hogy ott 21 és fél, itt pedig csaknem 40 csöbör (*urna*) bor volt a falvankénti átlag,¹²⁹ mutatja, hogy az Érmellék nem

¹²³ 1435: UGDS IV. 591. (besztercei dék.); 1443: uo. V. 109–110. (Régen, TD); 1469: uo. VI. 431. (Beszterce, SZF); 1502: MNL OL DF 277 674. (Fűzkút, KL); 1505: KmJkv II. 3375. sz. (Ida, KL); 1529: BNR EK mlt, IV/124. (besztercei és királyi dék.); [1545–1546]: SJAN CJ ENMLt, Törzsgyűjt., I/2. nr. 14. (CJ-F-00546-1-2-14, Kozmatelke, KL)

¹²⁴ 1514: MNL OL DF 209 054. (Tasnád, KSZ); 1533: MNL OL F 4, Kraszna, fasc. 1, nr. 6. (Kraszna vm.)

¹²⁵ 1500: EgrSzkvEH 26. (szatmári főesp.); 1505: MNL OL DL 65 194. (ugocsai főesp.); 1537: ETE III. 177. (Mada, Várasdobos, Kápolnás, Majád, Petneháza, SZR)

¹²⁶ Az viszont csak látszat, hogy a szilágysági dombvidék (közelebbről a Zilah–Cseh–Sarmaság háromszög) gabona-monokultúra lett volna (*N. Kiss I.: Dézsmajegyzékek i. m. 432., vö. 417–424.*), itt ugyanis nem maradt párhuzamos bortizedjegyzék. Az 1570. évi számvetés igazolja, hogy a szőlő itt is honos volt (lásd alább).

¹²⁷ Ezzel szemben a balatoni borvidéken majd' minden faluban műveltek szőlőt, és a szőlőgazdák számaránya is tetemes volt (1451. évi adat: 32 somogyi faluban átlag 38, vö. *Szabó I.: Mezőgazdaság i. m. 30.*).

¹²⁸ 1477: *Barabás S.: Tizedlajstromok i. m. 417. (gabona); 1496: uo. 421–422. (gabona), 428–430. (bor); 1504: MNL OL DF 277 689., fol. 2v–3r. (gabona), 7v–8r. (bor).* Nem termel bort: Kútfalva, Poklospatak, Dálya, Sospatak, Keresztényfalva.

¹²⁹ MNL OL E 156, fasc. 113., nr. 2., pag. 8–12. A szilágysági bortermelő falvak: Benedekfalva, Bósháza, Szilágyszeg, Lele, Panit, Diósd, Szér, Sámson, Kövesd, Sarmaság. Az érmellékiek: Ákos, Szakácsi, Csaholy, Szódemeter, Pér. (A forrás nem tartalmazza az összes közép-szolnoki tizedfizető helység nevét, mivel a kincstári birtokokról – köztük Zilah, Cseh és Tasnád – származó dézsmát máshol, a földesúri jövedelmekkel együtt vették számba, és úgy tűnik, valamiért egyes Jakcs-birtokok [pl. Kusaly, Hadad] sem kerültek bele.)

alaptalanul tett szert jó hírnévre a borkultúra terén.¹³⁰ Az 1589-ben közvetlenül a kincstárnak tizedet adó 36 belső-erdélyi falunál mindössze öt esetben találkozunk bordézsmaival: kétszer a Kis-Küküllő mentén, kétszer a Mezőség nyugati peremén, egyszer pedig Kalotaszegen.¹³¹

Bár elméletileg fennállt a lehetősége annak, hogy a bortermelésre kiemelkedően alkalmas helyek minden mást félretéve szőlő-monokultúrára álljanak át, ilyenre egyelőre nem tudok példát mondani a középkori erdélyi egyházmegyéből.¹³²

Állattizedek

Szükséges leszögezni, hogy az egyházi jellegű állattizedek alatt az adott sereglet (csorda, nyáj, raj) éves szaporulatának a tizedét értették, még ha ez a szóhasználatból nem is mindig derül ki.¹³³ A szarvasmarhák, juhok és kecskék esetében a források legtöbbször kifejezetten a fiatal egyedek (borjak, bárányok, gidák) dézsmájáról írnak, ahol pedig inkább a kifejlett példányokra történik utalás (például sertések, szárnyasok, méhek kapcsán), ott is kimutatható, hogy csak az egy éven belül születettek estek dézsma alá (lásd alább). Egyébként a természetes jogérzék is azt követelte, hogy minden évben csak az új nemzedéket vegyék rovás alá, hiszen az azt megelőzőkből már elkülönítették „Isten részét”.¹³⁴

Állatok (*pecora, bestie, animalia*) tizedével általános megfogalmazásban ritkán találkozunk, akkor is csak törvényszövegekben vagy nyugati nyelvezetű (pápai, közjegyzői) bírói iratokban.¹³⁵ A tág fogalmazás az említett szövegek jogbiztosításra

¹³⁰ Persze, azért itt sem volt általános a szőlőtermelés, hiszen további 25 érmelléki faluban nem találunk bortizedet.

¹³¹ *Jakó Zs.*: Dézsma i. m. 33. (Szépmező, KÜ), 35. (Kóródszentmárton, KÜ), 54. (Visa, KL), 56. (Topaszentkirály, KL), 65. (Szind, TD)

¹³² Korábban tévesen állítottam a bortermelés kizárólagosságát az érmelléki falvak egy csoportjáról. – *Hegyí Géza*: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 45. (2010) 287. Elkerülte a figyelmemet, hogy valójában csak a források féloldalassága torzítja a képet, ti. az adott területre nem maradt fenn gabonadézsmajegyzék. Vö. *N. Kiss I.*: Dézsmajegyzékek i. m. 403., 415.

¹³³ Ezt az eddigi szakirodalom csak ritkán tette szóvá. Vö. *Csizmadia, A.*: Rechtliche Entwicklung i. m. 234.; *Uő*: Tized Erdélyben i. m. 44.; *Solymosi L.*: Tized i. m. 65.

¹³⁴ Ezzel szemben a földesúri sertéstized a teljes állományra vonatkozott, hiszen makkoltatáskor a konda egésze használta az erdőt, és az említett járadék elsősorban ennek díja volt (vö. 1.1. fej.). Vö. *Ila B.*: Dézsmajegyzékek i. m. 83.

¹³⁵ [1070 k.]: *Závodszy L.*: Törvények i. m. 177. (13. tc.); 1092: uo. 163. (33. tc.), 164. (40. tc.); 1221: PRT I. 648. (Drávántúl, SM); 1447: DRH II. 369. (35. tc.). Erdélyben: 1414: UGDS III. 600. (selyki dék.); [1506?]: MNL OL DL 32 545. (medgyesi dék.). A „pecus” kifejezés „pecora” többes számát használták általános értelemben mindeféle baromra, de létezett egy, a juhokra és kecskékre vonatkozó szűkebb jelentése is, mintegy szembeállítva a ’szarvasmarha’ jelentésű „pecudes”-szel. Szt. László törvényeiben az előbbi érvényesült (hiszen a III. tk. 13. tc. második feléből kiderül, hogy ott ökrökről és juhokról egyaránt szó van), az 1447. évi törvény 35. cikkelyében viszont inkább a második (lásd alább).

irányuló törekvésével magyarázható, de – mivel nagyobb hányaduk Árpád-kori – kifejezheti azt is, hogy az egyház globális igénye a tizedköteles javak terén kezdetben Magyarországon is jelen volt, és csak később szűkült néhány konkrét tételre.

a) A mérvadó szakirodalom mindeddig úgy tudta, hogy a lovak Magyarországon nem számítottak tizedkötelesnek,¹³⁶ mivel lovak (*equi*), csikók (*poledri*) vagy ménesek (*armentum equorum seu equatia*) tizedére csak 14. században hamisított kiváltásglevelekben találunk példát.¹³⁷ Ez azonban nem állja meg a helyét, mivel – ha nem is túl nagy számban – hiteles adataink is vannak a dézsma e fajtájára. Tudjuk, hogy az egri püspök teljes tizedet szedhetett csikókból (igaz, ennek kétharmadát a király fia számára kellett megőriznie) (1271); a veszprémi püspök csikótizedet kapott a Csepel-szigetről (1299) és a Fejér megyei zedregi besenyők méneseiből (1322); a váci káptalant pedig még 1402-ben is megillette a külső-szolnoki Rékason lefoglalt lovak tizede.¹³⁸ Létezett tehát a csikótized, de kifejezetten csak az alföldi, félnomád, nagyállattartó közösségeknél (besenyők, kunok), és ezek meglepedésével párhuzamosan a 15. századra ki is kopott a szokásból.

Borjak (*vituli*) tizedével sem találkozunk másutt,¹³⁹ mint az egri püspökség területén, azon belül is csak Sáros megyében, ahol 1396-ban és 1397-ben Zsigmond király többször is eltiltotta Cikó István püspököt, illetve tizedszedőit attól, hogy Eperjes városától ezt követeljék, mivel az ottani polgárok korábban sem fizettek ilyet, és az ország más részein sem volt szokásban.¹⁴⁰ Mégsem gondolom, hogy a főpap igénye teljesen önkényes lett volna;¹⁴¹ valamiféle hagyománya lehetett errefelé a borjútizednek, hiszen a bártfaiak 1414-ben ellenkezés nélkül fizették püspöki dézsma címén.¹⁴² Tény viszont, hogy a század végére ez a *particularitas*

¹³⁶ Mályusz E.: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.; Györffy Gy.: Pápai tizedlajstromok i. m. 156.; Fedeles T.: Püspökség és székeskáptalan i. m. 443.

¹³⁷ +1019: *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia* I. Ed. Georgius Györffy. Bp. 1992. 91. (Csepel-sziget); +1190: CDH II. 255.; +[1235]: uo. III/2. 427. (pécsi ppség), vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I/1. 151. sz., 544. sz.

¹³⁸ 1271: ÁOHML 37., vö. 1323: CDH VIII/2. 490.; 1295: HO VI. 353., vö. 1300: RD 280. sz.; 1322: MNL OL DF 200 107. = AOkI VI. 455. sz.; 1402: ZsO II/1. 2131. sz.

¹³⁹ Szt. László III. törvénykönyvének 13. cikkelye elrendeli, hogy az ispánsági várakba összegyűjtött „szökött jószágokból”, közelebről ökrökből (boves) és juhokból (oves) tizedet kell adni az illetékes püspöknek. – Závodszy L.: Törvények i. m. 177. Ezt azonban a főpap aligha rendes tizedjoga érvényesítésenként kapta (mintegy megtérítve neki a szökevények okozta kárt), hanem sokkal inkább az uralkodó saját jövedelmeiből adott dézsmaként (hogy itt erről van szó, mutatja, hogy a begyűjtött barmokat a szokott módon, 2/3–1/3 arányban elosztották a király és az ispán között, vö. uo.).

¹⁴⁰ 1396: „nullas in regno nostro decime a vitulis exigentur, nec ipsas decimas iidem cives nostri de vitulis ipsorum alias dare fuissent assueti” – MNL OL DL 42 628. = ZsO I. 4425. sz., vö. 1397: MNL OL DF 228 525. = ZsO I. 4707. sz., MNL OL DF 228 529. = ZsO I. 4820. sz.

¹⁴¹ Vö. Mályusz E.: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.

¹⁴² MNL OL DF 212 753. = ZsO I. 1844. sz. Az 1447:35. tc. tud arról, hogy vannak sajátos tizedigényű egyházmegyék, és e hagyományokat tiszteletben is tartja. – DRH II. 370.

elenyészett, Bakóc Tamás és Estei Hippolit püspökök számadáskönyvében nyomát sem találjuk.¹⁴³

Sokkal elterjedtebb és jelentősebb volt a bárányok (*agni*, a 14. század második felétől már inkább *agnelli*) után fizetett tized,¹⁴⁴ amelyet egyes törvényekben juhnyájak (*ovilia, pecora*)¹⁴⁵ dézsmájának mondanak. A juh, viszonylag igénytelen állat lévén, mindenhol előfordult az országban, ahol megfelelő legelő áll rendelkezésre, legyen az alföld, dombság vagy hegyvidék.¹⁴⁶ Felekkora gyakorisággal, de hasonlóan széles elterjedési területtel említik a kecskegidákra/gödölyékre (*[h]edi*, a Zsigmond-kor végétől már *capreoli*¹⁴⁷) kirótt tizedet. Feltűnő azonban,

¹⁴³ Vö. EgrSzkvBT, passim; EgrSzkvEH, passim.

¹⁴⁴ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); [1226?]: PRT I. 679. (pannonhalmi konv.); 1227: VMHH I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB); 1233: PRT I. 717., 721. (pannonhalmi konv.); 1237: CDCr IV. 43. (Zágráb, ZB); 1246: uo. IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. V. 15. (lendvai ur., ZL); 1261: ÁOHML 28. (egri ppség); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1265: ÁÚO XI. 501. (Lipcse, ZM); 1270: CDCr V. 525. (Petrinja, ZB); 1271: ÁOHML 36. (egri ppség), vö. 1323: CDH VIII/2. 490.; 1294: uo. VI/1. 330. (savniki konv., SZP); 1295: MES II. 369. (csóti konv., FJ, CSP); 1299: HO VI. 352–353. (Csepel-sziget), vö. 1300: RD 280. sz.; 1322: MNL OL DF 200 107. = AOKt VI. 455. sz. (Zedreg, FJ); 1327: CDCr IX. 367. (Szlavónia); 1328: uo. IX. 389–390., 426. (Szlavónia); 1332: MES III. 208. (Pozsony vm.); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 45., 47–48., 60., 61. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); [1344 e.]: uo. II. 149. (podgorjei ker., ZB); 1347: MES III. 656. (Nagyszombat, PO); 1352: Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Bp. 1953. (a továbbiakban: VeszprReg) 441. sz. (veszprémi em.); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); 1354: MES IV. 115. (Nána, ESZ); 1355: CDH IX/2. 425. (Krigó, SZP); 1363: CDH IX/3. 364. (Ruszka, AJ); 1363: MNL OL DF 261 445. = AOKt XLVII. 290. sz. (Mocsonok, NY); 1374: CDCr XV. 35. (lendvai ur., ZL); [1374]: DocRomHist C, XIV. 702. (váradai kápt., BI); 1396: CDCr XVIII. 81. (korbáviai em.); 1396: PRT II. 590. (Somogy vm.); [1410 k.]: C. Tóth N.: Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 168–172. (esztergomi kápt., BRS, NY, ESZ, KM); 1413: MNL OL DL 10 261. = ZsO IV. 421., 2539. sz. (Mórichida, GY); 1414: ZsO IV. 1844. sz. (Bártfa, SS); 1414: MREV IV. 373., 374. (Segesd, SM); 1415: PRT III. 475–482. (Péterd, VP, Nyúl, Csanak, GY, stb.); 1418: MNL OL DL 10 648. = ZsO VI. 1373. sz. (Dercen, BRG); 1420: ZsO VII. 1313. sz. (Késmárk, SZP); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC); 1437: CDH XI/7. 860. (verőcei ur., VC); 1439: MNL OL DF 228 199., vö. C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: Pozsonyi viszály i. m. 172.: 73. jegyz. (Csallóköz, PO); 1439: MNL OL DF 239 727., vö. C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: Pozsonyi viszály i. m. 177.: 109. jegyz. (Pozsony vm.); 1440: MNL OL DF 213 048. = Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. Összeáll. Iványi Béla. Bp. 1910. 359. sz. (Bártfa, SS); 1448: MNL OL DL 14 168. (verőcei ur., VC); 1454: Zala II. 553. (Erek, Deáki, Nyirád, ZL); 1461: MNL OL DF 237 996. (Hont vm.); 1478: MNL OL DF 214 783. (Bártfa, SS); 1481: DRH III. 246. (1. tc.); 1493–1496: EgrSzkvBT 48., 63., 97–98. (egri ppség, HS, BSD, AJ, SS, ZN, SZB, BRG, ZD); 1495: DRMH IV. 76. (39. tc.); 1498: DRMH IV. 124. (54. tc.); 1500: Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Ford., jegyz. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óváry Kelemen. (Corpus Juris Hungarici [I.]) Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH I.) 660. (30. tc.); 1503, 1507–1508: EgrSzkvEH 164–165., 233–234., 244., 307. (egri ppség, HS, BSD, AJ, SS, ZN, SZB, BRG, ZD); 1514: VeszprSzkv 182. (veszprémi kápt., VP, SM, TO); 1524: VeszprUrb 23., 32., 58., 89., 94. (veszprémi ppség, VP, ZL, SM) – Érdekes, hogy az 1454. és 1461. évi adatban a két megnevezés együtt fordul elő.

¹⁴⁵ [1105 k.]: *Závodszy L.*: Törvények i. m. 177. (13. tc.); 1447: DRH II. 369. (35. tc.)

¹⁴⁶ *Szabó I.*: Mezőgazdaság i. m. 35.

¹⁴⁷ A szótárainkban a kifejezés ugyan rendszerint 'öz, zerge', nőnemű alakjában pedig 'kecske' értelemben szerepel (Lexicon Latinitatis Medii Aevii Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára I–VI. Ad edendum praeparaverunt Iván Boronkai – Ibolya Bellus – Kornél Szovák. Bp.

hogyan ez 1440 után csaknem teljesen eltűnik a forrásokból, és ezt követően jöszerevével csak a veszprémi egyházmegyéből adatolható.¹⁴⁸

Az ugyancsak számos alkalommal előforduló sertéstized értelmezésénél zavart okoz, hogy a malacok (1256–1263, 1448: *suelli*, 1294–1422: *porcelli*)¹⁴⁹ említése mellett jóval gyakoribb a disznóké (*porci*)¹⁵⁰. Néhány – főként szlavóniai vonatkozású – forrás azonban világossá teszi, hogy ebben az esetben is az egy évnél fiatalabb (tehát előzőleg még nem dézsmált) jöszágokból gyűjtötték be minden tizediket (vagy annak pénzbeli ellenértékét), kivéve a szopós malacokat, melyek megdezsmálását a következő évre halasztották.¹⁵¹ Úgy tűnik, ezt az

1983–2017. II. 46.), a „caper/capra” szavak és az -eolus kicsinyítő képző együttesét talán mégis fordíthatjuk ’kiskecskének’, azaz gidának is.

¹⁴⁸ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1233: PRT I. 717., 721. (pannonhalmi konv.); 1246: CDCr IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1261: ÁOHML 28. (egri ppkség); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1271: ÁOHML 36. (egri ppkség), vö. 1323: CDH VIII/2. 490.; 1299: HO VI. 353. (Csepel-sziget), vö. 1300: RD 280. sz.; 1322: MNL OL DF 200 107. = AOklt VI. 455. sz. (Zedreg, FJ); 1327: CDCr IX. 367. (Szlavónia); 1328: uo. IX. 389–390., 426. (Szlavónia); 1332: MES III. 208. (Pozsony vm.); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 45., 47–48., 60., 61. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); [1344 e.]: uo. II. 149. (podgorjei ker., ZB); 1352: VeszpReg 441. sz. (veszprémi em.); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); 1363: CDH IX/3. 364. (Ruszká, AJ); 1363: MNL OL DF 261 445. = AOklt XLVII. 290. sz. (Mocsonok, NY); 1374: CDCr XV. 36. (lendvai ur., ZL); [1374]: DocRomHist C, XIV. 702. (váradi kápt., BI); 1396: CDCr XVIII. 81. (korbáviai em.); 1396: PRT II. 590. (Somogy vm.); [1410 k.?): C. Tóth N.: Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 168–172. (esztergomi kápt., BRS, NY, ESZ, KM); 1413: MNL OL DL 10 261. = ZsO IV. 421., 2539. sz. (Mórichida, GY); 1414: ZsO IV. 1844. sz. (Bártfa, SS); 1415: PRT III. 475–482. (Péterd, VP, Nyúl, Csanak, GY, stb.); 1420: ZsO VII. 1313. sz. (Késmárk, SZP); 1439: MNL OL DF 228 199., vö. C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.: Pozsonyi viszály i. m. 172.: 73. jegyz. (Csallóköz, PO); 1495: DRMH IV. 76. (39. tc.); 1524: VeszpUrb 54., 58. (Gerézd, Csehi, SM)

¹⁴⁹ 1256: CDCr V. 15. (lendvai ur., ZL); 1261: ÁOHML 28. (egri ppkség); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1271: ÁOHML 36. (egri ppkség); 1294: CDH VI/1. 330. (savniki konv, SZP); [1344 e.]: MHEZ II. 149. (podgorjei ker., ZB); 1355: CDH IX/2. 425. (Krigó, SZP); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC); 1448: MNL OL DL 14 168. (verőcei ur., VC)

¹⁵⁰ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1221: PRT I. 648. (Drávántúl, SM); 1232: CDCr III. 373. (Csázma, KÖ); 1246: uo. IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. V. 15. (lendvai ur., ZL); 1270: uo. V. 525. (Petrinja, ZB); 1273: UGDS I. 123. (Feltót, ZD, Doboz, BÉ); 1327: CDCr IX. 366. (Ludbreg, Monoszló, Atyina, KÖ); 1327: uo. IX. 367. (Szlavónia); 1328: uo. IX. 389–390., 425–426. (Szlavónia); [1334–1354]: MHEZ II. 30., 46., 59–61. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); [1344 e.]: uo. II. 148–149. (podgorjei ker., ZB); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); 1374: uo. XV. 37. (lendvai ur., ZL); 1420: ZsO VII. 1313. sz. (Késmárk, SZP); 1437: CDH X/7. 860. (verőcei ur., VC); 1448: MNL OL DL 14 168. (verőcei ur., VC); 1495: EgrSzkvBT 63. (egri ppkség, ZD)

¹⁵¹ 1311: „pro decimis porcorum non maiorem nisi porcellum seu suellum habentem viginti dies vel ad plus triginta” – MES II. 655. (Szepes vm.); 1327: „decimam partem [...] porcorum annualium et infra” – CDCr IX. 367.; 1328: „porcorum annualium et infra, qui videlicet alias decimati non fuerunt” – uo. IX. 389–390., 425–426., vö. 1360: uo. XIII. 75.; [1344 e.]: „de quolibet porco, de quo videlicet anno precedenti non fuerunt decime persolute, possit decimator petere et exigere duos denarios [...] Hoc etiam expresso, quod de porcellis, qui de lacte porce sustentantur, dicatio ad annum sequentem differatur et solutio decimarum” – MHEZ II. 148–149. Ezt támasztja alá az is, hogy 1256-ban a tizedköteles javak listájában még malacokról, a dézsmálás módjának leírásakor viszont már disznóaklokról esik szó (lásd fent). Mindezek miatt a disznók és malacok 1448. évi együttes felsorolása (lásd fent) sem igazolja, hogy két különböző tizedfajtáról lenne szó.

illetéket a zágrábi egyházmegyében *policha* névvel illették.¹⁵² Bonyolítja továbbá a helyzetet, hogy ugyanitt a püspök az Árpád-kor derekán a várnépektől szedett királyi sertésadóból is dézsmát kapott, ami viszont már nem általános állat-, hanem inkább személyi tized volt (lásd alább), továbbá az egyházi intézmények jövedelmei között szerepelhet a saját birtokról földesúri jogon behajtott disznótized is.¹⁵³ Összességében megállapítható, hogy a malactizeddel a makkoltatásra alkalmas (bükkösök fedte vagy mocsaras) vidékeken találkozunk: elsősorban a zágrábi egyházmegyében, ezen kívül pedig csak az esztergomi, az egri és a váradi püspökség hegyvidéki területein (Turóc, Szepes, Torna, Zaránd). A 15. század dereka után azonban a legtöbb helyen a dézsmának ez a fajtája is visszaszorult, eltűnt.

A nagyállatok dézsmája értelemszerűen nem fordult elő Erdélyben, de a többi néglábué közül is csupán a báránytized volt szélesebb körben elterjedt: a középkor végéig említik Szatmár vidékén és a Szilágyságban¹⁵⁴ éppúgy, mint Kalotaszegen és a Mezőségen¹⁵⁵ vagy a Maros-mentén és a Küküllők vidékén,¹⁵⁶ Székelyföldön pedig egyenesen ez tűnik a legfontosabb tizedfajtának.¹⁵⁷ Ezzel szemben a gidák dézsmája egyáltalán nem, a malacoké pedig csak a sebesi dékán-ság területén adatolható.¹⁵⁸ (Függelék, 3. térkép)

b) A szárnyasokból szedett tized az eddigiekhez viszonyítva jóval ritkábban és csak regionálisan mutatható ki, ami kétségtől nem a baromfiak korlátozott elterjedtségét, hanem bizonyos helyi (egyházmegyei) szokások meglétét, illetve hiányát tükrözi. E *particularitas*okat egyébként az 1447. évi 35. törvénycikk is szóvá tette és jóváhagyta, kifejezetten megemlítve a csirketizedet.¹⁵⁹ És valóban,

¹⁵² 1256: „de singulis custodiis porcorum, que ocol vocantur, solvet policham” – CDCr V. 15., vö. 1374: uo. XV. 35.; 1270: „decimas [...] de custodia porcorum, que polyche dicuntur” – uo. V. 525.

¹⁵³ Inkább ilyesminek tűnik a váradi káptalan 1348-ban nagyobbbrészt amúgy is megszüntetett sertésdezsmája. – (1374): DocRomHist C, XIV. 702.

¹⁵⁴ 1524: Zichy XII. 425–426. (Közép-Szolnok és Szatmár vm.); 1533: MNL OL F 4, Kraszna, fasc. 1, nr. 6. (Kraszna vm.)

¹⁵⁵ 1536: ETE III. 75. (Gyulatelke, DO); 1539: SJAN CJ F 255 Fond fideicomisionar Jósika [Jósika család hitbizományi levéltára] (a továbbiakban: Jósika cs hb. lt), I/522. (CJ-F-00255-1-522, [Topa]-Szentkirály, Szamosfalva, KL); [1552 k.]: *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 152. (Kolozs vm.); 1556: SJAN CJ Suky cs lt, nr. I/220. (CJ-F-00423-1-220, Szová, KL)

¹⁵⁶ 1283, 1289: UGDS I. 145., 160. (medgyesi dék.); [1403–1419]: AAV, RegSuppl, vol. 1101., fol. 215r. (Mindszent, Benedek, Gáld, FH); 1414: UGDS III. 591–592. (selyki dék.); 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74. (Sebes és Szerdahely sz.); 1538: ETE III. 313. (Holdvilág, FH)

¹⁵⁷ 1522: SzOkt II. 10. (Hídvég, Árapatak, FH, Barót, SZK); 1539: uo. VIII. 281. (Kézdi sz.); [1552 k.]: *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 149. (Székelyföld). A székely területekről ezen kívül csak méhtized adatolható (lásd alább).

¹⁵⁸ 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74.

¹⁵⁹ „Et cum plures esse perhibeantur dyocesibus, in quibus hactenus de pullis et ceteris animalibus, necnon rebus decime solvi fuerunt consuete in eisdem rebus, igitur decrevimus, ut et deinceps in illis dyocesibus et locis de prescriptis rebus in specie decime ipse persolvantur.” – DRH II. 370.

ezt kizárólag a zágrábi és az esztergomi egyházmegyéből tudjuk hitelesen kimutatni: előbbiben mindig tyúk- (*decima de gallinis*),¹⁶⁰ utóbbiban pedig csirketized (*decima de pullis*) néven.¹⁶¹ A lúd (*anser, australianca*) mint a tized tárgya elsősorban szintén az esztergomi egyházmegyében fordul elő, bár alkalmanként a váradi, a veszprémi és (talán) a pécsi egyházmegyéből is említik.¹⁶²

Igazolni ugyan nem tudom, de valószínűnek tartom, hogy a szárnyasok esetében is – akárcsak a sertéseknél – az egy évnél fiatalabb egyedeket vették rovás alá (a napocsibéket viszont feltehetően kihagyták, hiszen azok a szállítás során elpusztultak volna). Az a tény azonban, hogy a zágrábi káptalan 1374-ben könnyű szívvel lemondott a tyúkok tizedéről a lendvai uradalomban,¹⁶³ jól mutatja, hogy a dézsmálás körülményes volta itt is abba az irányba hatott, hogy – a törvényi megerősítés dacára – az aprójószágok a 15. század derekára kikerüljenek a tizedköteles javak köréből.

Velük ellentétben a méhek (*apes*) tizede széleskörűen elterjedt volt a teljes magyar királyság területén végig a középkorban,¹⁶⁴ hiszen a tenyésztésükhöz szükséges

¹⁶⁰ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1232: CDCr III. 373. (Csázma, KÖ); 1237: uo. IV. 43. (Zágráb, ZB); 1246: uo. IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. 16. (lendvai ur., ZL); 1270: uo. V. 525. (Petrinja, ZB); 1374: uo. XV. 35., 37. (lendvai ur., ZL)

¹⁶¹ 1294: CDH VI/1. 330. (savnikai konv., SZP); 1347: MES III. 656. (Nagyszombat, PO); 1363: MNL OL DF 261 445. = AOklt XLVII. 290. sz. (Mocsonok, NY); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC). Megkülönböztetendő ettől az ellátás jellegű csirkejárdék, amit ugyan a tizedszedés során vett át a dézsmás, de nem az állománnyal arányosan rótt ki, hanem háztartásonként egyet-egyet kért. – 1271: ÁOHML 37.; 1283: MES II. 160.; 1335: UGDS I. 470.; (1374): DocRomHist C, XIV. 701.; 1503: SzOklt III. 155. Ezt a gyakorlatot – jöllehet más adók beszédekor is alkalmazták (lásd 1467: DRH III. 167. [7. tc.]) – az 1500. évi 30. tc. megtiltotta (CJH I. 660.). Bizonyára ugyanerre és nem a tényleges csirketizedre utal a nyírségi Jánosi dézsmájának bérbeadásakor visszatartott „pullalis”. – (1451?): MNL OL DL 39 552.

¹⁶² +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1271: ÁOHML 37. (egri ppkség); 1294: CDH VI/1. 330. (savnikai konv., SZP); 1347: MES III. 656. (Nagyszombat, PO); [1374]: DocRomHist C, XIV. 701. (váradi kápt., BI); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC); 1568: PRT VII. 634–637. (zalavári ur.)

¹⁶³ CDCr XV. 37.

¹⁶⁴ +1190: CDH II. 255. (pécsi em.); 1221: PRT I. 648. (Drávántúl, SM); [1226?]: uo. I. 679. (pannonhalmi konv.); 1233: uo. I. 717., 721. (pannonhalmi konv.); 1246: CDCr IV. 308. (Ivánc, KÖ); 1256: uo. V. 15. (lendvai ur., ZL); 1261: ÁOHML 28. (egri ppkség); 1263: MES I. 496. (Torna vm.); 1270: CDCr V. 525. (Petrinja, ZB); 1271: ÁOHML 37. (egri ppkség); 1294: CDH VI/1. 330. (savnikai konv., SZP); 1327: CDCr IX. 366. (Ludbreg, Monoszló, Atyina, KÖ); 1328: CDCr IX. 389–390. (Szlavónia); 1332: MES III. 208. (Pozsony vm.); [1334–1354]: MHEZ II. 45., 47. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); 1347: MES III. 656. (Nagyszombat, PO); 1352: VeszpReg 441. sz. (veszprémi em.); 1353: CDCr XII. 160. (Gora, ZB); 1354: MES IV. 115. (Nána, ESZ); 1363: CDH IX/3. 364. (Ruszká, AJ); 1363: MNL OL DF 261 445. = AOklt XLVII. 290. sz. (Mocsonok, NY); 1374: CDCr XV. 36. (lendvai ur., ZL); [1374]: DocRomHist C, XIV. 702. (váradi kápt., BI); 1396: CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.); 1396: PRT II. 590. (Somogy vm.); [1410 k.?): C. *Tóth N.*: Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 168–172. (esztergomi kápt., BRS, NY, ESZ, KM); 1413: MNL OL DL 10 261. = ZsO IV. 421., 2539. sz. (Mórichida, GY); 1415: PRT III. 475–482. (Péterd, VP, Nyúl, Csanak, GY, stb.); 1418: MNL OL DL 10 648. = ZsO VI. 1373. sz. (Dercen, BRG); 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC); 1425: CDH X/6. 745. (Planina, ZB); 1439: MNL OL DF 228 199., vö. C. *Tóth N.* – *Lakatos B.* – *Mikó G.*: Pozsonyi viszály i. m. 172.: 73. jegyz. (Csallóköz,

virágos rétek csaknem bármilyen domborzati körülmények között előfordultak, és termékeik: az egyedüli édesítőszerként használt méz és a világitáshoz szükséges vizasz pedig közkedveltségnek örvendtek, ráadásul könnyen és hosszasan lehetett őket tárolni. Logikus, de bizonyítható is, hogy a méhek dézsmálása kasonként (*trunci apum*)¹⁶⁵ történt, és itt sem a teljes állományt, hanem csupán az adott évben kivált új rajokat vették figyelembe a tized kirovásakor.¹⁶⁶ (Függelék, 3. térkép)

Míg szárnyasokkal alig,¹⁶⁷ méhekből vagy rajokból (*ex[ig]amena*) vett tizeddel rendszeresen találkozunk az erdélyi egyházmegye tájain is: a Nyírségben és Szilágyságban¹⁶⁸ éppúgy, mint Kalotaszegen és a Mezőségen,¹⁶⁹ a Maros és a Küküllők mentén,¹⁷⁰ sőt Székelyföldön is.¹⁷¹ Közelebbi vizsgálatra csak az erdélyi káptalan méhtizedei kapcsán nyílik lehetőségünk. A testület 16 gabonatedfizező birtoka közül 1496-ban 10, 1504-ben (némiképp más összetételben) 8 vagy 9, míg a testület által kezelt sebesszéki 9 faluból 5, majd 3–4 fizetett egyúttal méhtizedet is. Az érintett települések aránya tehát megközelíti a bortized esetében tapasztalt arányokat, de területi eloszlásban vele ellentétes képet mutat: az 1496-ban begyűjtött 111 méhkas zöme a Marostól délre eső területekről (Székás-mente: 48, Sebesszék: 35) származott, míg a Hegyaljáról csupán a negyede (27). A méhészkedés viszont itt sem tömeges foglalatosság, a méhesgazdák falvankénti száma rendszeren 1–5 között mozog. A Székás-menti dombság adottságait jelzi, hogy itt találjuk a mezőnyből kiemelkedő három települést (Dálya: 15, Magyarcserged: 7,

PO); 1448: MNL OL DL 14 168. (verőcei ur., VC); 1456: MNL OL DL 75 886. (regölyi főesp., TO); 1461: MNL OL DF 237 996. (Hont vm.); 1478: MNL OL DF 214 783. (Bárfa, SS); 1481: DRH III. 246. (1. tc.); 1495: EgrSzkvBT 61–63. (egri ppség, HS, SZB, ZN, SS, BSD, BRG, ZD); 1495: DRMH IV. 76. (39. tc.); 1498: DRMH IV. 124. (54. tc.); 1503, 1507: EgrSzkvEH 169–176., 236–244. (egri ppség, HS, BSD, AJ, ZN, SZB, BRG, SS, ZD); 1524: VeszpUrb 54. (Gerézd, SM)
¹⁶⁵ 1327, 1328: CDCr IX. 367., 426. (Szlavónia); [1334–1354]: MHEZ II. 45. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); [1344 e.]: uo. II. 149. (podgorjei ker., ZB); 1396: CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.)

¹⁶⁶ [1334–1354]: „trunci apum alias decimati non decimantur secundario, sed novi, qui vulgariter ray vocantur” – MHEZ II. 45.; [1374]: „apes alias decimate non decimantur secundario, sed solum nove, qui vulgo ray dicuntur” – DocRomHist C, XIV. 702.; 1425: „decimam partem de apibus illius anni exortis” – CDH X/6. 745.

¹⁶⁷ Egyedül a sebesi dékáság – más szempontból is kivételes – statútuma említ csirke- és lúdtizedet. – 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74.

¹⁶⁸ 1325: AO II. 198. (Kér, SZR); [1451?]: MNL OL DL 39 552. (Jánosi, SZR); 1458: MNL OL DF 252 884. (Szalka, SZR); 1524: Zichy XII. 425–426. (Közép-Szolnok és Szatmár vm.)

¹⁶⁹ 1536: ETE III. 75. (Gyulatelke, DO); 1539: SJAN CJ Jósika cs hb. lt, I/522. (CJ-F-00255-1-522, [Topa]Szentkirály, Szamosfalva, KL); [1552 k.]: *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 152. (Kolozs vm.); 1556: SJAN CJ Suky cs lt, nr. I/220. (CJ-F-00423-1-220, Szovát, KL)

¹⁷⁰ 1283, 1289: UGDS I. 145., 160. (medgyesi dék.); [1403–1419]: AAV, RegSuppl, vol. 1101., fol. 215r. (Mindszent, Benedek, Gáld, FH); 1414: UGDS III. 591–592. (selyki dék.); 1496: *Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 430–432. (sebesi dék., SZF, erdélyi kápt., FH); 1504: MNL OL DF 277 689., fol. 7r. (sebesi dék., SZF, erdélyi kápt., FH); 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74. (Sebes és Szerdahely sz.); 1538: ETE III. 313. (Holdvilág, FH)

¹⁷¹ [1552 k.]: *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 149.

Bolgárcserged: 6 méhész), melyek egyébként hozam tekintetében is az elsők között vannak (Dályáról származik a teljes bevétel ötöde).¹⁷²

c) Mint „emberi nyájak” dézsmájáról, itt kell szót ejtenem a somogyi gyermektized (*decima liberorum, - prolium*) vitatott intézményéről is,¹⁷³ amit explicit formában két – egyaránt 1100 körül keletkezett, egymástól talán nem is független – elbeszélő forrás említ. A Hartvik-legenda előadása szerint Szent István király Koppány lázadásának leverése után a pannonhalmi apátságának rendelte a somogyi terület dézsmáit, és ezek tárgykörét olyan szigorúan határozta meg, hogy mindenkit, akinek tíz gyermeke van, arra kötelezett, hogy egyet a monostornak adjon.¹⁷⁴ A krónikaszerkesztménynek az ösgeisztára visszavezethető 64. fejezete ugyanezt szűkszavúbban, a gyermekek, a termények és a nyájak dézsmájának adományozásaként fogalmazza meg.¹⁷⁵ Néhány történész e híradásokat külföldi párhuzamokkal¹⁷⁶ és egy-két elszigetelt hazai adattal igyekezett hitelesíteni, amelyek közül legtöbbször az apátságának az Albeus-féle összeírásban szereplő csopaki embereire szokás hivatkozni, kiknek dédapját valamikor a 12. század elején adták tizedbe (*datus fuit in decimam*).¹⁷⁷ A kritikusabb szakemberek szerint viszont ez utóbbi esetben elmaradt tizedtartozás fejében el- vagy átadott személyről is szó lehet, akiről a forrás nem is állítja, hogy gyermekként került az apátsághoz.¹⁷⁸ Ugyanők a legenda híradását azzal magyarázták, hogy Hartvik vagy félreértette a forrásait, vagy tudatosan túlzott; továbbá hatásosan érveltek azzal, hogy a

¹⁷² 1496: *Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 430–432.; 1504: MNL OL DF 277 689., fol. 7r.

¹⁷³ A kérdés historiográfiáját ismertetik *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 16–19.; *Lados T.*: Gyermektized i. m. 75–87.

¹⁷⁴ „si cui decem liberis habere contingeret, decimam prolem Sancti Martini cenobio dare” – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 410.

¹⁷⁵ „universorum populum in provincia Cupan ducis degentem decimas liberorum, frugum ac pecorum suorum cenobio Sancti Martini dare perpetuo iure decrevit” – SRH I. 314. Azt az álláspontot, miszerint itt valójában a szabad (liber) emberek fizette gabona- és állattizedről van szó, *Gerics József* végérvényesen cáfolta, vö. *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 15–17.; *Lados T.*: Gyermektized i. m. 75., 77., 82–83.

¹⁷⁶ Elsősorban 10. századi Elba-vidéki német forrásokra történik hivatkozás, ahol a tizedköteles javak között szlovákokat, ill. szolgákat említene. – *Lados T.*: Gyermektized i. m. 79–80., 85–86. (Erdélyi László és Györffy György alapján), 91., 95. E párhuzamok bizonyító erejét vitatja *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 22–23.

¹⁷⁷ [1238 k.]: PRT I. 785. Vö. *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 18–19.; *Lados T.*: Gyermektized i. m. 77. (Pauler Gyula, Erdélyi, Guoth Kálmán, Csóka Lajos, Györffy nyomán). A másik, 1234. évi forrás (PRT I. 731.), amelyben a tizedköteles javak sorában gyermeket (prole) is említene, megfogalmazásában valószínűleg nem független az alapítólevéltől és a Hartvik-legendától, ráadásul nyelvtanilag is problémás, vö. *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 20–21.

¹⁷⁸ *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 18., 19–20.; *Lados T.*: Gyermektized i. m. 80. (Varjú Elemér véleménye). *Solymosi László* arra is felhívta a figyelmet, hogy a szabolcsi zsinat (1092) határozata szerint tizedügyben fizetésektelenség esetén csak felnőtteket adhattak el szolgának. – *Solymosi L.*: Somogyi tizedjog i. m. 19–20.

gyermektized a gyakorlatban meglehetősen életszerűtlen, érvényesítése pedig nehézkes és gazdaságilag súlytalan lett volna, hiszen még a középkorban sem számolhatunk túl gyakran a családonkénti tíz gyermekkel.¹⁷⁹ Újabbán viszont felmerült, hogy a tíz gyermeket – az állattized analógiájára – aligha családonként, hanem inkább falvanként (vagy még inkább birtokosonként) vehették számba évente, és kizárólag a „beszélő szerszámnak” tekintett házi (rab)szolgák körében.¹⁸⁰ Akármilyen is volt a tényleges helyzet, bizonyos, hogy legfeljebb csak a 13. század derekáraig beszélhetünk gyermektizedről,¹⁸¹ és Somogyon kívül szóba sem jöhet, így az erdélyi egyházmegyében sem fordult elő.

d) Haszonállatok élelemként, ruházati alapanyagként vagy egyéb célra használt termékeivel csak szórványosan találkozunk a dézsmált javak sorában (talán azért, mert úgy gondolták, hogy az egyház amúgy is élvezzi a dézsmás állatok hasznát). Feltűnő a gyapjú teljes hiánya, és – nyilván a tárolási, tartósítási nehézségek miatt – a tejet sem említik, vagy ha mégis, csak azért, hogy elmondják: nem tizedköteles.¹⁸² Hasonló okokból csak egyszer, a Felvidék hűvösebb tájain fordul elő a sajt (*caseus*), ekkor viszont a báránytizeddel együtt, tehát nem ezt helyettesíti.¹⁸³ Némileg gyakoribb a hosszan elálló viasz (*cera*)¹⁸⁴ és főként a méz (*mel*)¹⁸⁵ említése. Előbbi kizárólag az utóbbi társaságában és csak Szlavóniában fordul elő, a méz viszont önállóan az esztergomi és a váradi egyházmegyében is. Ezekben az esetekben viszont valóban úgy tűnik, hogy a méhtizedet váltották ki, mivel sosem szerepelnek ez utóbbival egyszerre.¹⁸⁶ E kisebb jelentőségű tizedfajták legkésőbb a 15. század derekára kikoptak a gyakorlatból.

¹⁷⁹ Katona István, Vaszary Kolos, Karácsonyi János, Tagányi Károly, Mátyás Flórián, Varjú Elemér, Kristó Gyula, Solymosi László álláspontja. Vö. *Solymosi L.: Somogyi tizedjog* i. m. 15–17., 22.; *Lados T.: Gyermektized* i. m. 75–78., 80., 83–85. A gyermektized élő gyakorlata ellen szól, hogy az érdekeltek nem érezték szükségét belefoglalni a 13. század elején interpolált pannonthalmi alapítólevélbe. – *Solymosi L.: Somogyi tizedjog* i. m. 22.

¹⁸⁰ *Lados T.: Gyermektized* i. m. 90–94.

¹⁸¹ Az adatok kis száma miatt a gyermektized létéről pozitívan nyilatkozó történések is kénytelenek a gyakorlatnak a gazdasági-társadalmi változások eredményezte gyors eltűnésével számolni. – Uo. 77., 81., 86., 94.

¹⁸² 1396: „De lacte decima non solvitur” – CDCr XVIII. 82. (korbáviai em.)

¹⁸³ 1422: ZsO IX. 1187. sz. (Váralja, TC)

¹⁸⁴ 1227: VMHH I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB); 1237: CDCr IV. 43. (Zágráb, ZB); [1334–1354]: MHEZ II. 45., 48., 61. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL)

¹⁸⁵ 1227: VMHH I. 78. (Zágráb, Gercse, ZB); 1229: CDCr III. 325. (zágrábi em.); 1237: uo. IV. 43. (Zágráb, ZB); 1265: ÁÚO XI. 501. (Lipcse, ZM); 1273: UGDS I. 123. (Feltót, ZD); [1334–1354]: MHEZ II. 45., 48., 61. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL); [1374]: DocRomHist C, XIV. 702. (váradi kápt., BI)

¹⁸⁶ A zágrábi és váradi statútumokban való együtt szereplésük csak látszólagos: valójában egymás szinonimáiként fordulnak el, máskor pedig egyáltalán – ami épp felcserélhetőséget jelzi. – (1334–1354): „mellis vel apum” – MHEZ II. 45., vö. „mellis et cere” – uo. 45., 48., 61.; [1374]: „mellis sive apum” – DocRomHist C, XIV. 702. (Kiemelés tőlem – H. G.)

Erdélyben a fentiek közül egyedül a viasz dézsmája fordul elő Kolozsmonostor tartozékain,¹⁸⁷ a sajté pedig Szászsebes és Szerdahely környékén.¹⁸⁸ Az elszigetelt adatok csupán azt a következtetést engedik meg, hogy a tizednek ez a fajtája a keleti tartományban is ritka volt.

„Személyi” tizedek

Magyarországon – akárcsak Nyugat-Európában – nem beszélhetünk valódi értelemben vett személyi tizedekről, hiszen a középkor hatalmi infrastruktúrája nem tette lehetővé, hogy az egyház társadalmi méreteken ellenőrizze a kézműves termelést (*artificium*) és a kereskedelmi forgalmat (*negotium*). Az egyetlen személy, aki pénzbeli jövedelmeiből folyósított rendszeres juttatást az egyháznak, a mindenkor uralkodó volt: ő részint egyéni kegyességből, részint példamutatásból, részint pedig az egész ország képviselőjében adott dézsmát regálébevételeiből. Ez a tizedfajta, noha többnyire együtt emlegették a fentiekkel, nemcsak szekundér jellege miatt tért el tőlük,¹⁸⁹ de általa is, hogy sok esetben nem az általános tized fogalmából vezették le, hanem konkrét királyi adományok alapozták meg.

A legfontosabb királyi jövedelmekből állítólag már a 11. századtól az esztergomi érsek kapta a tizedet azzal az indoklással, hogy ő kereszteli meg a trónörökösöt és koronázza meg az uralkodót.¹⁹⁰ Ebben szerepet játszhatott az a tény is, hogy a 13. század derekáig egységes királyi kamara Esztergomban székelt.¹⁹¹ A tizednek ez a fajtája nemcsak „személyi” jellegében különbözött a szokásos értelemben vett dézsmától, hanem abban is, hogy az érsek ezáltal egyházmegyéjén kívülről származó bevételhez jutott,¹⁹² mivel nemcsak az ország egészére kiterjedő adókból (kamarahaszna, arany- és ezüstabányák urburája), hanem olyan, kifejezetten regionális jellegű illetekekből is részesült, mint a székely ökörsütés (*signatura bovum*) és a román juhötvened (*quingagesima ovium*).¹⁹³

¹⁸⁷ 1418: MNL OL DL 28 166. = ZsO VI. 1679. sz.

¹⁸⁸ 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74.

¹⁸⁹ Vö. *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. I. 27–28.

¹⁹⁰ 1198: „de omnibus proventibus regalibus [...] decimam solvere deberet archiepiscopo Strigoniensi, a quo fides baptizatis et coronam receperunt” – MES I. 156., vö. uo. I. 437.

¹⁹¹ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 457–460.; *Weisz Boglárka*: Kamaraispánok az Árpád-korban. Turul 83. (2010) 87.; *Zsoldos Attila*: Az Aranybulla királya. Székesfehérvár 2022. 204.

¹⁹² A helyzet szokatlanságát mutatja, hogy 1221-ben a csanádi püspök a területi elv alapján magának követelte az egyházmegyéjében vert pénz tizedét, de keresete nem ért célt. – VMHH I. 29.

¹⁹³ 1198: MES I. 156.; 1212: MREVI. 21., 22.; 1256: MES I. 437.; +?12[62]: uo. I. 474.; [1410 k.?]: *C. Tóth N.*: Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 164., vö. *Prodan, D.*: Iobăgia i. m. I. 26–27. Az érsek tizedjoga a drávántúli részeken kamarahaszna fejében szedett hétdénáros adóra is kiterjedt. – 1272: MES I. 595–596., 596–597., vö. +1256: uo. I. 439. Lásd még *Weisz Boglárka*: A zágrábi kamara az

A drávántúli részeken honos nyestbőradó (*marturina*)¹⁹⁴ tizedét viszont a területileg illetékes püspökök – Szlavóniában 1199-től a zágrábi, Pozsega, Valkó és Baranya megyékben pedig 1231-től a pécsi – élvezték.¹⁹⁵ Ugyancsak a zágrábi püspököt illette az egyházmegyéjében lakó várnépektől (*supra civiles*) – úgy tűnik, a *marturina* helyett – szedett királyi disznóadó tizede.¹⁹⁶ Erről azonban néhány korai említés után többet már nem hallunk: minden bizonnyal a 13. századi nagy társadalmi átalakulás miatt vált időszerütlenné. Egyébként a nyestbőradó tizedéről sem ismerek adatot a 14. század dereka utáni időszakból, jöllehet a szlavóniai okleveles anyag 1400-ig terjedő része a horvát medievisztika okmánytár-sorozatában könnyedén áttekinthető.

Az erdélyi püspököknek egy fontos regálé, a sóbányászat tizedére (*decima salium*) volt kizárólagos joga, köztudomás szerint szintén a „szent királyok” kora óta.¹⁹⁷ Kiváltságos helyzetét az magyarázza, hogy az országot hosszú ideig kizárólag az erdélyi egyházmegye területén fekvő sóaknák látták el „fehér arannyal”, és ezek

Árpádok korában. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged 2010. 327–330.

¹⁹⁴ *Uő*: Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11–14. század). In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 125.

¹⁹⁵ Pécsi püspök: +1190: CDH II. 254.; 1239: CDCr IV. 81. (Valkó és Baranya vm.). Az adomány keltezését lásd *Zsoldos A.*: Aranybulla királya i. m. 188. Zágrábi ppk: 1199: CDCr II. 339.; 1201: uo. III. 12.; 1217: uo. III. 148.; 1283, 1284: uo. VI. 447–448., 482., 483., 485. (verőcei ur., VC), vö. 1307: uo. VIII. 150.; 1318: uo. VIII. 492.; 1328: uo. IX. 395.; [1334–1354]: MHEZ II. 30. (zágrábi kápt., ZB, VD, ZL). A somogyi tizedek birtokosaként a pannonthalmi apát is igényt támasztott a megye Drávától délre (tehár már a zágrábi egyházmegyébe) eső részein szedett *marturina* tizedére, de a vitát követő megegyezés során ezt végül a zágrábi főpápnak engedte át. – 1221: PRT I. 648. A nyestbőradóhoz képest a vele együtt emlegetett „mindenféle adó” (*collecta*) tizede (pl. 1217: CDCr III. 148.; 1318: uo. VIII. 492.) ténylegesen semmi többletet nem jelentett, mivel Szlavóniában ezen kívül még csak a hétvédénáros adót és a nyestalja vagy bánzsolozsmája nevű *descensus* jellegű illetéket szedték. Vö. *Weisz B.*: Királyi adók Szlavóniában i. m.; *Weisz Boglárka – Zsoldos Attila*: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: „Fons, skepsis, lex” i. m. 469–482.), márpedig előbbiből, mint láttuk, az esztergomi érseket illette a tized, utóbbi pedig valószínűleg nem volt dézsmaköteles.

¹⁹⁶ 1199: CDCr II. 339.; 1201: uo. III. 12.

¹⁹⁷ 1326: UGDS I. 404. (Szék, DO, Kolozs, KL, Désakna, BSZ, Torda, TD); 1328: uo. I. 420.; 1335: uo. I. 471. Vö. *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 27. Az erdélyi káptalan nem részesült a püspöki sótizedből, hanem V. István király adományából saját sóaknával rendelkezett Tordán. – [1271?]: UGDS I. 104. (keltezésére lásd RA II/1. 2084. sz.), vö. 1276: CDH VII/4. 167–168.; 1278: UGDS I. 134., vö. 1291: uo. I. 172.; 131[3]: MNL OL DF 277 236.; 1326: UGDS I. 404.; 1328: uo. I. 420.; 1331: *Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 407–408.; [1440 k.]: MNL OL DF 277 183. A beregi egyezmény rejtélyes utalása („pro redditibus ecclesiarum, qui hactenus sunt subtracti in salibus, exceptis decimis, persolvimus decem milia marcarum” – VMHH I. 118.) szerintem nem értelmezhető úgy, hogy az egyházi intézmények széles köre jogosult lett volna a sótizedre. Vö. *F. Romhányi Beatrix*: A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 1. (2016) 267. Arra azonban van adatunk, hogy magánszemély saját tordai sóaknájából kegyurasa alatt álló plébániatemplomnak sótizedt rendelt. – 1278: Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–V. Szerk. Jakó Zsigmond – W. Kovács András – Hegyi Géza. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53., 60.) Bp. 1997–2021. I. 248. (364. sz.)

a máramarosi bányászat fellendülését követően sem veszítettek jelentőségükből.¹⁹⁸ Feltűnő azonban, hogy maga a sőtized a 14. század derekán túl eltűnik a forrásokból: sem a püspöki levéltár fennmaradt oklevelei, sem pedig a 16. századi püspöki gazdasági iratok¹⁹⁹ nem említik a későbbiekben.²⁰⁰ Lehetséges, hogy ennek oka abban keresendő, hogy időközben a sőtizedre is az esztergomi érsek tette rá a kezét.²⁰¹

Meglehetősen elterjedt volt a – 13. századig kizárólag királyi tulajdonban levő – vámjövendelmekből (*de tributis et vectigalibus*) egyháziak részére fizetett tized,²⁰² mely vásár- (*tributa forensia, - in foris*), híd- (*fluviorum vel pontium tributa*) és rév-vámokra (*proventus portuum*) egyaránt vonatkozhatott (külkereskedelmi vámokra viszont – úgy tűnik – nem), jóllehet a legtöbb forrás nem pontosítja, hogy éppen melyikről van szó.²⁰³ Ezt a tizedfajtát Kálmán király írta elő dekrétumában a püspökök javára,²⁰⁴ a törvény érvényesülését pedig számos főpapi szék (Esztergom, Zágráb, Eger, Nyitra, Veszprém és talán Pécs)²⁰⁵ esetében dokumentálni tudjuk, még ha nem is mindig teljes egyházmegyéjükre. A pannonhalmi apátság, noha Somogy megye „rendes” tizedeit már az államalapítás óta bírta, itteni

¹⁹⁸ *Paulinyi Oszkár*: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 58. (1924) 639., 645.; *F. Romhányi B.*: Beregi egyezmény i. m. 266–271., 281–289.; *Draskóczy István*: A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek). (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2018. 189–193. stb.

¹⁹⁹ Vö. *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt. Bp. 1896. passim, ill. 1515–1524: Zichy XII. 375–429.; *Jakó Zs.*: Erdélyi püspökség i. m. 149–157.

²⁰⁰ Megjegyzendő, hogy a késő középkorban már káptalan sóbányáját sem említik. Különösen feltűnő a hiánya a káptalani számadáskönyv töredékeiben. – 1477, 1496: *Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 414–440.; 1504: MNL OL DF 277 689. Elvesztésére utalhat, hogy a két Jagelló uralkodó 100 arany Ft értékű sójárdékot utalt ki a testületnek. – 1498: *Barabás M.*: Adatok i. m. 442–443.; 1500: MNL OL DF 277 654.; 1516: MNL OL DF 277 744.; 1525: MNL OL DF 277 795.; 1531, 1554: BNR EK mlt, V/99.

²⁰¹ Az esztergomi káptalan ún. 1397. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvének egyik – talán 1410 táján keletkezett – bejegyzése legalábbis a primás jövendelmei között sorolja fel a királyi só teljes tizedét. – *C. Tóth N.*: Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 164.

²⁰² *Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Bp. 2013. 28. A „vectigal” szó ’vám’ jelentésére lásd uo. 9.

²⁰³ Uo. 9. A különféle vámfajták osztályozására lásd uo. 10–16.

²⁰⁴ [1100 k.]: *Závodszy L.*: Törvények i. m. 186. (25. tc.), vö. +1190: „ipsam [sc. tributis decimam] esse commune ius novimus omnibus cathedralibus ecclesiis regni nostri.” – MNL OL DF 280 974. = CDH II. 254. A kollektív emlékezet azonban rendszerint nem Kálmán, hanem a „szent királyok” személyéhez kötötte és az adott egyházmegye alapításától számította e tizedfajta meglétét. Lásd alább az 1217., 1248. és 1261. évi példákat.

²⁰⁵ Esztergomi érsek: 1198: MES I. 156. (Pozsony, PO, Szepes vm.); 1289: uo. II. 251. (Szepes vm.), vö. 1290: uo. II. 267. Zágrábi püspök: 1217: CDCr III. 148.; 1270: uo. V. 525. (Petrinja, ZB); 1283, 1284: uo. VI. 447–448., 482., 483., 485. (verőcei ur., VC), vö. 1307: uo. VIII. 150.; 1318: uo. VIII. 492.; 1342: uo. XI. 24., 27. Egri püspök: 1248: ÁOHML 15. (Poroszló, HS); 1261: uo. 29.; 1271: uo. 37. Nyitrai püspök: [1267]: HO VII. 125. (Bánya, NY); 1271: CDH VII/2. 154. (Nyitra, NY). Veszprémi püspök: 1290: CDH IX/7. 705. (Tapolca, ZL). Pécsi püspök: +1190: CDH II. 254.

vámteidjogát későbből, II. Béla adományából eredeztette.²⁰⁶ További néhány társaskáptalan és monostor ilyesfajta tizedbevétele már többnyire másodlagosan született.²⁰⁷ Vámból származó tizedjövedelemre az erdélyi egyházmegyéből csak egy kései, 1417-ből származó utalásunk van, mikor Upori István erdélyi püspök peres úton követelte Lazarevics István szerb despotától a szatmári *tributum* dézsmáját – a jelek szerint eredménytelenül.²⁰⁸

Két tételt azonban ki kell iktatnunk a királyi jövedelmekből kiutalt tized-fajták sorából. A beregi és ugocsai kerületben III. Béla által az egri püspöknek adományozott és utódai által megerősített 'erdők tizede' (*decima forestarum*) alatt nem érthetjük a fakitermelés vagy a vadászat dézsmáját,²⁰⁹ mivel a szövegkörnyezet – az újonnan feltört földek (*novalia*) és a nemesek birtokainak emlegetése – világossá teszi, hogy itt egyszerűen csak a két, benépesítés alatt álló erdőispánság jövőbeli tizedbevételeit biztosították a mindenkori főpap számára.²¹⁰ Mivel malmokból (*molendina*) származó tizedet csak a pécsi püspökség 1340 körül hamisított oklevele említi,²¹¹ mert a malmok jelentős hányada már a 11. században magánkézen lehetett (tehát abból az uralkodóink nem rendelkeztek tizedet), aligha számolhatunk intézményesített malomtizeddel, legfeljebb csak ilyen jellegű egyéni felajánlásokkal.

²⁰⁶ +1137: PRT I. 794.; 1221: uo. I. 648.; 1232: uo. I. 711.; 1234: uo. I. 731.; 1257: uo. II. 298.; 1382: uo. II. 561., 565–566. (Jut, SM); 1383: uo. II. 570–573. (Kadarkút, SM), 573. (Pata, SM); 1392: ZsO I. 2478. sz.; 1410: PRT III. 453., 456. (Pata, SM). Az apátság 1263-ban a Komárom megyei Füzitő révjövedelmének tizedét is megkapta IV. Bélától. – PRT II. 325.

²⁰⁷ A pozsonyi káptalan és egyes kiemelt tagjai 1306-ban kapták adományul Tamás esztergomi érsektől a pozsonyi és csallói révámok dézsmáját. – MES II. 566., vö. 1307: uo. II. 567.; 1311: uo. II. 647.; 1348: uo. III. 663.; 1399: ZsO I. 6150. sz. (Vereknye, PO). Ugyanez feltételezhető az esztergom-előhegyi Szt. Tamás-prépostság kapcsán, mely az esztergomi vásárvám tizede felett rendelkezett. – 1270: MES I. 575.; 1288: uo. II. 238. A magánalapítású mórchidai premontréi prépostság a kegyúr adományaként kapta a drávamenti Szentgyörgy (ZL) révjövedelmének tizedét. – 1267: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. 53.

²⁰⁸ Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak XXXIII.) Szerk. Thallóczy Lajos – Áldásy Antal. Bp. 1907. 59–60. A despota 1411-ben nyerte el a munkácsi, nagybányai, szatmári, debreceni, tokaji, regéci stb. uradalmakat Zsigmond királytól, miután elismerte fennhatóságát. – *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 112.

²⁰⁹ Ilyesmi létére a 15–16. századi püspöki számadások sem utalnak. Vö. EgrSzkvBT, passim; EgrSzkvEH, passim.

²¹⁰ 1261: „decimas omnium forestarum nostrarum et novalium prediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum servitorum universaliter in districtibus de Wgacha et de Beregh existentium ecclesie Agriensis applicarunt et condonarunt” – ÁOHML 29.; 1271: uo. 37. A párhuzamként szóba jövő „decima silvarum” kifejezés csak pápai oklevélben szerepel (1221: PRT I. 648.), így feltehetően egyetemes kánonjogi terminológiát tükröz.

²¹¹ +1190: CDH II. 255.; +[1235]: uo. III/2. 427. A kiváltságlevél kritikájára lásd *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp. 1899². II. 590–593.

Nagy és kis tizedek

A személyi és dologi, illetve a termény- és állattizedek mellett a dézsmafajták osztályozásának egy másik lehetséges módja a nagyobb és kisebb tizedek megkülönböztetése. A felosztás fő szempontja ebben az esetben a gazdaságosság volt: az első kategóriába a szélesebb körben elterjedt, könnyen felmérhető, nagy haszonnal járó, a másodikba a nehézkesen begyűjthető, kis volumenű tizedfajtákat sorolták, amelyekről épp ezért könnyebben le is mondott a tizedbirtokos, csekély veszteségét esetleg a nagyobb tizedek növelésével ellensúlyozva.²¹²

A kánonjog is ismerte ezt a fogalmi párost, bár pontos meghatározásukra nem törekedett.²¹³ Ennek ellenére meglehetősen egységes rendszer jött létre e tekintetben Európa-szerte. Mindenhol a nagy tizedek közé számították a gabonafélék, valamint – ahol volt – a bor, a széna, a kitermelt fa és a pénzjövedelmek, a kisebb tizedek közé pedig a kerti vetemények, a juh-, kecske-, sertés-, baromfi- és méhszaporulat, illetve az állati termékek (gyapjú, vaj, tojás, méz) dézsmáját.²¹⁴ A len helyzete bizonytalan volt, de Németországban inkább a nagyobb tizedek körébe tartozott.²¹⁵ Egyes esetekben a helyi viszonyok függvényében változott a beosztás: a nagyállatok (ló, marha) szaporulatát francia területen a nagy, a németeknél viszont a kis tizedek alá sorolták.²¹⁶

A hazai szerzők többsége szintén kitért – bár többnyire csak egy-egy mondat erejéig – a nagyobb és kisebb tizedek kérdésére. Az első próbálkozások csak részlegesen voltak, de megfeleltek a nyugati felosztásnak. Balics Lajos a gabonát és a bort sorolta a nagyobb tizedek körébe, a kisebbek közé pedig a bárányokat, malacokat, ludakat és méheket.²¹⁷ Ila Bálint csak a termények kapcsán nyilatkozott, az első kategóriába a gabonaféléket, a másodikba a konyhakerti és takarmánynövényeket helyezte.²¹⁸ Teljes felsorolást elsőként Mályusz Elemér nyújtott, kizárólag a külföldi szakirodalom alapján, mégis lényeges ponton eltérve az általam fent ismertetett nyugati rendszertől: ő ugyanis a gabona, az olaj és a bor mellett a borjakat, sőt a sertéseket, bárányokat és kecskéket (tehát a nagyállatok mellett a kisebb négylábúakat) is a nagyobb tizedek között vette számba, szemben

²¹² Puza, R. – Riis, T.: Zehnt i. m. 500–501.; Zimmermann, G.: Zehnt i. m. 499., vö. Plöchl, W.: Kirchliche Zehentwesen i. m. 61.

²¹³ X I. 36, c. 8.; III. 30, c. 30. = CIC II. 208., 566.

²¹⁴ Viard, P.: Dîme i. m. 158–159.; Loy, G.: Kirchliche Zehnt i. m. 2–3., 22–32.; Plöchl, W.: Kirchliche Zehentwesen i. m. 60–62.; Kuujo, E. O.: Zehntwesen i. m. 71–83. Vö. Puza, R. – Riis, T.: Zehnt i. m. 500–501.; Zimmermann, G.: Zehnt i. m. 499–500.

²¹⁵ Plöchl, W.: Kirchliche Zehentwesen i. m. 61–62.; Kuujo, E. O.: Zehntwesen i. m. 77–78.

²¹⁶ Viard, P.: Dîme i. m. 159.; Loy, G.: Kirchliche Zehnt i. m. 30.; Kuujo, E. O.: Zehntwesen i. m. 80., vö. azonban 78–79. is

²¹⁷ Balics L.: Egyháztörténet i. m. II/2. 430.

²¹⁸ Ila B.: Dézsmajegyzékek i. m. 82–83.

a kisebbnek tekintett kerti veteményekkel, lennel, kenderrel, szárnyasokkal és méhekkal.²¹⁹ Állásfoglalása – kivételes tekintélyének köszönhetően – kizárólagossá vált a magyar, sőt a román szakirodalomban is, a kérdésben megnyilatkozó későbbi szerzők lényegében mind őt ismétlik.²²⁰ Egyedül a nyugati környezetben alkotó erdélyi szász Ernst Wagner képviselt más véleményt: szerinte a gabona- és a bordézsma tartozott a nagy tizedhez, a többi agrártermék, illetve a bárányok és méhek tizede pedig a kicsihez.²²¹

A tisztánlátás végett szükséges ismét visszatérni a forrásokhoz. Először is el kell oszlatnom azt a többek által sejtetett, de tévesnek bizonyuló nézetet, miszerint a kis és nagy dézsmák fenti (az adózás tárgya szerinti) megkülönböztetése Magyarországon nem volt használatban.²²² Viszonylag szép számban lehet idézni olyan forráshelyeket, ahol a fenti kettősség megjelenik, akár a *maior–minor*,²²³ akár a *maior–minuta*,²²⁴ egy esetben pedig a *grossa–minuta* jelzőpáros alkalmazásával²²⁵ – igaz, egyik esetben sem részletezik, hogy melyik alatt mit kell értenünk.²²⁶ Az adatok sorozatából legfeljebb csak az a következtetés szűrhető le, hogy ez a fajta felosztás az átlagosnál népszerűbb lehetett Szepes és Sáros megyék területén, az erdélyi (és talán a váradi) egyházmegyében viszont csaknem teljesen hiányzott.²²⁷ Úgy tűnik továbbá, hogy – hacsak a kiadott oklevelek aránytalan eloszlása meg nem téveszt bennünket – az osztályozásnak e módja a 15. század derekától többé-kevésbé kiment a divatból.²²⁸

²¹⁹ *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.

²²⁰ *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106., vö. uo. 78. jegyz. is; *Prodan, D.*: Iobágia i. m. I. 31–34. (különösen: 32.); *Demény L.*: Parasztfelkelés i. m. 57. (méhek helyett mézet ír); *Solymsi L.*: Tized i. m. 65–66. Említi a nagy és kis tizedeket, de nem részletezi; *Fedeles T.*: Püspökség és székeskáptalan i. m. 443.

²²¹ *Wagner, E.*: Register des Zehnten i. m. 202.

²²² *Mályusz E.*: Tizedkizsákmányolás i. m. 321.; *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106.

²²³ 1236: CDH IV/1. 61. (Kelenföld, PI); 1297: MES II. 399. (Maros, HT); 1309: CDH VIII/1. 368. (Kattony, Jamnik, SZP); 1316: uo. VIII/1. 605–606. (Zsigra, SZP); 1338: DRH II. 98. (10. tc.); 1339: Zala I. 350–351. (Dörög, ZL), vö. 1347: MREV II. 123.; 1352: CDH IX/2. 191. (Mateóc, Nagyszalók, Michelsdorf, SZP); 1355: CDH IX/2. 464. (Hanusfalva, SS); 1367: IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. (Vatikáni magyar okirattár I. 4.) Bp. 1889. 317. (Makovica, SS); 1417: ZsO VI. 936. sz. (Bártfa, SS); 1419: MREV IV. 387. (Keszthely, Szántó, Istvánd stb., ZL), vö. 1421: uo. IV. 399–400.; 1421: ZsO VIII. 240. sz. (Grénic, SZP)

²²⁴ +?1237: ÁÚO VII. 30. (Kelenföld, PI); 1288: CDH V/3. 403. (Szepes vm.); 1290: MES II. 274. (Szepes vm.)

²²⁵ 1424: ZsO XI. 1200. sz. (Ozora, Bozzás, Döbrönte, TO), vö. 1425: XV. századi pápák oklevelei I–II. (Olaszországi magyar oklevéltár I–II.) Kiadja Lukcsics Pál. Bp. 1931–1938. I. 774. sz.

²²⁶ Vö. *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 22.

²²⁷ Az erdélyi káptalan 1496. évi számadáskönyv-töredékének kiadásában olvasható „[divisio] decimarum in possessionibus [minorum]” (*Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 421.) téves kiegészítési eredménye; helyesen eredetileg „decimarum in possessionibus dominorum” lehetett. Vö. uo. 428., 429. A fenti értelemben vett kisebb tizedekről Erdélyben csak a sebesi dékánuság 1523. évi statútuma tesz említést. Lásd *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74.

²²⁸ A késő középkori számadáskönyvek sem együtt, sem külön nem említik a nagy és kis tizedeket.

Sok esetben a „nagyobb tizedek” kifejezés el is marad, és csak a kisebbeket említik a kifejezetten dézsmaügyben keletkezett források,²²⁹ rendszerint a tizedköteles javak hosszabb-rövidebb felsorolásának lezárásaként, afféle általános, a tized igényét a kevésbé szokványos esetekre is fenntartó kiterjesztés gyanánt (*et aliarum rerum minutarum decimari solitarum*).²³⁰ Világos, hogy ezek sem alkalmasak a nagy és kis tizedek fogalmának elhatárolására, hiszen értelemszerűen nem árulják el, hogy mit értek az „egyéb kisebb javak” fogalma alatt, miként azt sem, hogy az ezt megelőzően felsorolt dolgok közül még mit tekintettek e körhöz tartozónak.²³¹

Csupán néhány olyan forrásunk van, ahol konkrétan, de a teljesség igénye nélkül példázzák a *decima minuta* fogalmát. Ezek szerint ide számították a köles (1261, 1270), a dió, a bab, a borsó és más zöldségfélék (1237, 1261), a len és a kender (1237, 1261, 1270, 1374), a kisebb haszonállatok (bárányok, malacok) (1237, 1355, 1374, 1523), a tyúkrok és ludak (1270, 1374, 1523), a méhek (1374, 1523), valamint az állati termékek (méz, viasz, sajt) dézsmáját (1237, 1523).²³² Kizárásos alapon (és országosan egységes rendszert feltételezve) csak a gabonát és a bort sorolhatjuk biztosan a nagyobb tizedek közé; az efféle listákban soha elő nem forduló nagyállatok (lovak, marhák) szaporulatának helyzete eldönthetetlen marad.

Fügedi Erik nevéhez köthető az a felfogás, hogy „a decima maiores–minores megkülönböztetésnek [...] esztergomi alkalmazása [...] nem felel meg a nyugaton szokásos egyházi gyakorlatnak, mert Esztergomban a kétféle tized közt nem a tized neme szerint tettek különbséget, hanem a magyar egyházi tizedgazdálkodás gyakorlatában kialakult területi illetékesség szerint”. Azt tapasztalta ugyanis, hogy az érsekség 15. század végi, 16. század eleji számadásaiban a nagy tizedek alatt egy-egy megye egészének vagy nagyobb részének dézsmáját, a kisebb tizedek alatt pedig egy-egy tizedkerület, uradalom, város vagy falucsoport tizedbevételeit értették.²³³ Még ha állításának első, elutasító felét fentebb cáfoltam is, adatai alapján kétségtelen,

²²⁹ 1280: CDH V/3. 42. (Szepes vm.), vö. 1434: uo. X/7. 538.; 1329: AOKt XIII. 663. sz. (Késmárk, SZP)

²³⁰ Csak gabonátizedek mellett: 1318: AO I. 453.; +?1326: CDH VIII/3. 131., vö. AOKt X. 578. sz.; 1453: Zichy IX. 374. Gabonát és bort követően: 1292: ÁOHML 75., 76.; 1297: MES II. 399., vö. 1324: CDH VIII/2. 516.; 1326: MES III. 77.; 1419: ZsO VII. 1098. sz.; 1451: *Házi Jenő*: Sopron királyi város története. I/1–II/6. Sopron 1921–1943. I/3. 329.; 1471, 1476: *Koller, J.*: Historia i. m. IV. 401., 407. Bárány és méz mellett: 1265: ÁÚO XI. 501. Három tagnál hosszabb felsorolás után: 1246: CDCr IV. 308.; 1294: CDH VI/1. 330.; 1415: PRT III. 475–476., 478–479., 481–482.; 1439: MNL OL DF 228 199. (vö. *C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.*: Pozsonyi viszály i. m. 172.: 73. jegyz.), MNL OL DF 239 727. (vö. *C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.*: Pozsonyi viszály i. m. 177.: 109. jegyz.); MNL OL DL 14 168.

²³¹ Hasonló nehézségek merülnek fel a nyugati kutatásban is, lásd *Loy, G.*: Kirchliche Zehnt i. m. 22.; *Plöchl, W.*: Kirchliche Zehntwesen i. m. 57–58.; *Kuujo, E. O.*: Zehntwesen i. m. 80–81.

²³² 1237: CDCr IV. 43. (Zágráb, ZB); 1261: ÁOHML 28–29. (egri ppkség); 1270: CDCr V. 525. (Petrinja, ZB); 1355: CDH IX/2. 425. (Krigó, SZP); 1374: CDCr XV. 35., 37. (lendvai ur., ZL); 1523: *Baumann, F.*: Mühlbach i. m. 74. (Sebes és Szerdahely sz.)

²³³ *Fügedi E.*: Esztergomi érsekség i. m. 106.

hogy a középkor végi esztergomi egyházmegyében a kisebb és nagyobb tizedek fogalmát területi értelemben (is) használták, az adott tizedbirtokos kezén levő egységeket osztályozva a várható jövedelem alapján.

A kisebb és nagyobb tizedek fogalmának ilyesforma használatával Erdélyben is találkozunk, még ha nem is olyan általános rendszerként, mint a prímási székhely körzetében. A középkor végén az erdélyi káptalan Küküllő vármegyei úgynevezett küküllőközi választható tizedein belül különböztettek meg nagyobbakat (*decime maiores optionales*) és kisebbeket (*parve decime optionales, decime minores optionales*),²³⁴ mégpedig – ahogy az egyiket és a másikat fizető települések névsorának összevetéséből kitűnik – nem a tized neve szerint, hanem területi értelemben (igaz, a két falucsoport nem is tömbösen, hanem mozaikosan különült el egymástól).²³⁵ A megkülönböztetés feltehetően a két csoport közti várható jövedelembeli jelentős eltérésre utalt, amit ugyan esetükben – dézsmájuk adminisztrációjának eltérő módja miatt – számszerűen nem tudunk igazolni, de a harmadik küküllői egység esetében, amelyet alkalmilag szintén „kisebb tizedként” tituláltak (*parvarum decimarum inter Kykellew, que alias succultelorum dicebantur*)²³⁶ kimutatható, hogy 7–8-szor kevésbé volt jövedelmező a káptalan számára, mint a nagyobb választható tizedek csoportja, noha a települések száma szempontjából csak kevéssel maradt el mögötte.²³⁷

Összegzés

Összegezve a fenti eredményeket kijelenthető, hogy a tizedköteles javak halmozát sem egyetemesen, sem országos keretek közt nem szabályozták a 15. század végéig. Az ókeresztény egyházatyák álláspontja szerint a hívek lényegében mindentől tizeddel tartoztak Istennek. E totális igény élt tovább a 12. századi pápai döntésekben és a kánonjogi gyűjteményekben is. A gyakorlatban viszont részint objektív (természeti és strukturális) adottságok, részint pedig helyi szokások korlátozták a dézsmaszedés tárgykörét.

Magyarországon általánosan elterjedt volt (még ha nem is azonos gyakorisággal) a búza, köles és len, továbbá a bárányok, gidák és méhek tizede. A zab, árpa, rozs és a bor, illetve a malacok és a vámok dézsmálására már csak bizonyos

²³⁴ 1446: MNL OL DF 277506.; 1496–1497: *Barabás S.*: Tizedlajstromok i. m. 423–424., 433–435., 440.; 1503–1504: MNL OL DF 277 689., fol. 1v., 5v–6r., 9v–10r.; 1513: MNL OL DF 277731/b., fol. 1r.

²³⁵ *Hegyí Géza*: Tizedkerületek a középkori erdélyi egyházmegyében. Erdélyi Múzeum 85. (2023) 1. sz. 10–11.

²³⁶ 1513: MNL OL DF 277 731/b., fol. 1r.

²³⁷ *Hegyí G.*: Tized változásai i. m. 227., vö. 225–226. is

környezeti feltételek függvényében, mintegy „foltokban” volt lehetőség, de azért országszerte megfigyelhetők. A többi termény és jószág tizedét viszont már sokkal inkább a helyi, leginkább egyházmegyei szokások határozták meg. E tekintetben különösen sok specialitással találkozunk Szlavóniában (a tönköly, dió, bab, tyúk, viasz, nyestbőr említéseivel, továbbá a kender, a borsó és a lencse hiányával ugyanitt), a szepesi–sárosi régióban (komló, borjú),²³⁸ valamint az esztergomi egyházmegyében (csirke, sajt). Hozzájuk képest Erdély teljesen átlagos területnek számított, ahol jószérével csak a közönséges tételek fordultak elő, és még a kender- és a borsódézsmá felbukkanása is az ország nagyobb felével rokonította. Csupán a sőtized jelenléte és a gidatized hiánya tekinthető valamelyest helyi sajátosságnak, továbbá az a jelenség, hogy Székelyföldön a dézsmafizetés a kisebb állattizedekre (bárány, méh, sertés) korlátozódott.

Az egyes tizedköteles termékek említései nem képezik le közvetlenül a valós mezőgazdasági terményszerkezetet és annak földrajzi eloszlását. Bizonyos esetekben ugyan jól tükrözik a tényleges termőterületet (például a bortized említései kirajzolják a szőlőhatárt), és egyetlen olyan esetet sem ismerek, ahol igazolható, hogy csupán üres szóvirágként, vagyis gazdasági jelenlététől függetlenül kerülne a sorba valamelyik elem. Ugyanakkor az egyes (kisebb) tételek elmaradása egy-egy felsorolásból még nem feltétlenül jelent reális gazdasági hiányt az adott térség vonatkozásában, mivel a regionális hagyományok, az írrok részletező kedve és – az alföldi és kelet-dunántúli területeken – a forráspusztulás egyaránt befolyásolta írásbeli előfordulásukat, illetve ennek területi eloszlását.

A tizedköteles javak spektrumának időbeli fejlődését vizsgálva igazolva látom Fügedi Eriknek a rendszer fokozatos egyszerűsödésére vonatkozó megfigyelését.²³⁹ A 14. század végére eltűnt a dió-, nyestbőr- és sőtized, a 15. század derekára pedig a zöldségfélék, komló, len, kender, lovak, borjak és szárnyasok után szedett tized, de jelentősen megritkult a gida- és malactized is.²⁴⁰ (Függelék, 2. táblázat) Általában tehát a partikuláris tizedfajták mulandóbbaknak is mutatkoztak; az egységesülést szorgalmazó közvélemény leginkább ezeket kifogásolta. Ennek ellenére a tized tárgyát szabályozó (azt gabonafélékre, borra, bárányokra és méhekre korlátozó) 1481. évi 1. törvénycikk²⁴¹ már sokkal inkább egy végbement folyamatot szentesített, mintsem egy élő gyakorlatot alakított át erővel.

²³⁸ Láttuk, hogy a nagyobb és kisebb tizedek európai értelemben történő megkülönböztetése is leginkább itt jellemző.

²³⁹ Fügedi E.: Esztergomi érsekség i. m. 106.: 78. jegyz.

²⁴⁰ Feltűnő, hogy a búza, valamint a bárányok, gidák és malacok esetében a latin terminológiai váltások is 1350–1450 között mentek végbe (lásd fent).

²⁴¹ 1481: DRH III. 246.

Függelék²⁴²

1. táblázat A magyarországi tizedköteles javak halmazának rekonstruálásához felhasznált források

Keltezés	Em.	Terület/település, amire a felsorolás vonatkozik	Közlés
1092. máj. 20.	–	Magyarország	<i>Závodszy L.</i> : Törvények i. m. 163., 164–165. (33. és 40. tc.)
+1190.	Q	pécsi em.	CDH II. 254–255.
1199.	Z	zágrábi em.	CDCr II. 339.
1217.	Z	zágrábi em.	CDCr III. 148.
1221. jan. 2.	Z	Somogy vm. drávántúli részei	PRT I. 648.
[1226?].	J, V, S	pannonhalmi apátság birtokai	PRT I. 679.
1227.	Z	Zágráb, Gercse (ZB)	VMHH I. 78.
1229.	Z	zágrábi em.	CDCr III. 325.
1232.	Z	Csázma, Monoszló (KÖ)	CDCr III. 373.
[1233. jún. 6. e.]	J, V, S	pannonhalmi apátság birtokai, Zselic (SM)	PRT I. 717., vö. 720–721. is
[1234. márc. 8. e.]	V	Somogy vm.	PRT I. 731.
1237.	Z	Zágráb (ZB)	CDCr IV. 43.
1239. máj.	Q	Valkó és Baranya vm.	CDCr IV. 81.
1246.	Z	Ivác (KÖ)	CDCr IV. 308.
1256. [máj. 15. e]	Z	lendvai uradalom (ZL)	CDCr V. 15–16.
1261. szept. 9.	A	egri em.	ÁOHML 28–29.
1263.	S	Torna vm.	MES I. 496.
1265. aug. 11.	S	Lipcse (ZM)	ÁÚO XI. 501.
1270. márc. 6.	Z	Petrinja (ZB)	CDCr V. 525.
1271.	A	egri em., Gönc, Vizsoly (AJ), Gyöngyös (HS), Zaránd vm.	ÁOHML 36–37.
1273.	W	Várad, Ürögöd, Harsány, Gyán, Tékmegyer, Ősi, Homrok, Herpály, Pántürögöd, Fancsika (BI), Feltót (ZD), Doboz (BÉ)	UGDS I. 123.
1283. nov. 18., 1284. jún. 7.	Z	verőcei uradalom (VC)	CDCr VI. 447–448., 482., 483., 485., vö. uo. VIII. 150.
1294. jún. 19.	S	Savnik, Vidernik, Teplica, Olcnó (SZP)	CDH VI/1. 330.
1295. márc. 27.	V	Háros, Födémes (CSP), Csót, Kocsola (PE)	MES II. 369.
129[9]. máj. 11.	V	Csepel-sziget (CSP)	HO VI. 352–353., vö. RD 280. sz. is
1322. febr. 14.	V	Zedreg (FJ)	MNL OL DF 200 107. = AOkl. VI. 455. sz.

²⁴² A 2. táblázat és a térképek a tanulmány jegyzeteiben, egyúttal az 1. táblázatban is feltüntetett források alapján készültek. A térképeket Nagy Béla készítette.

Keltezés	Em.	Terület/település, amire a felsorolás vonatkozik	Közlés
1327. okt. 11.	Z	Ludbreg, Monoszló, Atyina (KÖ)	CDCr IX. 366.
1327. okt. 12.	Z	zágrábi em.	CDCr IX. 367.
1328. ápr. 10., okt. 25.	Z	zágrábi em.	CDCr IX. 389–390., 425–426.
1332. ápr. 26.	S	Stomfa, Dévény, Bazin, Szentgyörgy, Récse, Prácson, Iványi, Szentandrás, Jóka, Prukk, Éberhard, Völk (PO)	MES III. 208.
[1334–1354]	Z	zágrábi kisebb és nagyobb tizedkés, Gercse, Sziszek (ZB)	MHEZ II. 30., 45–48., 59–61.
[1344 e.]	Z	podgorjei kerület (ZB)	MHEZ II. 147–149.
1347.	S	Nagyszombat (PO)	MES III. 656.
1352. szept. 20.	V	veszprémi em.	VeszprReg 176. (441. sz.)
1353. máj. 6.	Z	Gora (ZB)	CDCr XII. 160.
1354. máj. 6.	S	Nána (ESZ)	MES IV. 115.
1363. ápr. 12.	A	Ruszka (AJ)	CDH IX/3. 364.
1363. júl. 2.	S	Mocsonok (NY)	MNL OL DF 261 445. = AOKt XLVII. 290. sz.
1374. máj. 10.	Z	lendvai uradalom (ZL)	CDCr XV. 35–37.
[1374. okt. 31. u.]	W	váradai káptalan birtokai, Várad, Bi- har, Püspöki, Száldobágy, Pályi (BI)	DocRomHist C, XIV. 701–703.
1391. dec. 4.	A	Eperjes (SS)	MNL OL DF 228 511. = ZsO I. 2291. sz.
1396. jan. 15.	K	korbáviai em.	CDCr XVIII. 81–82.
1396. jún. 8.	A	Eperjes (SS)	MNL OL DL 42 628. = ZsO I. 4425. sz.
1396. jún. 11.	V	Somogy vm.	PRT II. 590.
1397. ápr. 14.	A	Eperjes (SS)	MNL OL DF 228 525. = ZsO I. 4707. sz., vö. uo. 4820. sz.
[1410 k.?]	S	barsai nagy és kis, nyitrai kis tizedkés; Szemere (KM), Kéménd, Szögyén, Esztergom (ESZ), Nagysarló (BRS), Sasad, Őrs (PI)	<i>C. Töb N.</i> : Esztergomi székeskáptalan i. m. III. 168–172.
1413. ápr. 11.	J	Mórichida (GY)	MNL OL DL 10 261. = ZsO IV. 421. sz., vö. uo. 2539. sz.
1414. márc. 23.	V	Segesd (SM)	MREV IV. 373., 374.
1414. ápr. 9.	A	Bártfa (SS)	ZsO IV. 1844. sz.
1415. okt. 23.	J	Ölbő (KM), Péterd (VP), Asz- szonyfalva, Nyúl, 2 Écs, Kisravazd, Csanak (GY)	PRT III. 475–482.
1418. jan. 14.	A	Dercen (BRG)	MNL OL DL 10 648. = ZsO VI. 1373. sz.
1418. jan. 19.	S	nyitrai kis tizedkés (NY)	ZsO VI. 1393. sz.
1419. ápr. 28.	S	Andrásfalva (LP)	ZsO VII. 367. sz.
1419. nov. 11.	S	Farkashida (PO)	ZsO VII. 1098. sz.
1420. febr. 2.	S	Késmárk (SZP)	ZsO VII. 1313. sz.
1422. nov. 24.	S	Váralja (TC)	ZsO IX. 1187. sz.

Kelkezés	Em.	Terület/település, amire a felsorolás vonatkozik	Közlés
1425. febr. 4.	Z	Planina (ZB)	CDH X/6. 745.
1437. szept. 15.	Z	verőcei uradalom (VC)	CDH X/7. 860.
1439. máj. 11.	S	csallóközi kerület (PO)	MNL OL DF 228 199. = <i>C. Tóth N. – Lakatos B. – Mikó G.</i> : Pozsonyi vizsály i. m. 172.: 73. jegyz.
1439. júl. 24.	S	pozsonyi tizedkés (PO)	MNL OL DF 239 727.
1447. márc. 25.	-	Magyarország	DRH II. 369–370. (35. tc.)
1448. jún. 11.	Z	verőcei uradalom (VC)	MNL OL DL 14 168.
1454. máj. 16.	V	Erek, Deáki, Nyirád (ZL)	Zala II. 553.
1456. júl. 14.	Q	regölyi, koppányi és szőlösi tizedkés (TO)	MNL OL DL 75 886.
1461. júl. 28.	S	Perőcsény, Pásztó, Kispeszek, 2 Fegyvernek, Varsány, Kér, Csank, 2 Kereskény (HT), Mikola, Olvár, Ludány (BRS)	MNL OL DF 237 996.
1471. szept. 3. / 147(6). febr. 1.	Q	dombói uradalom (TO), Osztró, Körtönye, Nagycsány, Újfalu, Szaporca, Zsen, Kiscsány, Besen-ce (BAR)	<i>Koller, J.</i> : Historia i. m. IV. 407., 401.
1478. máj. 10.	A	Bártfa (SS)	MNL OL DF 214 783.
1481. júl. 15.	-	Magyarország	DRH III. 246. (1. tc.)
1493–1496.	A	Heves, Borsod, Abaúj, Sáros, Zemplén, Szabolcs, Bereg, Zaránd vm.	EgrSzkvBT 3–13., 51–63., 98–103.
1495. jún. 8.	- (V)	Magyarország / Somogy vm.	DRMH IV. 76., 78. (39–40. tc.)
1495–1528.	V	Peremarton, Lepsény, Dég, Szilas, Igar, Sárkomár, Enying, Maros (VP), Füred (ZL), Fokkés, Hidvég, Jut (SM), Buda (PI), Simontornya, Ozora (TO) stb.	VeszpSzkv 5–308., passim (kül. 5., 16., 51., 62., 106., 124., 182.)
1498. jún. 2.	-	Magyarország	DRMH IV. 122., 124. (51., 54. tc.)
1500. máj. 8.	-	Magyarország	CJH I. 660. (30. tc.)
1500–1508.	A	Heves, Borsod, Abaúj, Sáros, Zemplén, Szabolcs, Bereg, Zaránd vm.	EgrSzkvEH 60., 130–135., 140–141., 147., 152., 244., 301. stb.
1500–1524.	S	honti kis tizedkés; Baráti, Páld (HT), Kesztlöc, Dorog, Epel, Gyarmat, Muzsla, Szőgyén, Kéménd (ESZ), Nagysarló (BRS), Nagyszombat (PO), Sasad (PI)	EsztKJkv 64–65., 69–70., 72–75., 79., 82., 84., 86–88., 93., 95–97., 102., 107–109., 115., 117–119., 126–127., 129., 135., 138., 141., 144., 148., 154–155., 159., 164–165.
1522.	C	Bács, Bodrog, Csongrád vm.	<i>Szabó I.</i> : Bács, Bodrog i. m. 22–84., passim
1524.	V	veszprémi püspökség birtokai (VP, ZL, SM)	VeszpUrb 23–109., passim
1534. júl. 25.	V	Remeteudvar (SM)	PRT III. 783.

2. táblázat A tizedköteles javak spektrumának időbeli változása a dologi tizedek esetében

Adár éve	Egyházmegye	Gabona	Zöldség			Ipari növény		Bor	Állatok									
			Borsó	Bab	Egyéb	Len	Kender		Csikó	Borjú	Bárány	Gida	Malac	Csirke	Lúd	Méh		
1092	-	+				+	+											
+1190	Q	b, r, á, z, k		+				+	+			+	+	+	+	+	+	+
1221	Z	+										+		+				
1226?	J, V, S	á						+				+						+
1227	Z	b, z		+	d	+		+				+						+
1229	Z	b, r, á, z, k		+				+										+
1232	Z	+				+		+						+	+			
1233	J, V, S	+										+	+					+
1237	Z	+		+	d	+		+				+				+		+
1246	Z	+				+		+				+	+	+	+	+	+	+
1256	Z	+				+		+				+		+	+	+	+	+
1261	A	+, k	+	+			+	+				+	+	+				+
1263	S	b, r, á, z, k				+	+					+	+	+				+
1265	S											+						+
1270	Z	+, k				+		+				+		+	+			+
1271	A	b, r, á, z, k	+	+		+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+
1273	W							+						+				+
1294	S	+										+		+	+	+	+	+
1295	V	+						+				+						
1299	V	+							+			+	+					
1322	V	+							+			+	+					
1327	Z	+, k		+				+						+				+
1327	Z	b, r, á, z, k						+				+	+	+				+
1328	Z	b, r, á, z, k						+				+	+	+				+
1332	S	+										+	+					+
1334u	Z	b, r, á, z, k		+				+				+	+	+				+
1344e	Z	+						+				+	+	+				+
1347	S	+										+			+	+	+	+
1352	V	+										+	+					+
1353	Z	b, r, á, z, k						+				+	+	+				+
1354	S	+										+						+
1363	A	+						+				+	+					+
1363	S	+										+	+		+			+
1374	Z	b, r, á, z				+		+				+	+	+	+			+
1374u	W	b, r, á, z, k						+				+	+	+				+
1396	K	b, r, á, z, k	+	+				+				+	+					+

Adat éve	Egyházmegye	Gabona	Zöldség			Ipari növény		Bor	Állatok								
			Borsó	Bab	Egyéb	Len	Kender		Csikó	Borjú	Bárány	Gida	Malac	Csirke	Lúd	Méh	
1396	A									+							
1396	V	+						+			+	+					+
1397	A									+							
1410k	S	+						+			+	+					+
1413	J	+									+	+					+
1414	V	+						+			+						
1414	A									+	+	+					
1415	J	+						+			+	+					+
1418	A	+									+						+
1418	S	b, r, z															
1419	S	b, r, á, z	+		l		+										
1419	S	+						+									
1420	S	+									+	+	+				
1422	S	++									+		+	+	+	+	+
1425	Z	b, t, á, z						+				+	+				+
1437	Z	+						+			+		+				
1439	S	+									+	+					+
1439	S	+						+									+
1447	–	+						+			+			+			
1448	Z	+						+			+		+				+
1454	V	+						+			+						
1456	Q	+						+			+						+
1461	S	+						+			+						+
1471	Q	+						+									
1478	A	+									+						+
1481	–	b, r, á, z, k						+			+						+
1493–1496	A	b, r, á, z, k						+			+		+				+
1495	– (V)	+						+			+	+					+
1495–1528	V	+						+			+						
1498	–	b, t, r, á, z						+			+						+
1500	–	+						+			+						
1500–1508	A	b, z						+									
1500–1524	S	b, r, á, z						+			+						+
1522	C	b, á, z															
1524	V	+						+			+	+					+
1534	V	b, z						+									+

Rövidítések a táblázatokhoz

A = egri em.

á = árpa

AJ = Abaúj vm.

b = búza

BAR = Baranya vm.

BÉ = Békés vm.

BI = Bihar vm.

BRG = Bereg vm.

BRS = Bars vm.

C = kalocsa-bácsi em.

CSP = Csepel-sziget

d = dió

em. = egyházmegye

ESZ = Esztergom vm.

FJ = Fejér vm.

GY = Győr vm.

HS = Heves vm.

HT = Hont vm.

J = győri em.

k = köles

K = korbáviai em.

KM = Komárom vm.

KÖ = Kőrös vm.

l = lencse

LP = Liptó vm.

NY = Nyitra vm.

PE = Pest vm.

PI = Pilis vm.

PO = Pozsony vm.

Q = pécsi em.

r = rozs

S = esztergomi em.

SM = Somogy vm.

SS = Sáros vm.

SZP = Szepes vm.

t = tönköly

TC = Turóc vm.

TO = Tolna vm.

V = veszprémi em.

VC = Verőce vm.

vm. = vármegye

VP = Veszprém vm.

W = váradi em.

z = zab

Z = zágrábi em.

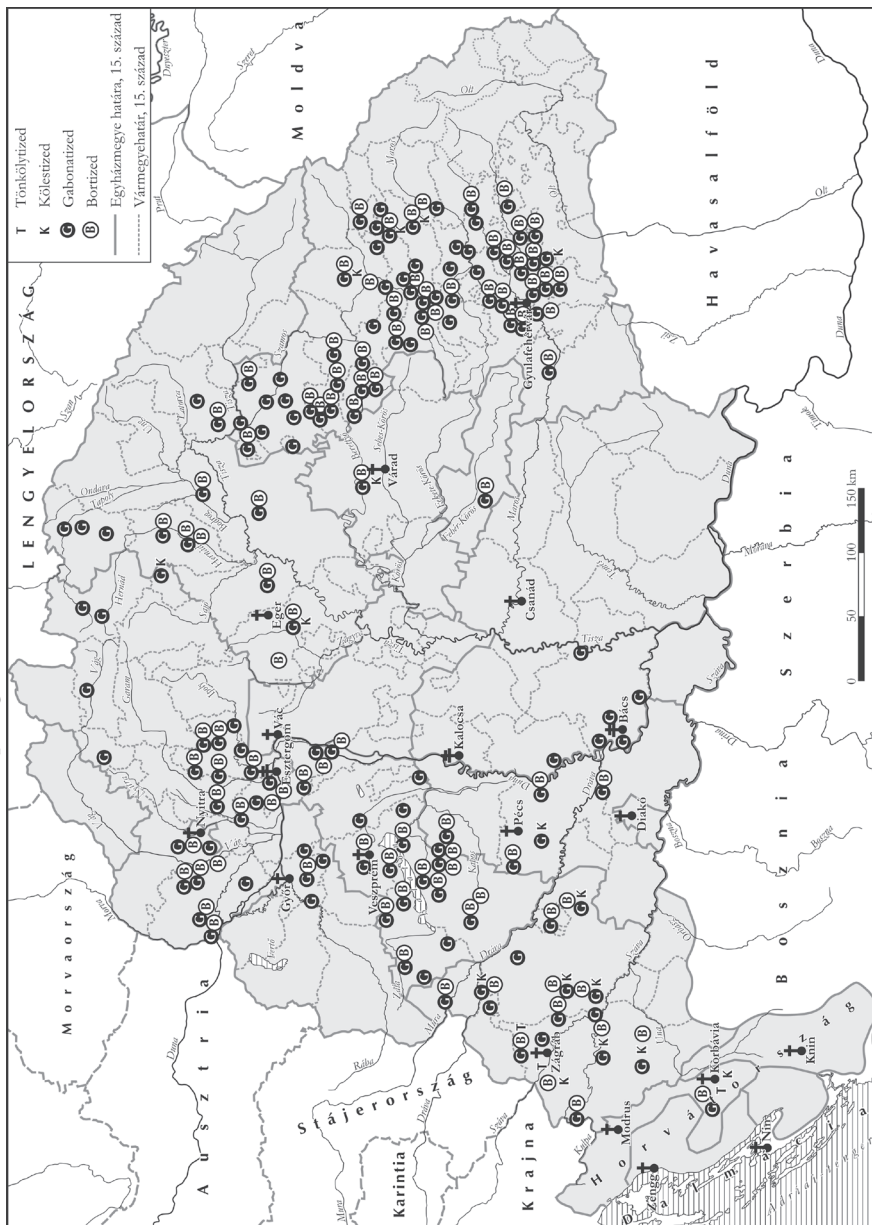
ZB = Zágráb vm.

ZD = Zaránd vm.

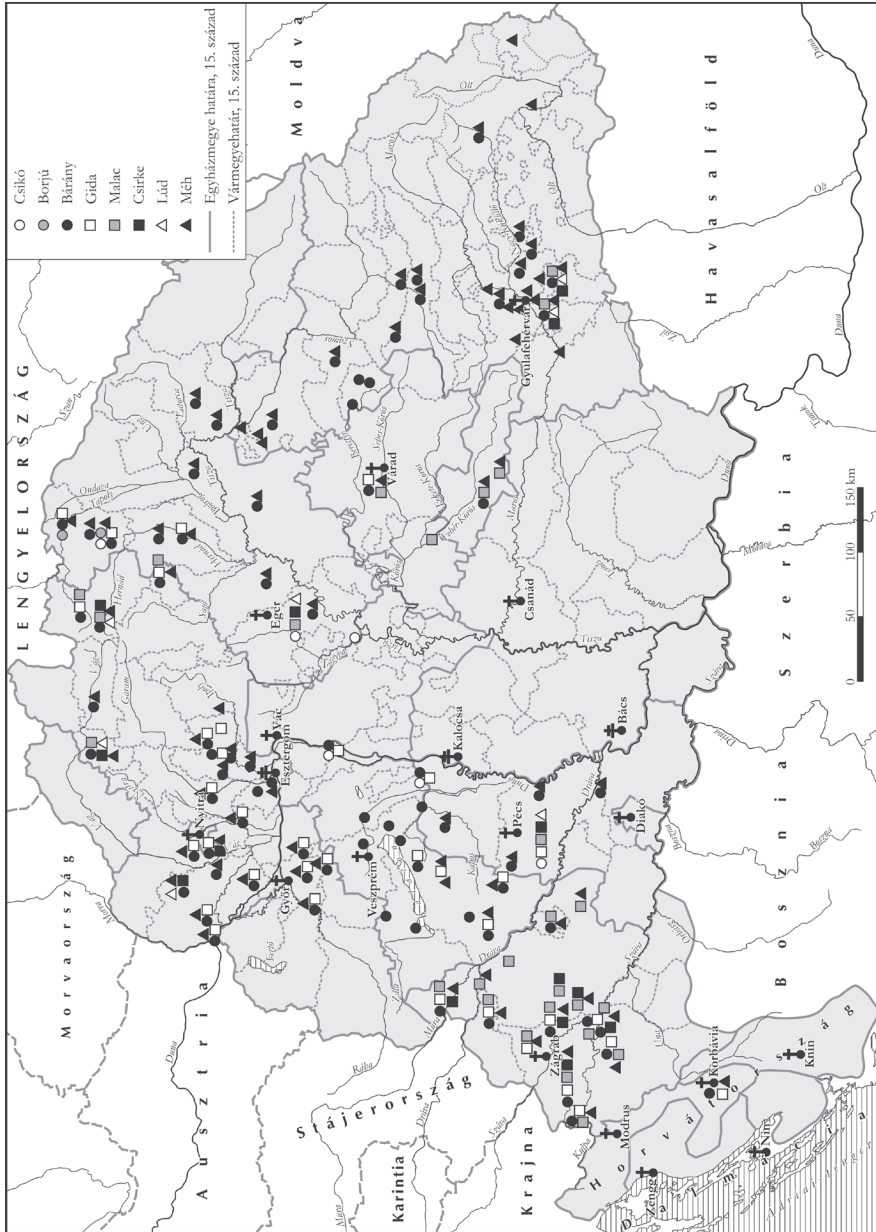
ZL = Zala vm.

ZM = Zólyom vm.

1. térkép A gabona- és bortized említései

3. térkép Az állattizedek említései

WHAT WAS TITHED IN THE MIDDLE AGES?

A Hungarian Panorama With a Transylvanian Focus and a Look at Western Europe

By Géza Hegyi

SUMMARY

The range of goods liable to the paying of tithes had long remained undefined both generally and within the Kingdom of Hungary. In theory, the faithful owed a tithe to the Lord from all they had, but in practice it was basically confined to the agricultural produce. The range of things liable to tithing was limited partly by objective (natural and structural) factors, and partly by local customs. Within the Carpathian Basin, the most frequently tithed items were wheat, millet and flax, as well as lambs, kids (young goats) and bees. The tithing of oats, barley, rye, and wine, or piglets and tolls was only possible if the environmental conditions were convenient. In Slavonia and the northern mountain regions a great number of local specialities are mentioned as subject to tithing (spelt, walnut, beans, marten hide, hops, calf, cheese). Compared to these areas, Transylvania was an ordinary region, with only the tithing of salt being a specific feature, while in the land of the Székelys the payment of tithes was confined to the smaller stock. Over the 14th and 15th centuries, the range of titheable items went through a process of gradual simplification with the disappearance of regional peculiarities.

A BARÁTSÁG FELBONTHATATLAN KÖTELEKE

A késő középkori politikai szövetségekről

A barátságnak mint a politikai kapcsolatok és cselekvés egyik kulcskategóriájának vizsgálata az elmúlt évtizedekben a középkor kutatásának egyik leggyümölcsözőbb területe volt, jóllehet a hangsúly egyértelműen a középkor korábbi évszázadaira esett.¹ E folyamat részét alkotta annak a nagyobb történetírói áramlatnak, amely – szakítva a hagyományos nemzeti történetírások intézmény- és kormányzattörténeti („alkotmánytörténeti”) megközelítésével – igyekezett a középkort visszahelyezni a maga „idegenségébe”, azokat a jelenségeket és struktúrákat állítva a vizsgálódás középpontjába, amelyek nem illettek bele a hagyományos nemzetállami narratívákba, és így sem megérteni, sem értelmezni nem sikerült őket korábban.² A magyar középkor kutatásába az új kutatási irányok sajnos csak helyel-közzel találtak utat,³ az *amicicia* mint a politikai viszonyok sajátos kategóriája pedig jóformán kívül maradt a vizsgálódás körén.⁴ A jelen tanulmányban

¹ *Gerd Althoff*: Family, Friends and Followers. Political and Social Bonds in Medieval Europe. Cambridge 2004; *Klaus Oschema*: Freundschaft und Nähe im spätmittelalterlichen Burgund. Studien zum Spannungsfeld von Emotion und Institution. (Norm und Struktur 26.) Köln–Weimar–Wien 2006, mindkettő bőséges további (fogalom)történeti irodalommal, az ókori előzményekre is figyelemmel. Lásd még *Klaus van Eickels*: Freundschaft im (spät)mittelalterlichen Europa. Traditionen, Befunde und Perspektiven. In: Freundschaft oder „amitié”? Ein politisch-soziales Konzept der Vormoderne im zwischensprachlichen Vergleich (15.–17. Jahrhundert). Hrsg. Klaus Oschema. (Zeitschrift für historische Forschung 40.) Berlin 2007. 23–34.; *Julian P. Haseldine*: Friendship Networks in Medieval Europe: New models of a political relationship. AMITY: The Journal of Friendship Studies 1. (2013) 69–88.; *Mario Müller*: Besiegelte Freundschaft: die brandenburgischen Erbeinungen und Erbverbrüderungen im späten Mittelalter. (Schriften zur politischen Kommunikation 8.) Göttingen 2010. Az elmúlt évtizedekben a barátság tanulmányozása a politikatudományban és a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatában is óriási irodalmat generált részben ugyanazokon a filozófiai alapokon, mint a középkori barátság elemzése. Carl Schmitt alapvető munkái magyar fordításban: A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok. (Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum 12.) Bp. 2002. (A barát/ellenség fogalom párra lásd 18–20. o.). Lásd még *Yuri van Hoef–Andrea Oelsner*: Friendship and Positive Peace: Conceptualising Friendship in Politics and International Relations. Politics and Governance 6. (2018) 4. sz. 115–124., további alapos irodalommal. Köszönöm Kulcsár Beátának, Péterfi Bencének és Tringli Istvánnak a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseit és kiegészítéseit. Az oklevelek alapján készített magyar nyelvű idézetek a szerző fordításai.

² Lásd alább a 40. jegyz.

³ *Engel Pál*: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. In: *Üb*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., jegyz. Csukovits Enikő. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) Bp. 2003. 162–170. Mindenképpen ki kell emelni Tringli Istvánnak az erőszak jogos és jogtalan használatára vonatkozó alapvető kutatásait; ezekre lásd összefoglalóan *Tringli István*: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2022.

⁴ Ritka kivételként említhető *Bagi Dániel*: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávétése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai. Századok 147. (2013) 385–386., 393.

ugyanakkor nem a politikai barátság jelenségét vizsgálom a középkori magyar történelem forrásai alapján, jóllehet egy efféle vállalkozás sem volna haszontalan. A célkitűzés ennél lényegesen szerényebb: azokat a főúri/nemesi szövetségeket szeretném számba venni és kontextusba helyezni, amelyek egyik központi fogalma és rendező elve éppen a barátság volt.

A barátság mint politikai fogalom

1442. április 11-én Homonnai István ungvári várnagyi levelet intéztek a szomszédos főúrhoz, Pálóci Péterhez. A címzettet – tekintettel társadalmi állására – annak rendje és módja szerint uruknak nevezték, de hozzátették: „amint a mostani idők megkövetelik” (*presentis temporis exquirentis domine*). A különös megszólítást a címzésben is megismételték, némileg eltérő formában (*domino nostro uti hodiernum tempus exquiri*) és „a mi urunk ellenségének” (*nostrum domini inimico*) kiegészítéssel. Ez utóbbi kitétel magyarázza a furcsa fogalmazást: a várnagyok ugyan továbbra is uruknak tekintették Pálóci, de mivel utóbbi időközben a saját *dominusuk*, Homonnai ellenségévé vált, úgy tekintették uruknak, ahogyan „a mostani idők megkövetelik”: politikai ellenfélként. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy bár Pálóci „korábban a mi urunk atyafia vagy barátja” volt (*licet quondam frater neve amicus domini nostri fueratis*), most mindenféle módon fenyegetni kezdte, ezért ettől kezdve Isten segedelmével minden sértést meg fognak torolni az uruk iránti hűség jegyében.⁵

A levél kontextusához tudni kell, hogy a két család – a Homonnai és a Pálóci – 1440-ben a lengyel király, III. Ulászló pártját fogta Luxemburgi Erzsébettel és újszülött fiával, V. Lászlóval szemben. 1442 tavaszán viszont, miután Ulászló (már I. Ulászló magyar királyként) sikertelenül ostromolta Pozsony városát, repedések keletkeztek addig folyamatosan növekvő táborán. A kudarc következtében az északkeleti országrész urai, élükön Bebek Imrével és a Pálóci testvérekkel, Péterrel és Jánossal, készek voltak szakítani Ulászlóval, és sereg élén Erzsébet királyné megsegítésére indulni. Az eseményekről beszámoló forrás – a kezdettől Erzsébet-párti Tamási Henrik levele – ugyan „Homonnait” is az Ulászlótól elpártoló urak között említi, biztosak lehetünk benne, hogy az idézett forrásban említett Homonnai István nem tartott a felsorolt bárókkal.⁶ Ekkoriban kelt levélben ugyanis világossá tette, hogy „mindenkor meg akarjuk tartani hűségünket

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 55 200.

⁶ A zichi és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) IX. 40–41.

[Ulászló] király urunk iránt, ahogy eddig az időig megtartottuk”.⁷ Az 1442. februári fordulat vezetett ahhoz a konfliktushoz, amelyről Homonnai ungvári várnagyi említést tettek: az Ulászlóval szakító Pálóci Péter a királyhoz hű maradó Homonnai számára barátból ellenség, a familiárisai számára „a mostani idők szerinti” úrrá vált.

Az ungvári várnagyok különös fogalmazása nem áll egyedül a korszak forrásiban. 1443 novemberében Rozgonyi János írt rövid levelet Gersei Lászlónak és Petőnek, „a mostani idők folyása szerinti barátainknak” (*amicys nostris secundum cursum moderni temporis*). Ebben röviden értesítette őket arról, hogy a közöttük addig fennállt fegyverszünetet (*treoga pacys*) a továbbiakban nem tekintik érvényben lévőknek, és „mindenben, amiben tudunk”, ártani fog a Gersei fivéreknek és mindazoknak, akik a pártjukon vannak: „Tudjátok meg ezért, hogy az ellenségeitek vagyunk” (*igitur sciatis nos esse vestros inimicos*).⁸ 1450-ben Hunyadi János kormányzó, Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda is „a jelen idők folyásával” (*exigente presentis temporis cursu*) indokolta baráti szövetségét, amelynek célja a királyság üdve és a király (V. László) hűséges szolgálata volt. Évtizedekkel később, 1490-ben Battyányi Boldizsár, Bocskai Péter és Gudovci Péter „az idők jellegének megfelelően” (*pro temporis qualitate*) próbált egyezkedni Habsburg Miksa szlavóniai csapatainak kapitányával, Székely Jakabbal, akivel korábban barátság kötötte össze őket. Mint arról alább még szó lesz, Battyányiék éppen azért hivatkoztak az idők (sajátos) jellegére, hogy elkerüljék a II. Ulászlóval szembeni hűtlenség vádját, nem volt tehát véletlen a szóhasználatuk.⁹

Az idézett kifejezések egyértelműen egy olyan kivételes helyzetre utalnak, amelyben a politika megszokott kulisszái átrendeződtek – például barátokból egy csapásra ellenségek lettek; ezt Rozgonyi János idézett levele fejezte ki a legvilágosabban, amikor a Gersei fivéreket egyszerre nevezte „a mostani idők folyása szerinti” barátainak és az ellenségeinek. A „jelen idők folyása” hasonlóan tűnik a „zavaros idők” megjelöléshez, de azzal jól láthatóan nem azonos jelentésű: nem általában használták egy belső és külső konfliktusokkal terhes időszak elnevezésére,¹⁰ hanem minden esetben egy konkrét politikai aktust indokoltak vele; ennek egyik kulcsfogalma volt a „barátság(osság)” és ellentéte, az „ellenségesség”.

A barátság fogalombokra számtalan más kontextusban is előfordul a középkori magyar forrásokban. Néhány hónappal az ungvári várnagyok idézett levele

⁷ „nos semper fidelitatem nostram domino nostro regi volumus observare, sicuti usque istam horam observavimus” – MNL OL DL 55 268.

⁸ MNL OL DL 92 955.

⁹ MNL OL DL 19 718., kiadását lásd *Ferdo Šišić: Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, s. „Dodatkom” 1491–1498. Zagreb 1936. 318.

¹⁰ *Tringli István: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541.* Bp. 2003. 14–15.

előtt Rozgonyi István Pozsony város polgárait emlékeztette arra, „mennyi baráti szívességet” (*amicicias*) tett nekik „alkalmas és szükséges időkben, különösen boldog emlékezetű urunk, a császár alatt, amikor őfelségétől a sérelmeitekről értesültünk”; úgy segített nekik, mint egy közülük, ahogy keresztény atyafiak és igazán különleges barátok (*specialissimi [...] amici*) segítik egymást „minden időben, órában és pillanatban”.¹¹ Perényi János a maga részéről egy másik városnak, Bártfának mondott köszönetet azért, hogy – mint a levelükben kifejezésre juttatták – „sohasem akartatok nekünk kedvetlenséget okozni, sem a birtokainkat háborgatni és károsítani, hanem inkább barátságosan (*amicabiliter*) akartatok velünk kiegyezni, és a mondott birtokainkat lehetőségek szerint másokkal szemben megvédelmezni”. Ezért hálás köszönetet mond „barátságtoknak” (*vestris amiciciis*), és hasonló és nagyobb baráti szolgálatokat (*amicicie complacencias*) ígér a megfelelő helyen és időben.¹²

Hat évtizeddel később Cobor Imre erdélyi sókamaraispán Nagyszében városának tett szemrehányást azért, mert alvinci jobbágyaik fegyverrel támadtak a király embereire, akik a sót őrizték a mezővárosban. Talán nem hallottak róla, írta a szebenieknek, de az elmúlt napokban tájékoztatta a királyt hatalmas veszedelmükről, és levelét a saját költségén familiárisával küldte az uralkodóhoz; egyébként „más baráti dolgokban, amelyben megbíztok bennünk, mindenben kedvetekre kívánunk tenni, és töletek hasonlóképpen a legnagyobb barátságot várjuk el”.¹³ 1524-ben Szalkai László egri püspök, kancellár biztosította levelében Szécsi Tamást, hogy ügyében mindent elkövetett, védelmezte a tisztességét, és általában mindent megtett az érdekében, „amit jó barát a barátért meg szokott tenni” (*omnia que bonus amicus pro amico facere solet*). A vasi ispánság ügyében ugyancsak jó baráti szolgálatot tett (*fecit officium boni amici*), de figyelmeztette Szécsit, hogy

¹¹ „Desideramus vestri reduci in memoriam, qualiter nos vestris amiciciis, uti quidam e vobis nostri Christianissimi compates ceterique specialissimi et favorabiles existunt amici, cunctis temporibus, horis et momentis, quantas tempore congruo et necessario ostendimus amicicias, precipue pie reminiscencie domini nostri imperatoris, dum a sua serenitate vestra gravamina audivimus, continue toto nostri cordis desiderio pro vobis intercessimus, ne vobis aliqua eveniret indignacia” – MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 239 788.

¹² „nunquam nobis et nostris possessionibus voluistis displicere ac molestias et dampnificationes inferre, sed potius nobis amicabiliter complacere ipsasque nostras possessiones et contra alios vestrum juxta posse protegere et deffansare (!), de quo vestris permaxime regraciamur amiciciis similesque et maiores amicicie complacencias locis et temporibus opportunis occurrentibus impendere presto sumpmus et parati” – MNL OL DF 213 069.

¹³ „Ignoramus, si amiciciis vestris notum sit nos de ingentissimis periculis vestris proximis diebus [...] regie maiestati scripsisse, et per proprium nostrum familiarem, nostris propriis expensis litteras nostras penes vos scriptas sue maiestati destinandum duximus, et in aliis amiciciis (!), in quem ad nos confidenciam habueritis, in omnibus complacere amiciciis (sic) volumus, et a vobis similiter omnem vestram amiciciam expectaturi sumus.” – MNL OL DF 245 911.

rossz úton jár: ha úgy erőszakoskodik tovább, ahogy addig, végül a barátai sem fognak tudni segíteni neki (*postea nec amici vos iuvare poterunt*).¹⁴

Nyilvánvaló, hogy a felsorolt példákban – amelyek száma korlátlanul szaporítható volna – a „barátság” fogalmát (és annak különböző változatait) nem a szó mai, két vagy több ember közötti erős érzelmi köteléket jelentő értelmében használták. Világos, hogy Rozgonyi nem volt a pozsonyiak barátja a szó szoros értelmében, ahogyan Cobor sem a szebenieké, és vélhetően Hunyadi sem Garaival osztotta meg magánéleti gondjait, még kevésbé Cillei Ulrikkal, akivel ugyancsak barátsági szerződésre lépett; az pedig, hogy Szalkait, a varga fiából lett főpapot nem fűzte szoros baráti kötelék a mágnás Szécsi Tamáshoz, szinte magától értetődik. A barátság ezekben az esetekben egy olyan pragmatikus együttműködést jelölt, amelyben a felek lehetőség szerint segítik egymást, ki-ki a helyzetének és lehetőségeinek megfelelően.¹⁵ Másfelől nézve a barátság egyet jelentett a konfliktus hiányával,¹⁶ illetve elkerülésével;¹⁷ ebben az értelemben írta 1526-ban Dóci Ferenc barsi ispán, hogy a jó barátság egyetlen feltétele, ha a két fél jogai nem sérülnek.¹⁸ Ezért fordulhatott át egy csapásra ellenségességbe attól a pillanattól kezdve, hogy a felek konfliktusba kerültek egymással; erre utalt Lónyai Albert 1497-ben, amikor közölte az érintettekkel, hogy semmiképpen nem fog megjelenni egy olyan döntőbíráskodásnál, amelynél Battyányi Boldizsár is ott van, mert róla „tudja, hogy nem a barátja” (*quem agnoscit non suum esse amicum*)¹⁹ – vagyis az ellensége, tekintettel arra, hogy a középkor még nem ismerte a semlegességet mint a politikai állásfoglalás egy formáját. Politikai szempontból mindenki barát volt, aki nem ellenség, és mindenki ellenség, aki nem barát.²⁰ Ezért szólították egymást a politikai elit tagjai barátnak és atyafinak a leveleikben akkor is, ha sem igazi

¹⁴ MNL OL DL 104 424. (1524)

¹⁵ „In the middle ages friendship was not the expression of a subjective feeling or emotion, but rather a type of contact carrying with it an obligation of mutual help and support” – *Althoff, G.*: Family, Friends i. m. 66.

¹⁶ Vö. Battyányi Ferenc levelével, amelyet 1520-ban írt Kasztellánfi Jánosnak egy plébánia vitatott kegyúri jogának ügyében: miközben világossá tette, hogy szomszédaival inkább barátságra és jó szomszédi viszonyra törekszik („magis amicitia et bona vicinitate cum omnibus vicinis nostris cupimus uti quam discordari”), ennek alternatívája az erőszak, s ebben ugyanabban a súlycsoportban van, mint Kasztellánfi („nos potencia mediante facere tanta possemus quanta eadem [vestra egregia dominacio]”). – MNL OL DF 232 714.

¹⁷ „auf konzeptioneller Ebene Freundschaft Konfliktfreiheit und Harmonie unmittelbar repräsentierte und zum Ausdruck brachte” – *Oschema, K.*: Freundschaft und Nähe i. m. 263.

¹⁸ „d[ominacio] v[est]ra ultimate ponit in litteris suis, quod si fieri posset, vellet habere bonam amicitiam; hoc de facili fieri poterit, nisi (sic!) unusquisque maneat in suis et iustis iuribus” – MNL OL DF 267 087.

¹⁹ MNL OL DL 104 058.

²⁰ *Oschema, K.*: Freundschaft und Nähe i. m. 270.

barátság, sem rokonság nem fűzte őket egymáshoz; egy politikai közösség tagjainak számítottak, kivéve akkor, ha ez a közösség valamilyen okból meghasadt.²¹

Az *amicicia*, ahogy rokon fogalmai – *fraternitas*, *caritas*, *amor*, *dilectio* – is, miközben persze alkalmasint, különösen a humanisták körében, megtartotta eredeti, cicerói „(férfi)barátság” jelentését is,²² a középkor évszázadaiban tehát elsősorban politikai kapcsolat volt, mégpedig annak egy nagyon fontos formája, amely lényegét illetően a *közügyek* intézésében játszott szerepet, természetesen a szó középkori értelmében. Erre utalt 1518-ban Frangepán Gergely kalocsai érsek, amikor arról panaszkodott Bátori István temesi ispánnak, hogy Perényi Imre nádor, Szapolyai János erdélyi vajda és György pécsi püspök nem vonták be őt a tárgyalásaikba, pedig ott olyan dolgokról is egyeztettek, amelyek őt is érintik: „napról napra jobban kiismerjük a barátainkat, akik, mint látjuk, a köz ügyei helyett csak a saját érdekeikkel törődnek”. Az érseket is érintő ügyben Frangepán elvileg egy oldalon állt a nádorral, a vajdával és a püspökkel,²³ utóbbi kettővel esztendő múltán formális barátsági szerződésre is lépett – éppen ezért fájlalta, hogy a „barátai” kihagyják a tanácskozásokból.²⁴

Ezek után nem meglepő, hogy a barátság központi fogalom volt a középkor bel- és külpolitikai konfliktusainak elsimításában. Már 1263-ban, a IV. Béla és István ifjabb király közötti megállapodás egyik pontja is arról intézkedett, hogy István nem támadja azokat és azok birtokait, akik apját „barátsággal, tanáccsal, segítséggel” támogatták.²⁵ 1447 elején, amikor Garai László bán békét közvetített Cillei Frigyes és Ulrik grófok, valamint Hunyadi János kormányzó között, az egyezmény első pontja deklarálta, hogy Hunyadi őszinte barátságra (*sinceram amiciciam*) kíván lépni a Cilleiekkel, amit ezek elfogadtak. A barátságot a két család közötti házassági kapcsolat volt hivatva megerősíteni, és míg a házasság

²¹ Tegyük hozzá, az ország nagybírái is rutinszerűen barátaiknak szólították a hiteleshelyi eljárásra felkért egyházi intézményeket, és a fogott bírói intézmény alapja is a barátság volt.

²² *Bene Sándor*: *Theatrum politicum*. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Debrecen 1999. 61–62., 105–108. (Köszönöm Zászkaliczky Mártonnak, hogy a könyvre felhívta a figyelmemet.) Ilyen értelemben kötötte össze „igaz és teljes barátság” („recta et integra amicicia”) Nagylucsei Orbán püspököt és senterzsébeti Forster Györgyöt, akik „ifjúkoruk kezdetétől” („a principio adolescencie eorum”) szívből és tiszta hűséggel szerették egymást („sincero semper corde et integra fidei puritate ad invicem usi fuissent”). – MNL OL DL 103 030.

²³ Erre lásd alább Bornemissza János kapcsán.

²⁴ „quotidie enim magis experimur amicos, qui, ut videmus, non communia sed privata duntaxat commoda curant; nos vero eius nature sumus, ut malimus decipi quam decipere” – MNL OL DL 47 237.

²⁵ 1263: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. Szerk. Knauz Ferdinánd. Esztergom 1874. 487. István ifjabb király ígéri, hogy „omnes illos, qui karissimo patri nostro regi adheserunt amicicia, consilio, auxilio, obsequiis et favore, non persequemur, nec contra eos vel terras ipsorum nostrum exercitum transmittemus”. Az eseményekre lásd *Zsoldos Attila*: *Családi ügy*. IV. Béla és István ifjabb király vizsgálja az 1260-as években. (História könyvtár. Monográfiák 24.) Bp. 2007. 18–29.

előkészítését Brankovics György szerb despotára bízták, a barátság ügyében Garainak kellett a két fél között találkozót szerveznie, ahol a múltbeli sérelmek rendezésével a „jó barátság szövetségére” (*in confederacionem bone amicitie*) lépnek. 1451-ben Brankovics despota akarta magát és családját „Hunyadi barátságához” kötni,²⁶ és ahogy négy évvel korábban, a barátsági és a házassági kötelék itt is a létesítendő kapcsolat két azonos funkciójú, de egymástól világosan elválasztott elemét alkotta. 1459-ben a magyar főurak „igaz keresztény és baráti egyetértést” (*veram christianam ac amicabilem concordiam*) létesítettek Mátyás király és a lázadó Újlaki Miklós között, és amikor 1472-ben, immár boszniai királyként, Újlaki hűségesküt tett Mátyás királynak és Szilágyi Erzsébetnek, barátságot ígért fogadott fivérének és anyjának.²⁷ A Szapolyai János vajda és György brandenburgi örgróf közötti arbitráció (1516) értelmében a két félnek, a korábbi gyűlölségek megbocsátása után „atyafíui jóindulattal és kölcsönös szeretettel” kellett egymást kezelnie a továbbiakban.²⁸ A barátság ezen esetekben tulajdonképpen egyfajta mesterséges atyafiságnak számított – atyafi vagy barát, ahogy az ungvári várnagyok írták –, amelynek révén a felek a kölcsönös szeretet alapján próbáltak tartós köteléket létesíteni egymás között.

A barátság jelentősége a „külpolitikai” kapcsolatok területén nem kevésbé nyilvánvaló. 1463-ban, amikor a Szent Korona kiváltása kapcsán írásba foglalták egyezségüket, III. Frigyes császár a közjó és a keresztény vallás helyzetének javítása érdekében fiává fogadta Mátyás magyar királyt, és első helyen barátságot ígért neki és országának.²⁹ Több mint öt évvel korábban Mátyás cserébe azért, mert Podjebrád György „barátilag és atyafiságosan” bánt vele Prágában, ugyanilyen atyafiságot és barátságot ígért a csehországi kormányzónak. 1459-ben Podjebrád, ekkor már Csehország királya egyebek mellett „barátságokat” kötött Frigyes császárral Brünnben, és abban a szerződésben, amelyre 1472-ben lépett IV. Kázmér lengyel király és Albert rajnai palotagróf, bajor herceg, szintén az *amicicia* állt az első helyen. A példák száma e területen is csaknem korlátlanul növelhető volna, de ez szükségtelen: a felsoroltak elegendően bizonyítják, hogy barátság alatt a középkorban mást (is) értettek, mint napjaink köznyelvében:³⁰ a

²⁶ „se et domum suam ad ipsius domini gubernatoris amicitiam perpetuo alligare et obligatum efficere” – *Gróf Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon I–XII. Pest 1852–1857. X. 307.

²⁷ A szerződés értelmében Szilágyi Erzsébet fiává fogadta Újlakit, aki ilyen módon Mátyás király fogadott fivére lett. – *Georgius Fejér*: Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad. Budae 1844. 251–253.

²⁸ „deinceps fraterna benivolencia mutuaque charitate se invicem ament et complectantur” – MNL OL DL 37 990.

²⁹ *Karl Nebring*: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. München 1975. 204.

³⁰ A (kül)politikai nyelvben természetesen ma is használatos a barátság mint politikai kategória: Magyarországnak vagy az Egyesült Államoknak is vannak „barátai”; a fogalom használata ugyanakkor,

politikai kapcsolatok kulcsfogalmának számított, amelynek segítségével a legkülönbözőbb, közös érdekeken és bizalmon alapuló viszonyokat próbálták megragadni és leírni. Ezen esetekben a barátság nagyjából annyira volt megélt érzelem, mint ma egy személyesen ismeretlen címzetthez küldött email végére biggyeszített „baráti üdvözlettel” formula. Ez ugyanakkor semmit nem von le a barátság *politikai* jelentőségéből. Mindezt természetesen nagyképcség volna új eredménynek minősíteni; tekintettel azonban arra, hogy a modern kutatás megállapításai szinte teljesen érintetlenül hagyták a magyar középkortudományt, szükségesnek láttam röviden kitérni a témára.

Ligák és konföderációk – egy európai jelenség

Túlzás lenne azt állítani, hogy a tanulmányom tárgyát képező politikai szövetségek intenzíven foglalkoztatták a magyar történettudományt. Ha mégis, akkor a leghatározottabban elítélte azokat. Hatalomvágyó, kizárólag a saját önérdéküket követő főurak közötti „magánjogi” aktusokat láttak bennük a történészek, amelyek éppen ezért sohasem tettek szert állandóságra. Ahogy Szekfű Gyula írta a Jagelló-kori főúri konföderációkról szólva: az efféle „állami aktusok létrehozását célzó összeszövetkezések világosan jelzik a magyar államiség kezdődő széttöredezését, mely kétségtelenül parallel jelenség volt a lengyel rendiséggel; államügyek intézésére magánemberek állanak össze, magánjogi aktust hoznak létre, ami nem kevesebbet jelent, mint a közjog atomizálását, az államélet kiszolgáltatását egyes főurak személyes érdekeinek. [...] A konföderációk a magyar államiség felbomlásának újabb, fenyegető formái”.³¹ A II. Lajos kori országgyűleésekről értekező Szabó Dezső az 1522. évi főúri szövetség kapcsán nyilatkozott úgy, hogy az „tisztá érdekszövetség” volt, amely a saját uralmát szerette volna a „régii kormány” helyébe állítani, és kizárólag ezért hangoztatta a királyhoz való hűségét.³² Egészen hasonló megállapításokat olvashatunk a 15. század közepén létrejött főúri szövetségekkel kapcsolatban is.³³ Szekfűvel összhangban a konföderációkat az országot végzetesen meggyengítő „oligarchia” (kétes) diadalának

bár kétségtelenül jelez valamiféle kontinuitást, nem feleltethető meg teljesen a középkori gyakorlatnak. Vö. az 1. jegyzettel.

³¹ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet II.* Bp. 1936. 570.

³² *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában.* Bp. 1909. 58.

³³ Lásd pl. *Hóman Bálint véleményét az 1450. júniusi szövetségről: „Államférfiak részéről egészen sajátos megnyilatkozás ez magánérdekű gondolkodásukról. De pártok szervezése, ligák nélkül mit sem lehetett volna kezdeni.” – Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. 443. Hasonló értelemben nyilatkozott Tóth-Szabó Pál az 1450. júniusi szövetségről: „A legközönségesebb érdekszövetkezettel állunk itt szemben, a minőt ezekben az években gyakran kötöttek az urak, Hunyadi is még többször ezután, s a melylyel, bármennyire hangoztatják a király és a haza javát, a valóságban a saját érdekeiket akarták megóvni, illetőleg előmozdítani.” – *Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Bp. 1917. 248.*

jeleként értelmezik a mai napig, amelyek „megkötötték a király kezét”.³⁴ Különösen érdekes az egyébként tárgyilagos, és a nyugat-európai viszonyokra is figyelemmel lévő Bónis György értékelése, aki a főúri rend kialakulása kapcsán értekezett a bárói konföderációk jelenségéről, és azokban egyértelműen a későbbi lengyel nemesi konföderációk előképét és ilyen módon az állami egység felbomlásának tüneteit látta.³⁵

Arra azonban kísérlet sem történt, hogy e szövetségeket a középkori politikai cselekvés és kommunikáció egy sajátos formájaként, a maguk összességében vizsgálják. Legközelebb ehhez éppen Szabó Dezső jutott egy másik munkájában,³⁶ ő azonban olyan rögeszmésen igyekezett mindent a Habsburgok és a Jagellók magyar trónért folytatott évszázados küzdelmének vezérfonalára felfűzni, hogy egyrészt valamennyi szövetkezést kizárólag ezen az alapon kísérelt meg értelmezni, másrészt a magyar politikai elit jóformán minden kollektív megnyilvánulását „valamilyen párti” konföderációnak ábrázolta I. Ulászló 1440. évi magyar királlyá választásától az 1505. évi rákosi végzésig – jellemzően a lengyel példa nyomán. A dolog azért is sajnálatos, mert egyetlen történészként Szabó a szövetkezések nyelvére és a barátság központi jelentőségére is felfigyelt.³⁷ Elfogulatlan érdeklődés hiányában így maradtak az olyan óvatos, de semmitmondó megállapítások, mint hogy „a ligák meghatározott alkalmakkor tömörítették az egymással szemben álló urakat – általában egy bizonyos cél elérésére”³⁸ –, jöllehet efféle konkrét „célokat” a szövetségelemek csak kivételesen határoztak meg. Ahogyan – Szekfű állításával ellentétben – a szövetkezők sohasem voltak „magánemberek”, akkor sem, ha éppen nem viseltek semmiféle hivatalt. A középkori magyar politikai szövetségekben nevesített személyek – főpapok, bárók, mágnások és nemesek – társadalmi állásuknál fogva szükségszerűen politikai aktorok voltak, így szövetségeiket sem lehet a kortól egyébként is idegen „magánjog” kategóriájába szorítani: ízig-vérig politikai aktusok voltak ezek, és a történész feladata megállapítani, milyen helyet foglaltak el a középkor politikai rendszerében.

A főúri politikai szövetségekkel szembeni értetlenség távolról sem meglepő. Sokáig hasonló értetlenség kísérte ugyanis a hatalmaskodás problémakörének

³⁴ *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő. *Történelmi Szemle* 33. (1991) 27.; vö. „Ez tehát demagóg jellegű köznemesi véd- és dacszövetség [...]. Kétségtelesen szomorú képet nyújt Magyarország belállapotáról, hiszen a konfraternitás magának – királyi jóváhagyással – államhatalmi funkciókat igényelt.” – *Uő*: Az 1525. évi „Kalandos szövetség”. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Szerk. Bertényi Iván. (A Történelem Segéd tudományai Tanszék kiadványai 3.) Bp. 1980. 144.; vö. még *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. (Magyar história) Bp. 1981. 200–202.

³⁵ *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. S. a. r., utószó Balogh Elemér. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) Bp. 2003. 366–368.

³⁶ *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságrt 1505–1526. Bp. 1917. 17–23., 77–80., 95–99.

³⁷ *Uo.* 17., 52., 79., 83., 122–123., 136.

³⁸ *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. (Osiris tankönyvek) Bp. 1998. 383. (A vonatkozó rész Kubinyi András munkája.)

történelmi megítélését is. „Bár nagyon keveset írtak a hatalmaskodásról, mégis alig találunk olyan középkori intézményt, amelynek ábrázolását annyira áthatották volna a polgári kor elvárásai, mint ezét. A múltat a modern kor eszményein keresztül értékelő, a modern célok felé hatónak tűnő eseményeket piedesztálra emelő, az azzal ellentéteket pedig erkölcsileg elítélő történetírás talán legjobb példáit az ezzel kapcsolatos kijelentésekben találjuk meg. Megleljük persze mindenütt, ahol a nem állami jogérvényesítésnek a legkisebb szerep is jutott [...]”³⁹ Pontosan ez volt a helyzet a szövetségekkel: mivel az ilyeneket *ipso facto* ellentétesnek tekintették az erős királyi hatalommal, és így kártékonynak az „államfejlődés” egyetlen pozitívának gondolt, a modern nemzetállamok kialakulása felé mutató – „központosító” – irányával szemben, a történészek vagy elítélték ezeket, vagy – jobb esetben – nem vettek róluk tudomást. A jelenség nem magyar sajátosság.⁴⁰

Szembetűnő, hogy a kölcsönös segítségnyújtás alapján szerveződő főúri/nemesi szövetkezesek az európai történelem több pontján és helyszínén is megfigyelhetők, mégpedig általában időszakosan. Anélkül, hogy – a szükséges ismeretek hiányában – teljességre törekednék, érdemes megemlíteni néhányat e csomópontok közül. Az 1140-es évek Angliájában a bárók egy része úgy próbálta megfékezni az elharapózó háborús erőszakot, hogy baráti szerződéseket kötöttek egymással; először azok, akik ugyan azonos politikai oldalon álltak, de egyéb érdekeik ütköztek. Később az efféle szerződések különböző politikai oldalakon álló bárókat kötöttek egymáshoz olyan kikötésekkel, mint hogy konfliktus esetén tartózkodnak egymás birtokainak károsításától, illetve várak emelésétől is azokon a területeken, ahol a birtokaik szomszédosak egymással.⁴¹ Az efféle megállapodások, a „szeretet szövetségei” (*confederatio amoris*) az alább elemzendő magyarországi szövetségekhez hasonló módon próbáltak tehát megoldást találni a válsághelyzetekre.

Valósággal burjánzottak az esküvel megerősített „baráti szövetségek” a 13. századi Német(-római) Birodalomban, és ezekben ugyancsak nagyon hasonló megfogalmazásokkal találkozunk a „tanács és segítség” (*consilium et auxilium*) adásának kötelezettségétől az egymás birtokainak dűlásától való tartózkodás ígéletén keresztül a szövetségesek közötti konfliktusok „belső”, békés elsimításáig. Feltűnő, hogy ilyen szövetkezeseket nem kizárólag területi hatalommal bíró főpapok és fejedelmek kötöttek egymással, hanem vitatott legitimitású uralkodók is a saját alattvalóikkal, főképpen az 1254 utáni „interregnum” időszakában – a jelenségre magyar vonatkozásban alább még visszatérek. A Birodalom a középkor későbbi évszázadaiban is a különféle – tartományúri, városi, nemesi, lovagi – szövetségek és ligák

³⁹ *Tringli I.*: Hatalmaskodások i. m. 20.

⁴⁰ *John Watts*: The Making of Politics. Europe, 1300–1500. (Cambridge Medieval Textbooks) Cambridge 2009. 28–29.

⁴¹ *W. L. Warren*: Henry II. (Yale English Monarchs) New Haven–London 2000. [1973.] 40–41.

elsősorú terepe maradt,⁴² ami némi joggal magyarázható a német területek szélsőséges széttagolódásával és politikai megosztottságával; a Birodalom éppen ezért nem is alkalmas arra, hogy a magyar fejlődésnek párhuzamként szolgáljon, főképp azért nem, mert – mint alább látni fogjuk – Magyarországon a főúri/nemesi szövetségek soha nem váltak a politika állandó tényezőjévé.

Végül a baráti szövetségek egyik fénykora volt a 15. század első harmada Franciaországban, ahol a ligák, konföderációk, szövetségek vagy egyszerűen „barátságok” (*amicicia*) tagjai arra tettek esküt, hogy egymásnak „jó, igaz és hűséges barátaik és szövetségesei” lesznek, sem szóval, sem tettel nem ártanak a másikkal.⁴³ Egy sajátos, évszázadokon átnyúló politikai cselekvési formáról van tehát szó, amely időről időre megjelent Európa különböző területein. A jelenséget illusztrálандó célszerű ehelyütt részletesebben is ismertetni egy efféle politikai szövetséget, hogy lássuk, valóban nem valamiféle kelet-európai sajátossággal, hanem az európai politikatörténet egy fontos elemével van dolgunk, amelyet érdemes ezért európai kontextusban is vizsgálni, elkerülendő az olyan értelmezési zsákutcákat, amelyeket Szekfű idézett véleménye is jelöl. 1384-ben Berry⁴⁴, Burgundia⁴⁵ és Bretagne⁴⁶ hercegei léptek egymással esküvel megerősített örökös szövetségre azzal a céllal, hogy tovább erősítsék a köztük már eleve meglévő szeretetet (János, Berry hercege és Fülöp burgundi herceg testvérek voltak). A szerződés ezek után mindjárt a király (VI. Károly) „minél jobb” szolgálatára hivatkozott, akinek ugyanúgy kötelesek voltak védelmezni a „javát, tisztességét, uradalmait, szabadságait, jogait, örökségeit és hasznát”, mint egymáséit. Megállapodtak abban, hogy ha bármelyikük hall valamit, ami a király vagy a szövetségesek egyikének tisztessége ellen szólna, arról azonnal értesíti az uralkodót és a másik két szövetségest; testükkel és javaikkal védik a királyt és egymást is mindenkivel szemben, aki kárt okozna nekik, kivéve magát VI. Károlyt, valamint „nagyon szeretett fivérünket, Szicília és Jeruzsálem királyát”,⁴⁷ végül arról is, hogy a másik két szerződő fél jóváhagyása nélkül nem csatlakoznak semmilyen más szövetséghez.⁴⁸

⁴² *Sonja Zielke*–[*Dünnebeil*]: Die Löwen-Gesellschaft, ein Adelsbund des 14. Jahrhunderts. Zeitschrift zur Geschichte des Oberrheins 138. (1990) 27–97.; *Peter H. Wilson*: The Holy Roman Empire. A Thousand Years of Europe's History. London 2017. 553–574. Nyilván nem véletlen egyébként, hogy a politikai barátságon alapuló szövetségek kutatása is a német nyelvterületen a legintenzívebb.

⁴³ *Bernard Guéné*: Un meurtre, une société: l'assassinat du duc d'Orléans, 23 novembre 1407. (Bibliothèque des histoires) Paris 1992. 107–108.; *Françoise Autrand*: Charles VI. La folie du roi. Paris 1986. 455–458.

⁴⁴ Valois János, Jó János francia király fia.

⁴⁵ Valois Fülöp, Jó János francia király fia.

⁴⁶ János montforti gróf, Bretagne hercege.

⁴⁷ Lajos, Anjou hercege, címzetes nápolyi király, Jó János francia király második fia, Berry és Burgundia hercegeinek fivére.

⁴⁸ *Choix de pièces inédites relatives au règne de Charles VI*. Tome I. Éd. Louis-Claude Douët d'Arcq. Paris 1864. 51–52.

Ha a szöveg ismerősen hangzik, az nem véletlen. Csaknem szó szerint ugyanilyen pontokat tartalmaznak – együtt vagy külön-külön – a késő középkori magyar szövetségelemek annak világos bizonyítékaként, hogy a barátság (atyafiság, szeretet) alapján szerveződő politikai szövetkezések fogalomkincse egy közös európai politikai nyelv részét alkotta, amely Magyarországra is eljutott. De a párhuzam nem áll meg itt. 1384-ben a 16 esztendő VI. Károly nevében nagybátyjai kormányozták Franciaországot, köztük a baráti szövetség két tagja, Berry és Burgundia hercegei. Éppen nem volt tehát korlátlanul működő királyi hatalom az országban, ahogy a 15. század első évtizedeiben sem, amikor az uralkodó, VI. Károly mentális zavara miatt Franciaország polgárháborúba és majdnem végzetes káoszba süllyedt; hasonló helyzet csaknem másfél évszázaddal később, a vallásháborúk időszakában állt elő ismét Franciaországban, amikor a ligák is újra megjelentek.⁴⁹ A 12. század közepi angol baráti szerződések éppen Blois-i István uralkodásának anarchikus időszakára estek, a 13. századi birodalmi szövetségek pedig, mint arról szó esett, jelentős részben a Staufok kihalását követő polgárháborús évtizedekre. A tévedés különösebb kockázata nélkül megállapíthatjuk tehát, hogy korreláció áll fenn a királyi hatalom meggyengülése és a főurak egymás közti politikai szövetkezései között; joggal feltehető, hogy utóbbiak következményei voltak az előbbinek, és a politikai anarchia feloldásának vagy átvészelésének eszközét képezték.⁵⁰

Politikai szövetkezések Magyarországon

Paradox, de rendkívül tanulságos módon a bárói szövetkezések vagy ligák közül egy olyan kapta talán a legnagyobb figyelmet a magyar történetírás részéről, amelyik sohasem létezett. A még mindig széles körben elterjedt vélemény szerint a „Garai–Cillei-liga”, mert hogy erről van szó, csaknem fél évszázadon keresztül határozta volna meg a magyar politika alakulását, a 15. század elejétől egészen Cillei Ulrik haláláig (1456), sőt még azon túl is.⁵¹ Valójában a két család sohasem lépett egymással semmiféle formális szövetségre, és a fogalmat egyszerűen annak a bárói csoportnak a megjelölésére alkotta meg a magyar történetírás, amelyeknek Zsigmond király a győzelmét köszönhette 1402–1403 folyamán. E csoportnak

⁴⁹ *Arlette Jouanna*: La France du XVIe siècle 1483–1598. Paris 1996. 385–386., 432–433.

⁵⁰ Lásd még a skót manrent intézményét, amely a notóriusan kormányozhatatlan skót Felföldön töltött be hasonló funkciót a 15. és 17. század között. – *Jenny Wormald*: Lords and Men in Scotland: Bonds of Manrent 1442–1603. Edinburgh 1985.

⁵¹ Fügedi Erik még Hunyadi László kivégzésében is a Garai–Cillei-liga működését látta. – *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1986. 365–366.; vö. *Pálosfalvi Tamás*: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. Századok 149. (2015) 385–386.

kétségtelenül Cillei Hermann gróf és Garai Miklós nádor voltak a vezető alakjai, de befolyásuk nem valamiféle formális szövetségen, hanem az őket az uralkodóhoz fűző különleges kapcsolaton alapult. A „Garai–Cillei-liga” közelebbről nézve nem más, mint az 1408-ban alapított Sárkányrend, amely vitathatatlanul Zsigmond uralmának támogatóit egyesítette, ligának azonban nagy jóakarattal sem tekinthető.⁵² Valójában a „klasszikus” politikai szövetségek kora Magyarországon a 15. század közepén kezdődik, és – mint azt már Bónis is megállapította – egyáltalán nem folyamatos.⁵³ Ezt érdemes közelebbről is megvizsgálni.

A vizsgálódást kezdjük egy idézettel abból a levélből, amelyben Bornemissza János budai várnagy és pozsonyi ispán tájékoztatta Zsigmond lengyel királyt a magyarországi politikai helyzetről 1517-ben: „a határvidéki és más, az ország ellenséggel szembeni védelméhez tartozó hivatalokat nem alacsonyabb állású emberekre bízák, akik értenek a hadi mesterséghez, hanem az előkelőkre, akik tudatlanok az ilyen dolgokban, és ezért van, hogy már számos végvár elveszett; talán azért tesznek így, hogy azok, akik megszokták, hogy jogtalan hatalommal élnek, kielégíthessék a vágyaikat. Most ezek végeznek mindent, ők tárgyalnak és ők határoznak mindenben úgy a királyi felségnél, mint az országlakosoknál. És ezek a hitűkre és hitvány ígéretekre kötnek írott szövetkezéseket, és amikor ezt a szemükre vetik, azt mondják, hogy nem a királyi felség kárára teszik, hanem a saját védelmükre. Az ország nagy kárára van ez a dolog, mert sokan bíznak az ilyen szövetkezőkben, a tekintélyesebb nemesek és a szegényebb bárók közül is, és így a szövetkezők miatt nem lehet a rendet helyreállítani az országban. Sőt, csaknem az összes megyében szövetségre léptek egymással bizonyos tekintélyesebb nemesek, és így a jog és az igazság sehogy sem tud érvényesülni.”⁵⁴

⁵² Mályusz Elemér „királyhű ligáról” beszél, amelynek végül a Sárkányrend adott „formát”. – *Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp. 1984. 55, 60. Világosan őt követi Fügedi Erik, aki szerint a „Garai–Cillei-ligához csatlakozás és az azt intézményesítő Sárkány-rend megalapítása után Zsigmond bárói túlnyomó többségükben a lovagrend tagjai közül kerültek ki”. – *Fügedi E.: Ispánok, bárók i. m. 313. A „liga” vélemezett befolyásának higgadt cáfolatára vö. Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História könyvtár. Monográfiák 17.)* Bp. 2001. 180.

⁵³ Bónis György ugyan 1400 és 1460 közé teszi az „uniók virágkorát”, a Zsigmond-korból csak egyetlen példát hoz, a Frangepán–Nelipčić szövetséget 1411-ből, jellemzően ezt is Horvátországból. – *Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség i. m. 367.*

⁵⁴ „Officia confiniorum et aliorum pro tutela regni contra inimicos non conferuntur minoribus, qui scirent militare, pro maioribus, qui ignorant militiam, per quod iam castra multa finitima perierunt, et hec forsitan ideo ut hi, qui per malam potentiam vivere solent, eorum desiderii satisfaciant, et hi nunc quoque omnia faciunt, omnia tractant et omnia tam apud regiam maiestatem quam apud regnicolas concludunt. Et hi sunt confederati literis, fide et pravis promissionibus: et dum obiiciuntur eis, dicunt, non contra regiam maiestatem sed in eorum defensionem fecisse. [...] Ista est maior destructio regni, quia in istis confederatis confidunt multi, tam ex nobilibus maioribus, quam ex minoribus baronibus, ut nullus bonus ordo regni stabiliri potest propter confederatos. Immo quasi in omnibus comitatibus maiores certi nobiles confederati sunt, et nullus ordo juris et justitie locum habere potest etc.” – *Epistole, legationes, responsa, actiones et res geste serenissimi principis Sigismundi primi, regis*

Bornemisszát, a tolnai mezővárosi *self-made mant*, akinek idézett leveléből süt a szimpátia a hozzá hasonló tehetséges *minores* iránt, szemben a pöffeszkedő, de tehetségtelen *maioresszel*, II. Ulászló király halála után bízták meg – az elhunyt uralkodó akaratának megfelelően – a gyermek (ekkor tízesztendő) II. Lajos nevelésével, Brandenburgi György őrgróf társaságában.⁵⁵ Bornemissza ugyan ki-maradt az országot a gyermekkirály nevében kormányzó tanácsból, de budai várnagyként és Lajos nevelőjeként mégis módjában állt megakadályozni, hogy az urak hozzáférjenek az uralkodóhoz. Ezzel – ellenfelei szerint – a középkori politikai gondolkodás egyik legfontosabb alapelvét sértette, nevezetesen azt, hogy a főpapoknak és a báróknak elidegeníthetetlen joguk a királyt tanáccsal ellátni, a királynak pedig legfőbb kötelessége e tanácsot meghallgatni és hasznosítani.⁵⁶ Az urak ennek megfelelően kezdettől arra törekedtek, hogy a budai várnagy befolyását megszüntessék. Az ügyre nézve legfőbb forrásunkban, Bátori István temesi ispánhoz írott levelében Szapolyai János erdélyi vajda ismételten hangsúlyozta a szeretetet, atyafiságot és barátságot, amelyek a levél íróját és címzettjét egymáshoz, valamint Perényi Imre nádorhoz, Szatmári György pécsi és Várdai Ferenc erdélyi püspökhöz fűzték.⁵⁷ Nem tudunk arról, hogy a levél írásának idején őket formális szövetség kötötte volna össze, de ez nem is lényeges: Szapolyai a korabeli politikai szövetkezések nyelvén fejezte ki az urak követelését, Bornemissza János eltávolítását a király mellől.

Bornemissza Zsigmond királyhoz írott levele, jóllehet elfogulatlan hiba volna nevezni, több fontos információt tartalmaz. Egyrészt a budai várnagy kifejezetten az urak és tekintélyes nemesek szövetkezéseiben látta az ország megosztottságának egyik (ha nem a legfőbb) okát.⁵⁸ Hét év tizeddel korábban, 1446-ban a pesti országgyűlés úgy rendelkezett, hogy meg kell szüntetni és el kell törölni minden olyan szövetséget, amit a főpapok, bárók és nemesek kötöttek egymás

Polonie et magni ducis Lithuanie. Per Stanislauum Gorski canonicum Cracoviensem et Plocensem (Acta tomiciana) I–XIII. [Posnaniae] 1852–1915. IV. 115–116.

⁵⁵ Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 7.

⁵⁶ Ezért követelték, hogy vegyék el Bornemisszától a budai várnagyságot, „ita, ut Bornemyza in arce Budensi non possideret et nullam auctoritatem possidendi haberet, quo liberalius erga suam maiestatem, dominum nostrum gratiosissimum esset nobis aditus et ad negocia sue maiestatis et regni eo commodius providere possemus, dareturque locus nostris verbis” – Szapolyai János erdélyi vajda Bátori Istvánnak. In: *Neumann Tibor: A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak) Bp. 2012. 409–410.; vö. Acta tomiciana V. 24.

⁵⁷ „de bona ipsorum voluntate amoreque et fraternitate ac amicitia erga dominationem vestram magnificam et dominum Transsilvanensem et nos impensis; respectu earundem fraternitatis et amicitie” – Uo.

⁵⁸ Jellemző módon Szabó Dezső a Bornemissza levelében említett konföderációkban is „a németellenes párt tömörülését és szervezkedését” látta. – Szabó D.: *Küzdelmek i. m. 149.*

között hitükre vagy bármilyen más módon, mert az ilyenek ártanak az országnak.⁵⁹ A dekrétum fogalmazása egybecseng Bornemissza állításával: a „hitre”⁶⁰ kötött szövetségek gyengítik az országot, vagyis *okai* a rendetlenségnek és a jogtalanság elharapózásának. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy nem az 1446. évi rendelkezés volt az első ebben az ügyben. 1442-ben ugyanis a Losonciak, a Várdaiak és a Csapiak kifejezetten azzal a kikötéssel ígértek egymásnak fegyveres segítséget, hogy egyrészt kötelesek megtartani a király (I. Ulászló) és az ország iránti hűséget, másrészt – és ez a lényeg – figyelmen kívül hagyják a király vagy az ország erre vonatkozó bármiféle (tiltó) rendelkezését.⁶¹ Mai szemmel ez a kikötés jóformán értelmetlen: nehéz ugyanis elképzelni, miképpen lehetett fenntartani a királynak és az országnak járó köteles hűséget, miközben eleve figyelmen kívül hagyták ezek rendelkezéseit, mielőtt a saját és birtokaik védelmére került sor. A kortársak számára ez a jelenség viszont szemmel láthatóan semmiféle belső meghasonlást nem okozott – hiszen egyébként aligha foglalták volna oklevélbe. A kérdésre alább még visszatérek.

Másrészt az 1446. évi dekrétum áttételesen, Bornemissza levele pedig *expressis verbis* azt állítja, hogy – legalábbis a 15. század közepén és a 16. század második évtizedében – nagy számban születtek (írott) főúri és nemesi szövetségek, vagyis egyáltalán nem valami marginális jelenségről van szó. Ezt azonban nem könnyű lefordítani a számok nyelvére. A 15. század közepe és 1526 közötti időszakból több tucat szövetséglevél maradt fenn,⁶² és még több egykori létezését igazolják elszórt említések, valamint közvetett bizonyítékok; ezek alapján ugyanakkor nehéz megbecsülni, mennyire volt elterjedt egykor a politikai cselekvésnek ez a formája. Az kétségtelen, hogy éppen tartalmukból adódóan az effajta szövetséglevelek túlélési esélye nem volt túl jó: nem rendelkezvén semmiféle jogbiztosító erővel, előbb-utóbb annak ellenére is nagy valószínűséggel kiselejtezték őket, hogy többségük – legalábbis elvileg – „örök időkre” kötött. Különösen igaz ez a kisebb nemesi levéltárakra, nem is meglepő, hogy a fennmaradt ligák szinte mindegyikét főpapok és főurak kötötték. Másfelől viszont, tekintettel éppen a szövetséglevelek tűnékenységére, valamint a középkori magyar forrásanyag jellegére, a korunkra maradt

⁵⁹ „omnes tractatus, confederationes et vincula inter quoscumque prelatos, barones et regnicolas in alterutrum et mutuo fide mediante vel aliter quomodocumque facte et ordinate, que scilicet utilitatem regni et reipublice impediunt, casse, annullate et inanes habeantur” – *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici 2. Fontes 11.) Bp. 1976. 356.

⁶⁰ A fides az esetek döntő többségében a szövetkezők keresztény hitét jelöli („ad fidem nostram christianam” – lásd Függelék 1507, 1522.), de előfordul „eskü” értelemben is („fide christiana, fide eiam nostra iurata” – lásd uo. 1490/a).

⁶¹ „omni cum fidelitate dicto domino nostro regi huicque regno Hungarie servata edictoque eorunden aliquo in hac parte non obstante” – a forrásra lásd a Függeléket.

⁶² Az általam ismert szövetségeket és a forrásokat a Függelékben ismertetem.

korpusz mégis viszonylag jelentősnek mondható, elég jelentősnek ahhoz, hogy ne kételkedjünk Bornemissza János állításában. Akkor sem, ha meglepő módon éppen abból az időszakból nem maradt fenn egyetlen szövetséglevél sem, amikor pedig a budai várnagy szerint „csaknem minden megyében” kötöttek ilyeneket.⁶³

Jóllehet Bornemissza kifejezetten írott szövetségeket említ, távolról sem bizonyos, hogy minden barátsági szerződést írott formában kötöttek. Az egyik legkorábbinak például, ha volt is ilyen, nem ismerjük az eredeti formáját. 1442-ben lévai Cseh László, illetve gúti Ország Mihály kincstartó és a fivére, János szabolcsi ispán kölcsönös örökösödési szerződésről állított ki oklevelet, és ebben emlékeztek meg arról a baráti szerződésről (*fedus amicitie et fraternitatis indissolubilis liga*), amelyet az elmúlt napokban kötöttek. Ez utóbbi célja egymás hasznának (*communem utilitatem*) kölcsönös előmozdítása volt.⁶⁴ Minden további nélkül elképzelhető persze, hogy a barátsági szerződésről is külön oklevelet állítottak ki, amely az idők során elveszett, de az is lehetséges, hogy azt szóban kötötték, adott esetben tanúk előtt és eskü alatt. Cseh László 1452-ben a Gerseiekkal is létesített egy atyafiságot (*fraternitas perpetue duratura*), de azt, hogy Kórógyi János macsói bánnal is hasonló szerződés (*fedus fraternitatis indissolubilis*) kapcsolta össze, mintegy véletlenül tudjuk meg 1454-ben.⁶⁵

1447 elején, amikor létrejött a béke Hunyadi János kormányzó és a Cillei grófok között, ennek első pontja – mint láttuk – éppen egy barátsági szerződés volt, amelyet a két család gyermekeinek összeházasításával kívántak megerősíteni; a megállapodás közvetítésével Garai László macsói bánt bízták meg.⁶⁶ A Hunyadi–Cillei-házasság ettől kezdve folyamatosan napirenden maradt, nem tudjuk azonban, hogy ekkor létrejött-e a baráti szerződés, és ha igen, azt vajon írásban vagy szóban kötötték-e meg. Azt viszont, hogy Garai László nádor Újlaki Miklóssal és Miklós pécsi püspökkel is ligára lépett, az 1458 januárjában kötött szegedi egyezményből tudjuk meg. Más szövetséglevelek ugyancsak említést tettek további, már létező vagy a jövőben esetlegesen létrejövő szövetségekről: vagy olyan formában, hogy a már meglévő ligák hatályát érvénytelenítették, vagy úgy, hogy éppen ellenkezőleg, a bennük szereplőket kivették az éppen esedékes szövetség hatálya alól. A Cillei Ulrik meggyilkolásában részes urak 1456–1457 fordulóján a

⁶³ A Battyányiak és a Kőrös megyei kisnemes, Oszugyói Drogh Benedek között létesített „felbonthatatlan baráti és atyafisági liga” (1517, lásd a Függelékben) nyilván nem felel meg azon kritériumoknak, amelyekről Bornemissza szólt a levelében, ugyanakkor, éppen „hétköznapi” jellegénél fogva mégis a helyi szövetkezések elterjedtségét mutatja.

⁶⁴ A forrásra lásd a Függeléklet (1442/a).

⁶⁵ MNL OL DL 14 832.

⁶⁶ „magnificus Johannes wayvoda et gubernator regni Hungarie apud dominos comites Cilie sinceram sibi adoptavit attrahere amicitiam” – MNL OL DL 37 615.

király bosszújától tartva valószínűleg formális szövetségbe tömörültek,⁶⁷ Antonio Bonfini pedig Kinizsi Pál kapcsán emlékezett meg azokról a „titkos szövetségekről”, amelyeket a temesi ispán kötött több főúrral a Mátyás halálát követő zavaros időszakban; felettébb valószínű, hogy Kinizsi éppen egy ilyen baráti szövetség miatt nem lépett fel Újlaki Lőrinc herceggel szemben.⁶⁸ Egy további politikai szövetséget is sikerült azonosítani: Neumann Tibor megalapozott feltételezése szerint 1492–1493 fordulóján Szapolyai István nádor, Bátori István erdélyi vajda, Újlaki Lőrinc herceg és mások a király tervezett kormányzati intézkedései miatt léptek egymással ligára.⁶⁹ Mindez elég egyértelműen bizonyítja, hogy a gyakorlatban sokkal több szövetség és szövetséglevél létezhetett, mint amennyiről jelenleg tudomásunk van; a jelenséget indokolatlan volna meglepőnek nevezni, mégis szükséges rá felhívni a figyelmet.

Ha a szövetségek időbeli eloszlását nézzük, az Árpád-kor végi és Anjou-kori előzményektől eltekintve,⁷⁰ első pillantásra négy periódust tudunk azonosítani. Az első⁷¹ – nem meglepő módon – az 1440-től nagyjából 1463-ig terjedő időszakot fedi: ezt már a kortársak is egyetlen hosszú „zavaros időnek” tekintették, amely Albert király halálával kezdődött. A ligák második „virágkora” a Mátyás király halálát követő évekre esik, a harmadik 1504 és 1509 közé, a negyedik pedig 1516 utánra. Az 1440 és 1463 közötti időszak legfontosabb jellemzője a királyi hatalom korlátozott volta, illetve hiánya volt, előbb a kettős királyválasztás (1440) következményeként, majd V. László gyermeksege, távolléte és akadályozottsága, végül Mátyás uralkodásának első éveiben a szabályos koronázás

⁶⁷ *Pálosfalvi T.*: Tettes vagy áldozat? i. m. 415.

⁶⁸ *Neumann Tibor*: A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipóti hercegségért). Századok 148. (2014) 407.

⁶⁹ *Horváth Richárd – Neumann Tibor*: Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2012. 124–125. (A vonatkozó rész Neumann Tibor munkája.) A szövetségre lásd még alább is.

⁷⁰ Lásd pl. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VI.* (1272–1290). Ed. Tadija Smičiklas. Zagreb 1908. 240–242. (1278. ápr. 20.): a Babonić rokonság és a Kőszegiek szerződésében már együtt látjuk a később is felbukkanó tartalmi elemek többségét, a korábbi ellentétek elsimításától a kölcsönös védelmen keresztül addig a kikötésig, hogy egyik a másik ellenségét még kifejezett királyi parancsra sem segíti, és az ereklýékre tett esküig. Vö. még uo. 362–363. („paciis unio, amicitia”). Köszönöm Zsoldos Attila akadémikusnak, hogy vonatkozó gyűjtését megosztotta velem. 1346-ban Mátyás nyitrai kanonok káplánja és Divék nembeli Miklós lépett egymással örökös békére és testvériségre („perpetua pax et amicitia”), hitszegés terhe alatt kölcsönös védelmet ígérve egymásnak („in quibuscumque negociis, factis, casibus et agendis quibusvis arduis sese fraternali vicissitudine pro viribus tenerentur contra quoscumque defensare”). – MNL OL DL 95 611., regesztáját lásd Anjou-kori oklevéltár XXX (1346). Szerk. Piti Ferenc. Bp.–Szeged 2014. 703. sz.

⁷¹ Zsigmond király uralkodásának idejéből egyetlen szövetséget ismerek, a Bónis által is hivatkozott 1411. évit, amelyet két horvát arisztokrata, Frangepán Miklós és János cetinai gróf kötött egyértelműen Zsigmond király velencei hadjáratával összefüggésben. – A Frangepán család oklevéltára I. 1133–1453. Kiadják Dr. Thallóczy Lajos és Barabás Samu. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 35.) Bp. 1910. 161–162.

elmaradása miatt. A Mátyás király halálát követő időszakot ugyanúgy zavarosnak tekintették, mint az 1440 utáni éveket, ráadásul II. Ulászló uralma egy újabb súlyos politikai válságot követően tulajdonképpen csak 1494 végére szilárdult meg teljesen.⁷² Látszólag más a helyzet az 1516-ot követő időszakkal, hiszen ekkor nem voltak sem fegyveres erőszakkal járó trónharcok, sem polgárháborús összecsapások, mégis új erőre kaptak a főúri/nemesi ligák – olyannyira, hogy a magyar történetírásban éppen ezek kapták a legnagyobb figyelmet (a valóban létezett szövetségek közül). Ugyanakkor II. Lajos tízéves korában lépett a magyar trónra, és egyértelmű volt, hogy a gyermek uralkodó még évekig nem lesz képes úgy ellátni feladatait, mint egy felnőtt király – ennyiben a helyzet mégis csak rokonítható a korábbi időszakokkal. Az viszont feltűnő, hogy – mint éppen a szövetségek makacs továbbélése vagy éppen a kaotikus országgyűlések mutatják – változás később sem történt, és távolról sem bizonyos, hogy ezt *kizárólag* a valóban kritikusra fordult katonai helyzet okozta.

Az mindenesetre világosan látható, hogy az itt vizsgált politikai szövetkezések Magyarországon ciklikusak voltak, vagyis nem a birodalmi, hanem a francia modellt követték: a királyi hatalom meggyengülése esetén jelentek meg a politikai rendszerben, és annak megerősödésével párhuzamosan el is tűntek onnan. Ez nagy nyomatékkal hívja fel a figyelmet II. Lajos uralkodásának időszakára, annak is a második felére, amelyet – ha a főúri/nemesi politikai ligákat indikátorként használjuk – mindenképpen kivételes időszakkak kell tekintenünk, és a jelenségre magyarázatot kell adnunk. Másfelől találunk a szövetkezések között első látásra „rendszeridegen” elemeket, amelyek keletkezésére a királyi hatalom gyengeségének és a politikai szövetségek megjelenésének vélt összefüggése látszólag nem ad magyarázatot. Ez a helyzet a II. Ulászló uralkodásának második felében létrejött szövetkezésekkel. Ezeket érdemes egyenként megvizsgálni, mert látni fogjuk, hogy létrejöttük sajátos körülményei mégis illeszkednek az általános mintába.

Az 1503 és 1509 közötti időszakból hét szövetséglevél maradt korunkra. Ezek közül három egyszerű védelmi szerződés. 1503-ban két tekintélyes délvidéki nemes, garai Bánfi Lőrinc és Kishorvát János fogadott örökös segítséget Corvin János hercegnek cserében azért, mert a herceg visszaszerezte egy várukat. 1505-ben Szapolyai János szepesi gróf ígért örökös védelmet Rozgonyi Istvánnak és a fiának, míg 1507-ben Szentgyörgyi Péter országbíró és erdélyi vajda vette örökös védelmébe Corvin János özvegyét, Frangepán Beatrixot és a leányát, Erzsébetet. Ami ezeket a szövegeket a vizsgálat tárgykörébe utalja, az a terminológiájuk: hitre kötött, elvileg holtig tartó szövetkezések, amelyek hatálya alól egyedül az uralkodót veszik ki. Más a helyzet a maradék négy szövetséglevéllel. 1504-ben

⁷² Neumann T.: A gróf és a herceg i. m. 407.

Frangepán Bernát gróf ígért segítséget és védelmet vejének, Corvin János hercegnek. A másik 1505. évi szövetség egy látszólag „klasszikus” Jagelló-kori főúri konföderáció, amelyik egyértelmű rokonságot mutat az 1450-es és 1520-as évek főúri ligáival. 1508-ban délvidéki nagybirtokosok szövetkeztek egymás védelmére, míg 1509-ben Szentgyörgyi Péter országbíró-vajda lépett szövetségre az Erdélyben is nagybirtokos Bogdán moldvai vajdával.

Frangepán és Corvin 1504. márciusi szövetségének kontextusát egyértelműen a nádorválasztás körüli politikai csatározások, valamint a király agyvérzése és átmeneti cselekvőképtelensége képezték.⁷³ Az 1505. októberi szövetség esetében ugyancsak világos a helyzet: ez a Lajos herceg születését megelőző súlyos politikai válság (1505–1506) csúcspontján keletkezett, rövidebb az elhíresült „rákosi végzés” kihirdetése előtt; megalapozottnak tűnő vélemény szerint a Rozgonyiaknak ígért védelem is az októberi szövetség előzménye volt.⁷⁴ Az 1508. márciusi viszont ahhoz az újabb krízishez köthető, amelyik bajnai Both András dalmát-horvát és szlavón bán nyílt lázadásával kezdődött „a jogtalanul élő urak”, köztük első helyen a ligát feltehetően szervező Perényi Imre nádor ellen.⁷⁵ Szentgyörgyi Péter és a moldvai vajda szövetségének körülményei (egyelőre) nem ismertek,⁷⁶ az viszont igen, hogy megkötésének idején II. Ulászló király a fiával, Lajossal együtt éppen Csehországba tartott, miközben a bán lázadása miatt kitört kormányzati válság tovább húzódott. A négy, „elszigeteltnek” látszó politikai szövetkezés eszerint ugyanúgy a királyi hatalom válságának „terméke” volt, mint a jobban ismert korábbi és későbbi konföderációk, és egy kivételével a védelmi szerződések is ugyanebben az időszakban születtek. Ez a válságperiódus 1504 elején kezdődött, mégpedig a király súlyos betegségével, amikor a Jagelló–Habsburg házasság először öltött konkrét formát, és 1508–1509 folyamán, Lajos herceg magyar, majd cseh királyi koronázásával jutott – relatív – nyugvópontra.

Természetesen a vizsgált politikai szövetségek nem „egy kaptafára” készültek. Vannak köztük kétoldalú megállapodások, de olyanok is, amelyek több tucat személyt fűztek szövetségbe; vannak egyszerű védelmi szövetségek, amelyek egyetlen

⁷³ Corvin nádori ambícióira és a nádorválasztásra legújabban lásd *C. Tóth Norbert*: A magyar királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562). Bp. 2020. 100–102., a korábbi irodalommal.

⁷⁴ *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyai ideológia. *Századok* 140. (2006) 369–370.

⁷⁵ A szlavón bánok és a szlavón országlakosok 1507-ben léptek szövetségre „contra potentes et sine lege viventes dominos”, lásd *Pálosfalvi Tamás*: Bajnai Both András és a szlavón bánok. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Ráczy György. Bp.–Piliscsaba 2009. 257–258. Emlékezzünk rá, hogy Bornemissza János is jogtalan hatalommal élő urakról írt Zsigmond királynak.

⁷⁶ A lehetséges kontextusra lásd *Neumann Tibor*: A Korlátköviék. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győr 2007. 44–45.

célja a résztvevők és birtokaik sértetlenségének biztosítása volt, és vannak olyanok, amelyek egész politikai programot építettek a baráti szövetség alapjára. Különbözött a kiállításuk módja, a kiállított oklevelek száma és a megerősítésük formája is, ahogyan a cél és helyzet függvényében a megállapodásba felvett pontok és azok szövegezése is. Ami mégis egy csoportba sorolja a vizsgált szövegeket – túl azon, hogy jól láthatóan egy sajátos politikai helyzet termékei voltak – az a sajátos terminológiájuk, amelynek központi elemei egyfelől a barátság és atyafiság, másfelől a nemesi értékvilág olyan központi fogalmai, mint a hűség (*fidelitas*), a becsület/tisztesség (*honor*), az emberség (*humanitas*), a társadalmi állás (*status/gradus*), a hírnév (*reputatio*), a haszon (*profectus/commodum/utilitas*) és nem utolsósorban a keresztény hit.

Ha az elnevezéseket nézzük, a szövetkezések igen nagy változatosságot mutatnak: a barátság és atyafiság mellett a leggyakrabban használt szavak a kötelék (*vinculum*) és ennek bővített formái (mint *amoris vinculum*), egység (*unio*), egyetértés (*concordia, intelligencia*) vagy egyszerűen szövetség, szerződés, esetleg rendelkezés (*liga, colligacio, contractus, ordinacio*) és ezek további változatai. A szövetségeket a legtöbb esetben élethosszig kötötték, sokszor elvileg örökre, de mindenképpen generációkon átívelően; és akkor is ez volt a helyzet, ha a szövetség egyébként egy meghatározott célra (is) szerveződött. Jó példa erre az 1458. januári szegedi szövetkezés. Ezt kétségkívül jól körülhatárolható politikai céllal kötötték, amelynek két központi eleme Hunyadi Mátyás magyar trónra ültetése, valamint Mátyás és Garai Anna házassága volt. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a megállapodás alapjaként szolgáló atyafisági és baráti szövetség a Szilágyi testvérek és a Garai család között akkor is érvényben maradt volna, ha Mátyás nem tudja elnyerni a magyar királyságot, sőt elvileg akkor is tovább tartott volna, ha valamelyik házassulandó fél – Mátyás vagy Anna – idő előtt meghalna.

A szövetségek egyetlen állandó eleme a kölcsönös segítségnyújtás ígérete volt, mégpedig minden erővel (leggyakrabban az általános *toto, omni posse* formulával), a fegyveres erőt is beleértve (1491: *tam gentibus, copiis, quam etiam laboribus et opera nostra*). A puszta tény, hogy ezt írásban deklarálták, azt bizonyítja, hogy a dolgot a kortársak teljesen természetesnek találták mint az önvédelem egyik sajátos formáját. A kölcsönös fegyveres önvédelmet polgárháborús időszakokban egyértelműen a zavaros helyzettel indokolták. 1442-ben a „békétlen időkben” történő sérelmekre hivatkoztak, 1443-ban mindenféle szenvedéseknek, ellenségeskedéseknek, gyilkosságoknak, rablásoknak és más gonoszetteknek akartak véget vetni, 1447-ben pedig a különböző „viszályok és háborúk” miatt léptek egymással védelmi szövetségre.⁷⁷ 1490-ben a szövetkezők arra hivatkoztak, hogy

⁷⁷ Nyilván nem véletlen, hogy a három atyafisági és barátsági szerződés, melyet lévai Cseh László az 1440-es és 1450-es években kötött, pontosan leképezte a Lévai birtokok területi megoszlását:

Mátyás király halála után ők maguk „mintegy árván”, segítség nélkül, az ország pedig király és védelmező nélkül maradt, aminek következtében nemcsak az ország általában, hanem az egyes főpapok, főurak és birtokosok is a romlás szélére jutottak, miközben Magyarországot minden oldalról ellenségek veszik körül. Ráadásul, ami még ennél is rosszabb, már az országon belül is megindult a háborúskodás,⁷⁸ és mint ahogy egy másik oklevél fogalmazott, ilyenkor „könnyen teremnek” az egyház(i birtok) ellenségei; pont ezért van szükség a barátok támogatására. Az érvelés egyébként már az 1440-es években sem volt új: 1385-ben Garai Miklós nádor és Treutul János macsói bán a Lajos király halála miatt kialakuló általános háborús helyzettel indokolta a kettejük között kötött kölcsönös örökösödési szerződést.⁷⁹ A király halála, különösen akkor, ha törvényes örököst sem hagyott, önmagában jeladás lehetett a politikai elit önvédelmi szerveződésére,⁸⁰ felettébb valószínű, hogy a Bornemissza János levelében említett szövetkezések is II. Ulászló halála után jöttek létre, akinek ugyan volt törvényes utóda, de a tízéves Lajos trónra lépése nyilvánvaló kockázatokkal volt terhes.⁸¹

Az indoklás őszinteségében nincs okunk kételkedni, de nem is tehetnénk így anélkül, hogy a politikai szövetkezések nyelvét általában megkérdőjeleznénk, úgy tekintve azt, mint a tiszta önérdék leplezésére használt fűgefalevelet.⁸² Mint láttuk, az 1490. augusztusi ligát Kubinyi az elsőnek tekintette azok sorában, amelyek a Jagelló-korban „megkötötték a király kezét”, és úgy vélte, hogy Corvin János „herceg az arisztokrácia élén kívánt az ország ügyeibe beleszólni”.⁸³ Tekintve, hogy a

Bars (Ország), Vas (Gersei) és Pozsega (Kórógyi). Teljesen egyértelmű, hogy Cseh László tudatosan igyekezett védelmi szerződésekkel biztosítani három nagy tömbben szétszórt uradalmainak biztonságát.
⁷⁸ „huius regni et rei publice, verum eciam dominorum prelatorum ac baronum et regnicolarum particularis status impendendo ferme ruina et dissidio concerneretur consistere, ac circumdari undique infidelium Turcorum et aliorum vicinorum hostium valida manu fractura in dies preminerent mala, immo quod peius est, iam interna conspiciamus inter regnicolas consurgere et escuare bella” – lásd Függelék 1490/a.

⁷⁹ *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával I–II. (Belvedre-monográfiák 2.) Szeged 2003. II. 221. (394. sz.)

⁸⁰ Vö. Dersfi Miklós levelét Battyányi Boldizsárhoz, amelyben II. Ulászló király haláláról beszámolván, egyben félelmének adott hangot, hogy Ernuszt János a király halálának hírére ugyanazt fogja tenni vele, amit az apjával tett „post mortem quondam domini Mathei (!) regis eiusdem regni Ungarie” (1516). – MNL OL DL 104 283.

⁸¹ I. Károly halálát ugyancsak rövid zavaros periódus követte, lásd *Tringli I.*: Hatalmaskodások i. m. 337.

⁸² Így tesz a magyar történeti hagyománnyal összhangban Kubinyi András is, amikor a késő Jagelló-kor belpolitikáját elemző, elképesztően adatgazdag és higgadtan érvelő tanulmánya végén mégis arra a következtetésre jut, hogy „a feudális uralkodó osztály valamennyi rétegét önzése, saját anyagi érdeke vezette”. – *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 98.

⁸³ Jellemző, hogy az augusztusi szövetségről Neumann Tibor diametrálisan ellenkező értékelést fogalmazott meg: szerinte a liga „nem Ulászló hatalmának rovására, hanem – feltehetően a király tudomásával – annak éppen erősítésére, a még mindig nagy hatalmú Corvin hűségének biztosítására

Mátyás halálát követő időszakból fennmaradt többi szövetségével is egyértelműen a belviszályok okozta bizonytalanságot jelölte meg a szervezkedés fő okaként, és ugyancsak egyértelműen a szövetségben résztvevők állásának, érdekeinek és birtokainak védelmét irányozta elő, nincs okunk azt gondolni, hogy – ellentétben az 1440-es évekkel – Mátyás vagy később II. Ulászló halála után ezek a szövetségek egyfajta új „oligarchikus kormányzat” előkészítői lettek volna.⁸⁴

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy polgárháborús vagy azzal fenyegető helyzetekben miért hivatkoztak a szövetséglevelék a közrend felbomlására. Az ilyen időkben kötött szövetségek nem is nagyon tartalmaztak más célt, mint a tagok és birtokaik védelmét. Egyértelműen preventív intézkedésekről volt szó, és a rendkívüli helyzet indokolta – egyben legitímálta – az érdekvédelmi erőszak alkalmazásának leplezetlen kilátásba helyezését. A kölcsönös védelem az 1450-es évek ligáiban is megjelenik, legtisztábban Cillei Ulrik és Hunyadi János 1455. augusztusi (a következő év tavaszán megerősített) szövetségében. 1453 után azonban, amikor V. László – elvileg legalábbis – megkezdte uralkodását, a szervezetkezők inkább azt hangsúlyozták, hogy a királynál képviselik és segítenek előmozdítani egymás ügyeit, hasonlóan ahhoz, ahogy az 1520-as évek szervezetkezői is fogalmaztak. Mivel László magyar és cseh király és osztrák herceg is volt egyben, a szövetségek időnként „nemzetek feletti” jelleget öltöttek, például a király cseh királlyá koronázása után, amikor három országának főemberei szervezetkeztek, természetesen László javára. Az 1453 és 1457 közötti időszak egyértelműen a politikai ligák egyik fénykora volt László országaiban, ami a királyi hatalom gyengeségének is hű tükörképe. Ahogy Cillei Ulrik és Podjebrád György nem kevés cinizmussal fogalmaztak 1456. évi szövetséglevelükben, a Mindenható számos királyságot, országot és népet ajándékozott László királynak, aki „különös kegyelméből” megosztotta velük ezek kormányzásának terhét. Ne tévesszen meg bennünket, hogy gyakran éppen a legnagyobb „bajkeverők” (Cillei, Hunyadi, Podjebrád) voltak e ligák főszereplői; a lényeg az, hogy e szövetségek nem akadályozták, hanem éppen ellenkezőleg, pótolni akarták a királyi hatalmat. Azt kívánták biztosítani, hogy az uralkodó feletti befolyását kihasználva senki ne tudjon a többiek kárára túlhatalomra szert tenni. Annak okát, hogy a helyzet László haláláig változatlan maradt, nem a ligákban kell keresnünk, hanem abban, hogy

irányult”. – *Horváth R. – Neumann T.*: Ecsedi Bátor i. m. 99–100. Valójában nincs különösebb jelentősége annak, hogy a király tudott-e vagy sem a szövetségről, és annak sem, hogy azt felhasználta-e végül a herceg hűségének biztosítására; a szövetség ugyanis, a többivel egyetemben, egyértelműen a zavaros politikai helyzetre adott reakció volt, és amint a korábbi zavaros időszakokban, a királyi hatalmat próbálta pótolni a nemesi jogbiztonság fenntartása érdekében.

⁸⁴ Vö. Szabó Dezső – tulajdonképpen helyesen – egy „vizontbiztosítást” látott a szövetségben. – *Szabó D.*: Küzdelmeink i. m. 49–50.

a király egyik országában sem tudta megvetni a lábát, és így esélye sem nyílt arra, hogy birtokba vegye örökségét.

Azokban az időszakokban, amelyekben – elvileg legalábbis – volt működőképes királyi hatalom, a szövetséglevelek értelemszerűen nem a polgárháborús viszonyokból adódó veszélyekre utaltak. 1504-ben Frangepán Bernát a „mostani idők különféle veszedelmeit” említette, 1508-ban a szövetkezők a „veszélyben forgó országon” akartak segíteni, 1519-ben a király éretlen korára és azokra a bizonytalanságokra hivatkoztak, amelyek ebből fakadóan fenyegették magát az uralkodót és az országot. 1522-ben azokat a sérelmeket és jogtalanságokat hangsúlyozták, amelyek a király távolléte (II. Lajos csehországi tartózkodása) miatt szaporodtak el az országban (mintha az uralkodó távozása ugyanolyan jeladással ért volna fel, mint a halála), 1525-ben pedig már általában az általános zűrzavart (*tanta rerum omnium perturbatione*) hozták fel indokul a főúri szövetkezők. A „Kalandosok”-nak nevezett köznemesi szövetkezők fogalmaztak talán legékesebben, amikor azokat a mindenki számára nyilvánvaló bajokat és veszedelmeket említették, „amelyek e dicsőséges Magyar Királyságot szorongatják, és amelyek miatt a köz ügye részekre szakadt és meghasadt, és végső pusztulásra jutott”.⁸⁵ A belső zavar és meghasonlás témája egyértelműen rokon a polgárháborús retorikával: ugyanolyan szükséghelyzetet tételez ugyanis, amelyikre a baráti szövetkezés a logikus válasz.

Különösen érdekes ebből a szempontból az 1505. október 12-i liga. Szabó Dezső nyomán⁸⁶ Kubinyi András azon a véleményen volt, hogy ez a szövetség, amelynek négy főpap (a két érsek és két püspök, köztük két kancellár és egy titkár) és négy főúr (Perényi Imre nádor, Szapolyai János szepesi gróf, Újlaki Lőrinc herceg és Somi Józsa, az Alsó részek főkapitánya) volt a tagja, tulajdonképpen arra szolgált, hogy előkészítse a másnapi – kimondatlanul, de egyértelműen – Szapolyai majdani királlyá választását kilátásba helyező „rákosi végzés” elfogadását. Ahogy Kubinyi írta, a liga „biztosította a szavazás végeredményét”.⁸⁷ Ezt az értelmezést azonban a szövetséglevél érvelése egyáltalán nem támasztja alá: nem egyszerűen segítséget ígértek ugyanis egymásnak, hanem kifejezetten az ellenségeik jogtalanságával szemben tették ezt (ahogy az 1508. évi szövetkezők azokkal

⁸⁵ „quibus hoc inclitum regnum Hungarie premitur quibusque res eiusdem publica in partes divisa scinditur et laceratur, iamque ad extremam devenerit calamitatem, ubi maxime suo privato quisquam commodo studendo et intendendo commodum rei publice negligere et penitus postponere videatur” – lásd Függelék 1525/b.

⁸⁶ Szabó D.: *Küzdelmek* i. m. 97–98.

⁸⁷ Kubinyi A.: Az 1505. évi rákosi országgyűlés i. m. 369–370.; vö. Neumann Tibor: *Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig*. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet) Bp. 2020. 33. Az eseményekre lásd még Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. (A magyar országgyűlések története) Bp. 2020. 64–67. (A vonatkozó rész Pálosfalvi Tamás munkája.)

szemben, akik a „vesztükre törnek”), és először foglalták írásba azt a később többször visszatérő kikötést, hogy ha ellenségeik vádjára vagy „árulása miatt” a király vagy a királyné haragra lobbanna ellenük, együtt járnak közben bevádolt társukért; a szöveg más helyen is a szövetkezők „üldözőit és árulóit” említi. A fogalmazás egyértelműen önvédelmi ligára utal, és talán észszerűbb azt feltételezni, hogy a résztvevők éppen a „rákosi végzést” megelőző bizonytalan helyzetben igyekeztek szorosabbra fűzni a kapcsolataikat, mert maguk sem tudták, hová fognak fajulni a felkorbácsolt indulatok. Különösen elképzelhető ez az alig 15 esztendő Szapolyai János esetében, aki talán maga is megrémült attól a politikai energiától, amit a köznemesség az ő nevében, de részben nyilván tőle függetlenül mozgásba hozott. Nem kevésbé valószínű, hogy a Szapolyai–Rozgonyi védelmi megállapodást ugyanebben a kontextusban kell értelmeznünk.

A politikai szövetségeket, mint Bornemissza levele állította, „hitre” kötötték; egész pontosan a résztvevők „hitére, tisztességére és emberségére”, amint a legtöbb oklevélben olvashatjuk. A megerősítés módja jóformán szövetségről szövetségre változott: a skála az egyszerűen megpecsételt, esetleg aláírt oklevéltől a szent ereklyékre tett esküig terjed. Leggyakrabban a tagok közötti kézfogás gesztusával találkozunk. Az esküt általában ereklyéket vagy az Evangéliumot megérintve a legtöbb esetben Istenre, Szűz Máriára és a szentekre tették. 1458-ban és 1461-ben a tagok a névadó szentjeikre esküdtek: Mihály arkangyalra (Szilágyi Mihály), László királyra (Garai László, Kanizsai László) és Miklós püspökre (Újlaki Miklós, Kanizsai Miklós). Az 1457. és 1458. évi ligák egyedi jellemzője, hogy nem csupán hitükre esküdtek, hanem üdvözülésüket és családjuk fennmaradását is a szövetség megtartásától tették függővé, és magát az esküt is belefoglalták a szövetséglevélbe. A szövetség megbontója természetesen hitszegővé vált, tisztességét és emberségét veszítette, kirekesztette magát a tisztességes emberek társaságából, de gyakran kiközösítéssel is fenyegették. Azt, hogy milyen gyakorlati következményei voltak a „tisztesség és emberség” elvesztésének, alighanem 1450-ben fogalmazták meg a legvilágosabban: a szerződés megszegője jog- és tanácsképeségét veszítette, és nyilvánosan is meg lehetett szégyeníteni. Feltehetően ugyanezt akarta mondani 1504-ben Frangepán Bernát, amikor a szerződés megszegése esetén felhatalmazta az érintetteket, hogy „szájukra vegyék” a becsületét (*valeant contra honorem nostrum loqui*).

A tisztességük és emberségük elvesztésének terhe alatt esküvel egymáshoz kapcsolódó szövetségesek megbonthatatlan egységét fejezte ki a lelkek összekapcsolódásának többször felbukkanó motívuma (1490: *unus animus*, 1494: *uno* [...] *spiritu*, 1525: *animorum coniunctio*, 1526: *equo animo*). A szövetségek belső kohézióját volt hivatva erősíteni az az ismétlődő kikötés, hogy a tagok közötti konfliktusokat a szövetségen belül rendezik, jóllehet a birtokügyeket szabad volt

az ország rendes bírái elé vinni. Ugyanezt a célt szolgálta a szövetkezők közötti korábbi konfliktusok elsimítása a szövetkezés előfeltételeként. Ezzel szoros összefüggésben tiltották, hogy a szövetségben bízva bárki jogtalanságot kövessen el másokkal szemben – a liga támogatását csak akkor élvezhették a tagok, ha ügyük jogos sérelem volt, és csak abban az esetben, ha a jogosságot igazolni is lehetett. Több szövetséglevél intézkedett az újabb tagok csatlakozásának módjáról, ahogy a párhuzamos ligák érvényességéről is. Idővel feltehetően megindult valamiféle „intézményesülés” – ezt bizonyítják a formuláriumba is felvett 1490. évi szövetségek, valamint az a tény, hogy 1522-ben a három évvel korábbi liga három pontját szó szerint átvették –, a fennmaradt szövetséglevelek szövegezése azonban *ad hoc* jellegű maradt, ami megfelel a jelenség fentebb megállapított ciklikus jellegének.

Salva fidelitate – A ligák és a királyi hatalom

Mint láttuk, a történetírás visszatérő vádja, hogy a főúri szövetkezések „gúzsba kötötték” a királyi hatalmat. Király nélküli vagy polgárháborús helyzetekben a vád képtelenség, de az kétségtelen, hogy főúri szövetségek egyéb időszakokban is születtek, és amennyiben hihetünk a hagyományos álláspontnak, az uralkodó iránti hűség hangoztatása nem volt több az önző hatalomvágyat leplező képmutató gesztusnál. Tény, hogy a király iránti hűség fenntartása csaknem minden fennmaradt szövetséglevél elengedhetetlen tartalmi eleme volt; tekintettel arra, hogy a fegyveres önvédelem a szövetségek deklarált célja volt, a szövetkezők másképp nem is járhattak volna el anélkül, hogy a hűtlenség vádját magukra vonják. A királynét – ha volt – az uralkodóhoz hasonlóan ugyancsak kivették a potenciális ellenségek köréből. A gyakorlatban ugyancsak az uralkodó iránti hűséget nyilvánította ki a szövetséglevelek azon, ismétlődően visszatérő pontja is, amely a király minél hasznosabb szolgálatát jelölte meg a szövetkezés (egyik) céljaként. Uralkodó hiányában azokat a cselekményeket vették ki a segítségnyújtás hatálya alól, amelyek „az országnak és a közügyek nyugalmanak árthatnak” (1490); minden bizonnyal ugyanezt fejezte ki a II. Ulászló megválasztása után, de még a koronázása előtt kötött szövetség azon kitétele, hogy a szövetségben bízva senki nem pártolhat el az országtól. Az uralkodó mellett feltűnik a Szent Korona iránti hűség fenntartása is, a királyhoz hasonlóan időnként aktív cselekvés formájában is, mint 1494-ben, amikor a szövetkezők deklarálták, hogy egységes akaratallal szolgálják a királyt és a Szent Koronát is. 1455-ben tűnnek fel ugyancsak a király mellett az ország „jogai és szabadságai” és ekkor egyedül az alávetett részek szabadságai is mint a szerződés hatálya alól kivett tényezők (*regni sui Hungarie ac parcium eidem subiectarum iuribus et libertatibus demptis et exceptis*). Az ország szabadságainak érintetlenül hagyása ismételen felbukkan a továbbiakban is, sőt megőrzésük ugyanúgy célja

lehetett a szövetségnek, mint a király és a Szent Korona minél hűségesebb szolgálata. Érdemes azonban a kérdést némileg árnyalni.

1442-ben – mint láttuk – a szövetkező bárók és nemesek kifejezetten úgy rendelkeztek, hogy fenntartják ugyan a király és az ország iránti hűségüket, de nem törődnek ezek tiltó határozataival, vagyis ezek ellenére is fegyverrel védik meg egymást és alattvalóikat. Nem sokkal később, 1444 elején hasonló kikötéssel találkozunk a Garai László macsói bán és Maróti László aradi, zarándi és békési ispán szövetséglevelének Maróti által kiállított példányában. Utóbbi biztosította Garait, hogy a jövőben mindenféle ellenségeskedéstől tartózkodni fog vele szemben, és bár a szöveg fogalmazása némiképp homályos, feltehetően segítséget is ígért a bánnak ellenségeivel szemben. Másképp ugyanis nehezen volna értelmezhető a folytatás, amelyben Maróti kivette a szerződés hatálya alól Ulászló királyt, valamint Újlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdákat, „akiknek nem akarunk ártani” (*quibus offendere nolumus*). Ezt a pontot bővebben is kifejtette: amennyiben Garai mégis konfliktusba kerülne a királlyal vagy a két vajda valamelyikével, Maróti köteles lesz lehetőség szerint békét közvetíteni a felek között, de ha ez nem sikerülne, segítséget akkor sem fog nyújtani sem László bánnak, sem az ellenfelének. Magyarul Maróti arra kötelezte magát, hogy adott esetben szövetségeseivel szemben nem segíti az ország maga által is elismert és támogatott uralkodóját, I. Ulászlót. 1446-ban a Cillei grófok Újlaki Miklóssal kötött szövetsége ugyancsak kivette a (német-)római és a magyar királyt a kölcsönös segítségnyújtás hatálya alól egy figyelemre méltó megszorítással: abban az esetben ugyanis, ha valamelyikük jogtalanul (*minus iuste*) támadna a Cillei grófokra, Újlaki a királyok ellen is tartozott volna segítséget nyújtani.

Különösen érdekes az 1461 januárjában kötött védelmi szövetség; Bónis György ugyanis éppen ezzel a példával támasztotta alá állítását, miszerint az ilyen konföderációk „mégsem voltak olyan ártatlan szövetések, mint amilyeneknek feltüntették magukat”.⁸⁸ Ebben az esetben ugyan a szövetkezés nevét – ha volt ilyen egyáltalán – nem tudjuk meg, a deklarált célok ugyanakkor egyértelműen „klasszikus” politikai szövetségre utalnak. A szövetkezők (Maróti Lajos, szekcsői Herceg Pál, bátmonostori Töttös László, valamint Geszti László és Mihály) azután ígértek egymásnak fegyveres segítséget a birtokaik védelmére, hogy – mint állították – Bács és Bodrog megyékben a király engedélye és hozzájárulása nélkül kivetett egyforintos adó miatt kezdtek feldúlni a birtokaikat. Az események meglehetősen homályosak, kiváltképpen az adókivetés körülményei, amelyek pedig a jelen szempontunkból döntő fontosságúak. Egy évekkel későbbi vizsgálatból kiderül, hogy 1461. január 12-én Tímári Józsa királyi familiáris az óbudai

⁸⁸ Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség i. m. 367.

apácák Bács megyei Szond mezővárosában róttá ki az adót a király nevében azzal, hogy azt – a szokás ellenére – a kirovást követő harmadik napon meg is kell fizetni, mégpedig csak neki. Röviddel ezután, meg sem várva a harmadik napot, Nagyvölgyi László és Szakolyi Péter egy valóságos hadsereg élén módszeresen kirabolta Szondot, az apácák panasza szerint 32 ezer forint kárt okozva.⁸⁹

A panaszból úgy tűnik, hogy Nagyvölgyi és Szakolyi barbár támadása közvetlen kapcsolatban állt az adó kirovásával, de a kapcsolat jellege nem világos. A két vezér 1459-ben együtt viselte a macsói bánságot, de míg Szakolyi a Hunyadiak, majd Szilágyi Mihály bizalmi emberének számított, Nagyvölgyi egész pályafutása során Újlaki Miklóst szolgálta.⁹⁰ Január 18-án Szakolyi mint királyi kapitány arról tájékoztatta Töttös Lászlót, hogy a király az ő (és nyilván többek) kérésére küldte a védelmükre, és szemére vetette, hogy bár korábban késznek mutatkozott az egyforintos adó kivetésére, most Isten és a király ellen tesz, és lázadást szít.⁹¹ Nem világos, Szakolyi mikor kapta kapitányi felhatalmazását Mátyástól: még az előző év nyarán, amikor Szilágyi Mihállyal vert vissza egy oszmán betörést, vagy a volt kormányzó fogságba esése (1460. november) után; és azt sem tudjuk, milyen jogosítvány alapján követte magának az egyforintos adót Bács és Bodrog megyékben. Jelen szempontunkból ugyanakkor ez, bár fontos, mégis másodlagos kérdés: a legnagyobb jelentősége annak van, hogy Maróti és társai felhatalmazva érezték magukat a jogos önvédelemre és ennek deklarálására egy olyan adószedéssel szemben, amelyhez a király nem járult hozzá. Még fontosabb, hogy a szövetkezők annak ellenére is számoltak az uralkodó negatív reakciójával, hogy a király és a Szent Korona iránti hűségüket szokás szerint fenntartották: ebben az esetben testületileg kívánták megvédeni az álláspontjukat. A legfontosabb pedig az, hogy – legalábbis az egyik szövetkező, Herceg Pál szerint – Mátyás király utólag maga is elítélte az adóbehajtást, és a tanácsban ülő urak is közbenjártak a szövetkezők érdekében.⁹² Voltaképpen mindegy, hogy a király utólag, a következmények miatt dezavualta Szakolyit, vagy utóbbi eleve nem bírt királyi felhatalmazással: a lényeg az, hogy az uralkodó elismerte a nemesi önvédelem jogosságát. Más esetek ugyanezt tanúsítják.

⁸⁹ MNL OL DL 16 323. Szond kirablására lásd *Tringli I.*: Hatalmaskodások i. m. 192–193.

⁹⁰ *C. Tóth Norbert et al.*: Magyarország világi archontológiája 1458–1526 I. Főpapok és bárók. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) Bp. 2016. 104.

⁹¹ A levelet március 9-i (?) keltezéssel adták ki (Zichy X. 139.), a dátum feloldásánál azonban nem jelölték a kétséget: Oculi vasárnap utáni hétfőt írtak, ami valóban március 9-ére esne. Az eredetiben viszont egyértelműen nem Oculi a vasárnap neve, hanem Omnis terra, ami a Vízkereszt utáni második vasárnapot jelöli; a levél dátuma így 1461. január 18., ami egyébként összhangban is áll az adóbehajtás megtagadásával kapcsolatos többi forrással.

⁹² Zichy X. 136. Bónis félreérti a forrást, amikor azt írja, hogy a király „megdicsérte” a szövetkezőket; a levél azt mondja, hogy Mátyás nagyon megharagudott a jóváhagyása nélküli adóbehajtás miatt, és a kíséretében lévő bárók ezt hallva közbenjártak a szövetkezők mellett („pro nostra parte multum bene loquebantur”). – *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség i. m. 367.

1491 tavaszán Battyányi Boldizsárt, Bocskai Pétert és Gudovci Péter helyettes szlavón ítélőmestert ellenfeleik azzal vádolták meg II. Ulászló király előtt, hogy Habsburg Miksa magyarországi hadjárata idején „megvetve felségünket és megfélemlítve a nekünk és a Szent Koronának járó köteles hűségéről” a király ellenességéhez, a római királyhoz csatlakoztak az ország pusztulására, és őt a zágrábi püspökség várainak elfoglalásában tanáccsal és segítséggel szolgálták. Súlyos vád volt ez a három gazdag és befolyásos szlavóniai nemessel szemben, amely rossz esetben a birtokaik eladományozásával fenyegetett hűtlenség címén. Ennél sokkal figyelemre méltóbb azonban az érvelés, amellyel a bevádoltak védekeztek, és Ulászló végső soron el is fogadott azután, hogy azt több híve is igazolta. Eszerint Battyányi, Bocskai és Gudovci egyáltalán semmit nem tervezett sem a király, sem az ország, sem az országalakosok ellen, hanem „az idők jellegének megfelelően” (*pro temporis qualitate*) – figyeljünk fel itt a polgárháborús helyzetre tett, már ismerős utalásra – csak egyezkedni próbáltak a betörő németekkel, hogy megóvhassák magukat és birtokaikat a veszedelemtől. Ezért elmentek Székely Jakabhoz, a római király csapatainak kapitányához, mégpedig „azon barátságban bízva, amely elődünk, a néhai felséges Mátyás király idejében volt közöttük”, és csak arról állapodtak meg vele, hogy az ő váraikat és birtokaikat nem támadják meg Miksa csapatai.⁹³ Eközben maga Ulászló király – és ez nagyon fontos – saját „bevallása” szerint is minden rendelkezésre álló fegyveres erővel a fivére, János Albert herceg ellen vonult, és így az ország más részein nem tudott segítséget nyújtani.⁹⁴

Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogyan értelmezzük az oklevélben említett *amicicia* fogalmát, amelyben bízva (*sub [...] fiducia*) Boldizsár és a két Péter Székely Jakabhoz fordult. Gondolhatnánk, hogy négyük között Mátyás idejében a szó klasszikus értelmében vett barátság szövődött, és erre támaszkodtak a nehéz időkben. Ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy a három szlavóniai úr korábban formális baráti szövetséget kötött Székellyel, aki az 1480-as évek második felére Mátyás király egyik legfontosabb hadvezére lett a délnyugati hadszíntéren, és – nem melleleg – 1486-ban maga is nagybirtokossá vált Szlavóniában. 1488-ban királyi parancsra Székely verte ki a Vitovec-fúkat Varasd megyéből, amelynek ezután az ispánja lett, és elég valószínű, hogy ekkortájt hozták tető alá azt a baráti szerződést, amelyre 1490-ben hivatkoztak. 1490 nyarán mindenesetre Székely

⁹³ „tunc iidem Balthasar et uterque Petrus ad Jacobum Zekel, capitaneum gencium eiusdem domini Romanorum regis, sub illa amicicie fiducia, quam tempore serenissimi quondam domini Mathie regis predecessoris nostri cum eodem habuissent, pari voto accessissent cum eoque tantisper egissent quo cum castris, castellis, fortaliis ac possessionibus et bonis suis ab impetitione ipsius Jacobi Zekel et ceterorum gencium ipsius domini Romanorum regis potuissent preservare” – MNL OL DL 19 718.

⁹⁴ „aliisque partibus regni nostri subvenire et gentibus ipsius Romanorum regis qui tunc Sclavoniam hostiliter ingressi fuerant obstare non sufficeremus” – Uo.

Battyányi Boldizsárnak adta át a Vitovecektől elfoglalt Greben várát, amelyet még az öreg Jan Vitovec vett el Boldizsár fogadott apjának, Hermanfi Lászlónak a családjától.⁹⁵ A baráti szövetség léténél (vagy nem léténél) sokkal fontosabb ugyanakkor az, hogy ezek szerint maga az uralkodó is tudomásul vette, hogy „az idők jellegének megfelelően” – vagyis olyan esetekben, amikor a királyi hatalom valamiért akadályoztatva van – a nemesek jogosultak lehetnek gondoskodni saját birtokaik védelméről, és ez nem számít okvetlenül hűtlenségnek.⁹⁶

Akad még egy példa, amelyik talán ugyanezt bizonyítja. 1494 kora nyarán Corvin János és Újlaki Lőrinc hercegek, valamint Kinizsi Pál, az Alsó részek főkapitánya, Beriszló Bertalan vránai perjel, Beriszló Ferenc, Kishorvát János és Battyányi Boldizsár familiárisai és csapatai kíméletlenül feldúlták a zágrábi püspökség birtokait. A támadás előzménye az volt, hogy Osvát zágrábi püspök, kihasználva Corvin nehézségeit, visszafoglalta a hercegtől a Körös megyei Rakonok uradalmát, amelyet Mátyás király vitatható körülmények között vett el a püspök atyafiától, Túz Jánostól 1481-ben. Az incidens nagy port vert fel, Bonfini is megemlékezett róla krónikájában, de a mi érdeklődésünkre ehelyütt egy sajátos szempontból tarthat számot. A bosszúhadjáratot említő oklevelek egyértelműen a szövetséglevelek terminológiáját alkalmazták, amikor a támadókról szóltak: eszerint Corvin és a többiek egyenesen azért szövetkeztek egymással, hogy árthassanak a püspöknek és egyházának (*contra ipsum dominum episcopum [...] et ecclesiam suam occasione nocendi [...] colligatus et confederatus*).⁹⁷ Ne felejtjük el azonban, hogy itt egy bosszúhadjáratról volt szó, amely egy korábbi sérelmet torolt meg – pontosan úgy, ahogy a szövetséglevelek ezt előírták. Corvin 1490 óta a vránai perjellel baráti szövetségben állt, és ezt – mint Kinizsi esete mutatja – mások esetében sem lehet kizárni. A bosszúhadjáratra azután került sor, hogy a király, II. Ulászló, követet küldött Osvát püspökhöz, aki megígérte, hogy az elfoglalt birtokokat Kanizsai László bán kezére adja addig, amíg az uralkodó nem dönt róluk.⁹⁸ Mi több, a követséggel párhuzamosan Ulászló – aki nyilván tudomást szerzett a készülő viharról – a pécsi prépost útján kifejezetten eltiltotta Battyányit és ligatársait a püspökség elleni akciótól.⁹⁹ A tény, hogy Corvin a királyi tiltás ellenére is

⁹⁵ Székely Jakabra lásd *Péterfi Bence*: Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása. (Sziluettt. Korszerű történelmi életrajzok) Pécs–Bp. 2014, főleg 46–52., 70. Tegyük hozzá, a Battyányi Boldizsár, Bocskai Péter és Gudovci Péter, illetve Székely Jakab között vélelmezett barátsági szerződés pontosan beleillik a zavaros idők és szövetkezések között megfigyelhető korrelációba: Szlavóniában az 1480-as évek vége önmagában is zavarokkal volt terhes, amit súlyosbítottak a szomszédos stájer területeken folyó harcok, valamint a király – ekkoriban már közelre várt – utód nélküli halála.

⁹⁶ Vö. uo. 77–78.

⁹⁷ MNL OL DL 104 011.; MNL OL DF 252 188.

⁹⁸ *Neumann T.*: A gróf és a herceg i. m. 401.

⁹⁹ „regia maiestas cum litteris suis venerabilem dominum Petrum prepositum ecclesie Quinque-ecclesiensis ad prenomiatum Baltasarem de Batthyan et alios complices et colligas suos transmisisset

ilyen komoly segítséget kapott a szövetségeseitől, ugyancsak azt bizonyítja, hogy a nemesi birtok biztonsága és védelmének igénye nagyon kivételes esetekben még a királyi akarattal való szembehelyezkedést is indokolhatta. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy az ellenállás joga nem korlátozódott a birtokvédelemre.

Fentebb szó esett arról a politikai szövetségről, amelyet megalapozott feltételezés szerint 1492–1493 fordulóján a király tervezett kormányzati intézkedései miatt hozott létre Szapolyai István nádor, Bátori István erdélyi vajda, Újlaki Lőrinc herceg és mások. Nem tudjuk persze, milyen formát öltött a szervezkedés, rögzítették-e írott formában, s ha igen, minek nevezték magukat, de ezek jelentősége eltölpül a szervezkedés vélhető oka mellett. Jóllehet a tervezett lépések elsősorban Bátori helyzetét érintették kedvezőtlenül, akit a király le akart váltani a vajdaságról, a vajda láthatólag élvezte a leghatalmasabb bárók támogatását. Éppen ezért érdekes az eset háttere: amennyire megítélhető, II. Ulászló a döntést az érintett bárók bevonása nélkül, főképp a környezetében tartózkodó főpapokra támaszkodva hozta meg. Bátori és az őt támogató mágnások ezek után azzal a céllal szövetkeztek, hogy visszakapják a királyi tanáccsal kapcsolatos ősi jogaikat (*alt gewonheit*).¹⁰⁰ Ez a jog pontosan az volt, amire a Bornemisszát eltávolítani szándékozó főpapok és bárók is hivatkoztak: a királyi tanács „döntésselőkészítő” szerepe, amit a király akkor sem kerülhetett meg, ha a tanács állásfoglalását utólag figyelmen kívül hagyta. Ahogy az urak 1518-ban fogalmaztak, a tanács feladata volt ügyelni arra, hogy az ügyeket „a közjó, az egész ország nyugalma, békéje, biztonsága és védelme érdekében” helyesen intézzék.¹⁰¹ A tanácsnak pedig születésük jogán az urak ugyanúgy tagjai voltak, mint a prelátusok tisztségük okán.

A dolog azért fontos, mert a nem kizárólag birtokvédelmi jellegű szövetkezéseket teszi érthetővé. 1455-ben a győri gyűlésen a magyar főpapok és főurak úgy rendelkeztek, hogy miután a király – V. László – Magyarországra jött, a „testvéri egyetértésbe” tömörült politikai elit egyetlen tagja sem cselekszik majd a többiek tanácsa és akarata nélkül, hanem az ország helyzetét és szabadságát érintő ügyekről mindig tájékoztatják azokat, akik éppen nincsenek a király tanácsában. A győri konföderáció ugyanazt akarta biztosítani, amit Bátori és szövetségesei 1493-ban: a főpapokat és főurakat tömörítő királyi tanács teljességének ellenőrzését. Minden bizonnyal ezért is nem esküdött meg rá Zrednai János váradi püspök, kancellár, aki a királyi hatalom főúri befolyástól független érvényesítésében

eique et eisdem mandasset, ut a pretactis dampnis, spoliis, actibus potenciariis, nocumentis et tot tantorumque malorum generibus cum eisdem desistere debuisset” – MNL OL DL 104 011.

¹⁰⁰ Horváth R. – Neumann T.: Ecsedi Bátori István i. m. 124–125. és 640. jegyz.

¹⁰¹ „ut pro bono publico proque tocius regni quiete, pace, securitate ac defensione recte omnia fiant et administrentur” – Szabó D.: Országgyűlések i. m. 231.

látta a megoldást a másfél évtizedes hatalmi válság rendezésére.¹⁰² Az 1455. és 1493. évi előzmények teszik érthetővé az 1525. évi főúri konföderáció legfontosabb pontjait: hogy az uralkodó a főpapokat és főurakat is egyenlően kezelje, főleg a tanácsban, egyik a másik hivatalába ne ártsa bele magát, és ami a legfontosabb, senki ne monopolizálhassa az uralkodó feletti befolyást, hanem a fontos ügyekben minden jelenlévő, szükség esetén pedig a távollévő urak véleményét is ki kell kérni. Fontos látni, hogy amint 1455-ben Győrben, hetven évvel később is csaknem a teljes főpapi és bárói kar lépett szövetségre; nem arról volt tehát szó, hogy egyik vagy másik főúri csoport próbálta befolyása alá vonni az uralkodót, hanem éppen ellenkezőleg: a királyi tanácsban helyet foglaló egyházi és világi urak a testület hagyományos, kollektív ellenőrzési jogának igyekeztek érvényt szerezni – a Jagelló-korban (az idegenek mellett) immár egyértelműen a köznemesség rovására, illetve kizárásával.

Feltehető, hogy éppen a Jagelló-kori „nagy konföderációk” egyértelmű rendi meghatározottsága és a királyi tanács hagyományos ellenőrző szerepének helyreállítására vonatkozó igénye indította a történészeket arra, hogy ezekben valami speciálisan „lengyeles”, állambomlasztó, a királyi hatalmat gúzsba kötő politikai formációt lássanak. Szögezzük le ezért, hogy ezek a konföderációk is *elsősorban* önvédelmi célokat szolgáltak, a főpapi/főúri szövetségek éppúgy, mint a „Kalandosok” köznemesi ligája, függetlenül attól, milyen szerepet tulajdonítottak ezeknek már a kortársak is. Az 1525. évi konföderáció egyértelműen válasz volt a köznemesség főpapokkal és főurakkal szembeni, alkalmanként tettelegességig fajuló ellenségességére,¹⁰³ amelynek eredménye a hatvani fegyveres országgyűlés meghirdetése lett, a „Kalandosok” szövetsége pedig válaszreakció volt a főpapok és főurak önvédelmi szervezkedésére – legalábbis az alapító oklevél szövegéből semmi más nem olvasható ki. Ezt támasztja alá, hogy a következő évből ismert egyetlen köznemesi szövetség kifejezetten egy mágnással szembeni önvédelem céljára köttetett.¹⁰⁴ A különbséget a korábbi időszakokhoz képest az jelentette, hogy a 15. század végétől a köznemesség új erőként jelent meg a magyar politika színpadán, ami szükségszerűen növelte a másik két rend – a főpapok és a főurak – kohézióját. A rendek közötti politikai küzdelem 1516 után Lajos király kiskorúságának köszönhetően éleződött ki igazán, és az 1520-as évek „hírhedt” konföderációi pontosan ezt a helyzetet képezték le az ekkoriban már jól ismert nyelven. Arra a kérdésre, hogy ezek valóban korlátozták-e a királyi hatalmat, vagy inkább tünetei voltak a királyi hatalom gyengeségének,

¹⁰² MNL OL DL 48 280.

¹⁰³ Vö. *Kubinyi András*: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: *Honoris causa* i. m. 136. (A köznemesek szerint a főurak adnak rossz tanácsot a királynak.)

¹⁰⁴ Lásd Függelék 1526.

rövidesen megpróbálok választ adni. Előbb azonban a politikai szövetségek egy további jellemzőjét szükséges szemügyre vennünk.

A mindenkori uralkodó normális körülmények között *ex officio* kívül maradt a barátság alapú politikai szövetségek hatókörén: a társadalom felett álló koronás királynak járó hűség és szolgálat nem lehetett alku tárgya az alattvalók részéről; ez egyenlő lett volna a hűtlenséggel. Ha az uralkodó mégis rákényszerült arra, hogy maga is szövetségessé váljon vagy hozzájáruljon egy szövetség létrejöttéhez, az mindenképpen valamiféle anomáliát jelez. 1453-ban két példát is találunk egy ilyen rendellenes állapotról.¹⁰⁵ Előbb V. László vezető magyarországi hívei – két főpap és három báró – esküdtek meg arra, hogy örökké hűek lesznek a királynak és Cillei Ulrik grófhhoz, és minden erejükkel segítik őket az engedetlenekkel szemben. Önmagában az eskü rendellenességre utal, hiszen az év elején ugyanők a politikai elit többi részével együtt már hűséget fogadtak a királynak a pozsonyi országgyűlésen. Másfél hónappal később, immár Cillei bukása után, Prágában V. László országainak vezető politikusai, köztük magyar részről Hunyadi János beszercei gróf és János váradi püspök szövetkeztek a kereszténység és a király javára: egyrészt egymásnak ígérték kölcsönös segítséget, másrészt a királynak védelmet mindazokkal szemben, akik a kárára tennének. Maga V. László ugyan nem volt formálisan a szövetség tagja, de az oklevélre írt jegyzetben elismerte, hogy az az ő hozzájárulásával jött létre.

1453 kritikus év volt a király uralkodása szempontjából: a csecsemőként megkoronázott V. László előbb Magyarországon, majd újabb koronázása után Csehországban is megkezdhetette volna tényleges uralkodását – elvileg, mert gyakorlatban esélye sem nyílt a hatalom átvételére. Az említett politikai szövetségek egyfajta kétségbeesett kísérletet jelentettek a helyzet konszolidálására, különösebb siker nélkül. Legalább ennyire kritikus év volt az ifjú Mátyás király életében az 1459. Az előző esztendő végén összeomlott a Hunyadi fiú királlyá választását lehetővé tevő kényes politikai egyensúly, és a király ellenzéke a magyar Szent Koronát őrizetében tudó III. Frigyes császárhoz fordult segítségért.¹⁰⁶ Ebben a reménytelennek látszó helyzetben lépett formális szövetségre a törvényes koronázás biztosította legitimáció fájdalmas hiányával küzdő Hunyadi Mátyás a magyar politikai elit hozzá hű maradt, az ellenzéknél kétségtelenül jóval nagyobb részével. Ahogy 1453-ban, itt is a hűségeskü megújítása volt az egyik pont, de – ellentétben V. Lászlóval – Mátyás kénytelen volt viszontsegítséget ígérni híveinek. A késő középkori Magyarországon ez az egyetlen politikai szövetség, amelyben

¹⁰⁵ Lásd Függelék 1453/a–b.

¹⁰⁶ *Pálosfalvi Tamás*: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkről krónikájához. Századok 147. (2013) 347–370.

az uralkodó jóformán egyenrangú félként volt kénytelen szövetkezni a saját alattvalóival, és mint ilyen, bizonyos szempontból a hatalmi válság legmélyebb pontjának tekinthető. Mátyás rendkívül szorult helyzete magyarázta azt a megállapodást is, amelyet a Frigyes-párti mozgalom vezérével, Újlaki Miklóssal kötött 1459 nyarán: voltaképpen klasszikus kölcsönös segítségnyújtási szerződésre lépett legveszedelmesebb ellenfelével.

Mohács előtt az utolsó olyan szövetséget, amelyben az uralkodó is érintett félként szerepel, 1525-ből ismerjük. Szeptember 10-én nagylucsei Dóci Ferenc barsi ispán, kamarás és királyi tanácsos fogadott esküvel megerősített örök hűséget és engedelmisséget Lajos királynak és feleségének, Habsburg Máriának. Ugyanezen a napon azonos szövegű oklevelet állított ki szerdahelyi Imrefi Mihály kamarás és Paksi János is. Mindhármuk nevét megtaláljuk az úgynevezett „Kalandosok” szövetségének tagjai között, Paksi éppenséggel az egyik kapitányuk volt; feltehető ezért, hogy a szövetség más tagjai is hűséget esküdtek ekkor az uralkodópárnak. Köztudomású, hogy főleg Mária királyné igyekezett a királyi hatalom megerősítése érdekében a köznemesi vezetők önvédelmi szövetségére támaszkodni,¹⁰⁷ ez ugyanakkor semmit nem változtat a helyzet rendellenességén (sőt a királyné aktív politikai szerepvállalása férje jelenlétében önmagában is anomáliának tekinthető). A pusztán tény, hogy az uralkodó külön esküvel volt kénytelen magához kötni a köznemesi vezetőket, akik ünnepélyes oklevélben ígértek olyan segítséget és védelmet az uralkodónak, ami normális esetben magától értetődően kötelező lett volna, ugyanolyan „vezetési válságra” utal, amilyenek az 1453. és 1459. évi szövetségek a nyilvánvaló jelei voltak. Különösen figyelemre méltó körülmény, hogy – ellentétben V. Lászlóval és 1459-ben Mátyással – II. Lajos szabályosan koronázott, elvileg minden alattvalója által elismert királya volt Magyarországnak.

Összefoglalás – A barátság mint szövetség

Mint láttuk, a barátság alapján kötött politikai szövetségek Magyarországon nagyon pontosan lefedik azokat az időszakokat, amelyeket már a kortársak is zavaros vagy békétlen időknek tekintettek. Alapvetően ugyanazt a szerepet töltötték be, amelyet a hasonló szerveződések másutt Európában: a politikai elit vagyon- és jogbiztonságát igyekeztek szavatolni olyankor, amikor erre a királyi hatalom valamilyen okból alkalmatlannak bizonyult. Ez önmagában azt bizonyítja, hogy a védelmi szövetségek nem korlátozták a királyi hatalmat, hiszen nem lehet korlátozni azt, ami nincs, vagy nem működik. A szövetségek nem okozói, hanem tüneteinek voltak a korlátlanul működő királyi hatalom hiányának. Az önvédelmi célú

¹⁰⁷ *Kubinyi A.*: Az 1525. évi „Kalandos szövetség” i. m. 148–149.

együttműködés igénye magától értetődik olyan helyzetekben, amikor az országban polgárháború dúlt vagy fenyegetett, s a királyi hatalom működése akadályoztatva volt: ilyenkor a birtokosok maguk gondoskodtak birtokaik védelméről; ez önmagában feltételezte az erőszak használatát, amit egyébként a szövetséglevelek nyíltan kilátásba is helyeztek. A polgárháborús időszakokban – így az 1440-es években, valamint Mátyás király halála után – kötött szövetségek nem is nagyon tűztek ki más célokat egymás birtokainak és alattvalóinak védelmén túl. A baráti ligák ilyenformán az erőszakos, de törvényesnek tekintett birtokvédelem egy sajátos eszközének tekinthetők.¹⁰⁸ Olybá tűnik ugyanakkor, hogy bizonyos esetekben a nemesi érdekvédelem akár a királyi hatalommal való nyílt szembehelyezkedést is megengedte anélkül, hogy ez a hűtlenség vádját vonta volna maga után.

Tulajdonképpen ennek az érdekvédelemnek a kiterjesztése volt a királyi tanács ellenőrzésére vonatkozó igény, amely legutolszában az 1525. évi konföderációban jutott kifejezésre, de amelyre már 1492–1493-ban is ősi jogként tekintettek; az urak „állása és tisztessége” szempontjából alapvető jelentősége volt annak, hogy a legfontosabb döntéseknél ne lehessen megkerülni őket. Kubinyi András szerint „a főpapok és főurak 1525. május 22-i szövetséglevele a lehető legdurvább módon utal az urak hatalmi monopóliumra irányuló igényére [...]. A királyi hatalom erősítését ők az uralkodóval való nemességellenes szövetségekben, gyakorlatilag a király befolyásolásában képzelték el.”¹⁰⁹ Ha figyelmesen végigolvassuk a szövetséglevelet, semmiféle hatalmi monopóliumnak nem bukkanunk a nyomára: a szövetkezők – ahogy már 1505-ben is – sérelmeik orvoslását kifejezetten az uralkodótól várták, kényszeríteni azonban nem akarták, és nem is tudták volna semmire. Még az önvédelemben legradikálisabbnak tűnő, Kubinyi szerint „államhatalmi funkciót” maguknak igénylő „Kalandosok” is elsősorban a királyhoz akartak fordulni az elszenvedett sérelmek ügyében, és csak annak hiányában gondoskodtak volna saját maguk az érdekeik védelméről – ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az uralkodó döntő szerepének bizonyítéka, hogy hasonló helyzetben, 1492–1493-ban II. Ulászló nemcsak végig tudta vinni a tervezett hivatali cseréket, hanem röviddel később egyik legkonokabb ellenlábását, Újlaki Lőrinc herceget fegyveres erővel kényszerítette behódolásra – igaz, később erről az országgyűlésen kellett számot adnia, jellemző módon azért, hogy elkerülje a zsarnokság vádját. Mindenesetre ettől kezdve egy évtizedig nem is találkozunk főúri szövetségekkel.¹¹⁰ II. Lajos uralkodása ezzel szemben a szövetségek egyik aranykorának bizonyult, V. László korához hasonlóan. Ez mindenképpen

¹⁰⁸ *Tringli I.*: Hatalmaskodások i. m. 66–70.

¹⁰⁹ *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történeti vázlat. Századok 128. (1994) 305.

¹¹⁰ *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. V. 5. 55–60., vö. V. 4. 120.

a királyi hatalom működésének zavarát jelzi, és ha a további válságjelenségeket is hozzávesszük – legyen elég itt csak az országgyűlések és a nádori hivatal betöltése körüli, addig példátlan zavarokra utalni –, egyértelmű, hogy Lajos hatalmában és cselekvőképességében legalábbis kételkedtek az alattvalók.¹¹¹

Ebből természetesen nem következik, hogy Lajos személyesen alkalmatlan volt az uralkodásra: azokat a tényezőket, amelyek az 1516 és 1526 közötti zűrzavart okozták, részben elődeitől örökölte (gondoljunk a nagybirtokos arisztokrácia kialakulására, majd a köznemesség politikai tényezővé válására). Ehhez jött 1521 után a kétségtelenül kritikusra fordult katonai helyzet. Ne felejtjük el, hogy az országgyűlésen összesereglett nemesi tömegek már 1496–1497-ben is fizikailag fenyegették a főpapokat.¹¹² Fontos és vizsgálandó kérdés, hogy miként fajultak idáig a dolgok, és szükségszerű volt-e, hogy idáig fajuljanak. A jelen tanulmány szempontjából ugyanakkor a konkrét politikai körülmények ismerete másodlagos jelentőségű. A lényeg ugyanis nem az, hogy melyik ligához kik csatlakoztak (ezt, mivel a szövetségek és tagok jelentős, feltehetően jóval nagyobb részét nem ismerjük, sohasem fogjuk pontosan tudni), és nem is az, hogy a szövetségeket és egyéb politikai formációkat okvetlenül „felcímkezzük” valahogyan („udvari, Habsburg, köznemesi”). A lényeg az, hogy Magyarországon is, mint egyebütt Európában, ahol az erős királyi hatalom volt a norma, a politikai elit tagjai akkor nyúltak a szövetkezés eszközeihez, ha érdekeiket sérülni látták, és a sérelmek orvoslására nem volt elérhető az eleve erre a célra rendelt eszköz: a királyi hatalma. Az érintett és ezért elfogult Bornemissza állításával szemben tehát nem a hitre kötött szövetségek miatt nem érvényesült a jog és az igazságosság, hanem éppen fordítva: a jog és igazságosság (valóságos vagy vélt) megrendülése hozta létre a szövetségeket.

Hogy a szövetkezések alapjává éppen a barátságot és az atyafiságot tették, annak magyarázatát abban kell látnunk, hogy más szókinccs nem állt rendelkezésre a korban. Mint a tanulmány első részében bemutattam, a barátság és rokon fogalmai, az atyafiság és szeretet a középkorban a politikai viszonyok alapfogalmainak számítottak, és lényegüket tekintve nem jelentettek többet szükségszerű együttműködésnél, illetve konfliktusmentességnél. Rendkívüli helyzetekben – és a szövetségeket kizárólag ilyenekben kötötték – ugyanazokat a kategóriákat használták, mint normális viszonyok között, de a szövetségek egyrészt pontosan meghatározták az együttműködő felek kötelességeit (mit kell, és mit nem szabad tenni), másrészt „a jelen idők folyása szerint” szent esküvel és szankciókkal

¹¹¹ „Zavaros idők akkor köszöntöttek az országra, ha hiányzott a királyi hatalma, ha kételkedtek tekintélyében az alattvalók.” – *Tringli I.*: Hatalmaskodások i. m. 337. Az országgyűlésekre lásd *Kubinyi A.*: Országgyűlési küzdelmek i. m.; a nádori hivatallal kapcsolatos zavarokra lásd *C. Tóth N.*: A magyar királyság nádora i. m. 107–116.

¹¹² *Fazekas I.* – *Gebei S.* – *Pálosfalvi T.*: Rendi országgyűlések i. m. 143–144.

bástyázták körül a szövetség révén létrejött köteléket. Ez volt a lényegi különbség barátság és barátság között rendes és rendkívüli időkben. Arra a kérdésre pedig, hogy miért kötötték a szövetségeket szinte kivétel nélkül örökre, amikor a szövetezők maguk is tisztában voltak azzal, hogy baráti együttműködésük szükségszerűen csak átmeneti lehet, a választ abban a tényben kereshetjük, hogy a szövetségek kohézióját biztosító kötelékek, mint a barátság, az atyafiság vagy a szeretet, lényegükből adódóan csak örökre szólóak lehetnek.¹¹³ Végző soron a rendelkezésre álló szókincs határozta meg tehát a politika nyelvét.¹¹⁴

¹¹³ *Oschema, K.*: Freundschaft und Nähe i. m. 312–323.

¹¹⁴ Vö. *Christine Carpenter*: The Wars of the Roses. Politics and the constitution in England, c. 1437–1509. (Cambridge Medieval Textbooks) Cambridge 1997. 26. A megállapítást hiba volna úttörőnek nevezni, a magyar középkor kutatásának vonatkozásában azonban ugyanúgy érdemes rá felhívni a figyelmet, mint a politikai barátság fogalmára.

Függelék

Az ismert főúri/nemesi szövetségek, 1442–1526¹¹⁵**1442/a**

Résztevők: lévai Cseh László, gúti Ország Mihály kincstartó és Ország János szabolcsi ispán; *név:* *fedus amicitie et fraternitatis indissolubilis liga*; *indíték:* kölcsönös gondoskodás egymás és utódaik hasznáról (*ad procurandam nobis mutuo et nostris posteris communem utilitatem*).¹¹⁶

1442/b

Résztevők: Losonci János szabolcsi és ugozsai ispán, a fivére: Albert, Várdai Domonkos fia Miklós, ennek fia Miklós és Várdai (másik) Domonkos, valamint Csapi Ákos; *név:* *bonum et firmum fedus pacis, fraternitatis et amicitie*; *indíték:* a király és az ország iránti állhatatosság megőrzése, hivatkozással a zavaros időkre; *tartalom:* egymás, valamint egymás familiárisainak és jobbágyainak szabad mozgása, kölcsönös segítségnyújtás a király iránti hűség fenntartásával, a távollévők birtokainak védelme; *megeősítés:* kézfogással.¹¹⁷

1443

Résztevők: Szécsi Dénes esztergomi érsek, Csetneki László vál. nyitrai püspök, Szécsi Tamás komáromi ispán és gimesi Forgács János; *név:* *perpetue pacis [...] unio, fraternitatis vinculum*; *indíték:* a szomszédság miatt az állandó konfliktusok megszüntetése; *tartalom:* kölcsönös tartózkodás egymás birtokainak károsításától, az alattvalók szabad mozgásának biztosítása, a károkozások rendezése fogott bírók útján, potenciálisan károkozó katonaság kizárása az erősségeikből, kötelező értesítés a fenyegető veszedelemről, kötelező segítségnyújtás, tartózkodás újabb erősségek emelésétől a másik fél rovására, minden korábbi sérelem megbocsátása; *további csatlakozók:* saját pecséttel megerősített oklevélben; *megeősítés:* keresztény hitükre, emberségükre, becsületükre és hírnevükre.¹¹⁸

¹¹⁵ Azokat a ligákat is felvettem, amelyek esetében maga a szövetséglevél nem maradt fenn, de tartalma rekonstruálható; ezeket kurziváltam. Kihagytam viszont a losonci Bánfi fivérek 1471. évi megállapodását, jóllehet ennek több pontja is rokonságot mutat a szövetségek nyelvvel. A kihagyás oka az 1471. évi szerződés sajátos jellege volt: itt ugyanis négy fivér a birtokaik megosztása után próbálta biztosítani a konfliktusmentes együttműködést és az egységes fellépést lehetséges ellenségeikkel szemben. Az oklevél elemzését lásd *Tringli István: Erőszak és közösség. A középkori hatalmaskodások résztvevői*. In: *Közösség, egylet, nemzet. Politika és társadalom a magyar és román történelemben a középkortól a jelenkorig. Esettanulmányok*. Szerk. Nagy Levente et al. Bp. 2020. 29–31.

¹¹⁶ 1442. febr. 10.: MNL OL DL 88 177., vö. MNL OL DL 88 178.

¹¹⁷ 1442. márc. 26.: Zichy IX. 42–43., az eredetit lásd MNL OL DL 80 764. (A kiadásban tévesen „Assumptio [!] Marie” áll, ennek ellenére a kiadók március 25-re keltezték az oklevelet.)

¹¹⁸ 1443. szept. 29.: MNL OL DL 107 533.

1444

Résztevők: Maróti László aradi, békési és zarándi ispán és Garai László macsói bán; *név:* *fedus et vinculum fraternitatis*; *indíték:* helyreállítani a két család közötti békét, melyet a konkolyhintők felbontottak, főképpen a szomszédság és atyafiság okán, tekintve, hogy a keresztények a béke fiai, vagyis Isten fiai; *tartalom:* a korábbi sérelmek megbocsátása, tartózkodás minden olyan viszálytól vagy szövetségtől, amelyik a másik ellen irányul, akkor is, ha ebben a király is részt vesz, ehelyett közvetítés, az egymás közti konfliktusok elsimítása fogott bírák útján; *megegyezés/szankció:* a szerződés megszegője eskü- és hitszegő, emberségét és keresztény hitét veszítse, ne legyen helye a fejedelmek, hercegek, bárók, lovagok, nemesek és erényes emberek között.¹¹⁹

1445

Résztevők: Újlaki Miklós erdélyi vajda, Garai László macsói bán, valamint alsó-lendvai Bánfi István és Pál; *indíték:* az egymás iránti kölcsönös szeretet megerősítése; *tartalom:* általános rész: általános segítségnyújtás mindenkivel szemben, életük végéig rokoni szeretet; speciális rész: segítség a Cillei grófok ellen (ha utóbbiak ostrom alá vennék a Bánfiakat, Garai ráveszi őket a távozásra), közvetítés, *megegyezés/szankció:* keresztény hitükre.¹²⁰

1446

Résztevők: Cillei Frigyes és Ulrik grófok, valamint Újlaki Miklós erdélyi vajda; *előzmény:* kölcsönös örökösödési szerződés (1445); *név:* *indissolubilis amoris et fraternitatis dilectio perpetuis temporibus duratura*; *indíték:* hivatkozás az országban eluralkodó megosztottságra; *tartalom:* kölcsönös segítségnyújtás mindenkivel szemben, a római és magyar királyokat kivéve, de még velük szemben is, ha jogtalanul (*minus iuste et indebite ac sine lege*) lépnének fel; *megegyezés/szankció:* a szerződés megszegője hitét és emberségét veszíti, a fejedelmek, főpapok, mágnások, lovagok és csatlósok (*clientes*) között hírnevét veszítse mint atyafjának árulója.¹²¹

1447/a

Résztevők: Frangepán Márton gróf és Hunyadi János kormányzó; *név:* *vera fraternitas*; *tartalom:* a kormányzó által ígért igaz és teljes atyafiságért Frangepán mint az ország hűséges tagja szolgál (Magyar)országnak és a Szent Koronának, a kormányzóval szemben megőrzi az atyafiságot, és teljes erejével segíti őt.¹²²

¹¹⁹ 1444. jan. 4.: MNL OL DL 13 755.

¹²⁰ 1445: MNL OL DL 64 766. (csonka)

¹²¹ 1446. jan. 6.: MNL OL DF 286 303.

¹²² 1447. aug. 15.: MNL OL DF 218 789.

1447/b

Résztevők: laki Túz Péter és a fia: János, Perneszi Pál, Somogyi (Endrédi) Imre, torvajai Ugron Imre, Fajszai Miklós és istvándi Garázda Balázs; *név:* *verus fraternalis contractus*; *indíték:* a (polgár)háborús helyzet miatt személyük és javaik védelme; *tartalom:* mindenkivel szemben közösen lépnek fel, mint igazi atyafiak, a szövetségben belül felmerülő konfliktusok elsimítását Túz Péterre bízzák; *szankció:* katolikus hit megszegése, a keresztény név elvesztése.¹²³

1449

Résztevők: János váradi püspök és Losonci Albert; *név:* *fraternalis et caritativa confederacio et unio*; *indíték:* az alattvalók nyugalmának biztosítása; *tartalom:* kölcsönös értesítés a fenyegető veszélyről, egymás segítése minden erővel, az alattvalók közötti viták eldöntése erőszak nélkül, a szövetségben belül.¹²⁴

1450

Résztevők: Hunyadi János kormányzó, Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda; *név:* *sincere fraternitatis, amicitie et benivolencie vinculum perpetuum*; *indíték:* a baráti tettek eleve szeretetre ösztönzik őket, de a zavaros időkben az irigyek és hízelgők a rágalmakkal veszélybe sodorták a viszonyt; példamutatás az utódoknak; *tartalom:* mint barátok és atyafiak még erősebben segítik egymást tisztességük és állásuk megőrzésében, úgy, mint ha az egyikük sérelme a többieké is lenne; nem szolgálnak tanáccsal a másik élete vagy tisztessége sérelmére, sőt az ilyen veszélyről értesítik a szövetségest; az ország és a korona dolgaiban, valamint a király kiszabadításában együtt határoznak; miután a király kiszabadult, tovább segítik egymást a másik tisztességére és hasznára, és egymás kárára nem szereznek előnyöket; az utódok öröklik a kötelmet; mindezt a jelen idők folyása szerint fogadják, a királyság üdvére és a király iránti hűség és szolgálat érdekében; *megerősítés/szankció:* a pesti gyűlésen elfogadott eskü (a mindenható Istenre, Szűz Máriára és a szentekre), aki megszegi, szó- és hitszegő, egész becsületét és emberségét veszti, ahogyan helyét is a nemesek társadalmában, továbbá jog- és tanácsképességét; nyilvánosan meg lehet bélyegezni (*per [...] famosos libellos*).¹²⁵

1451

Résztevők: Hunyadi János kormányzó és Brankovics György szerb despota [közvetítők útján]; *név:* *vinculum [...] perpetue et sacramentalis unionis, sincera, vera, stabilis, cordialis et perpetua amicitia, unio et benivolencia*, továbbá házassági szerződés a

¹²³ 1447. márc. 28.: MNL OL DF 279 387.

¹²⁴ 1449. máj. 26.: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez I–II. Szerk. Varjú Elemér – Iványi Béla. Bp. 1908–1928. I. 664–665.

¹²⁵ 1450. jún. 17.: *Téleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 262–265.

két család között; *indíték*: a két fél közötti ellentétek miatti esetleges újabb, nagyobb konfliktusok megakadályozása; *tartalom*: a korábbi sérelmek megbocsátása, szoros és igaz egyetértés létesítése; a házasságból következik a barátság (*amicicia exinde secutura*), de ha a házasság az egyik házasulandó fél halála miatt nem jönne létre, az *amicicia* kötelekei akkor is érvényben maradnak; *megegerősítés/szankció*: a despota a Szent Evangéliumokra esküszik Hunyadi két familiárisa előtt, a szerződés megszegése esetén sem Isten, sem az emberek előtt ne legyen mentsége, hanem hitszegőként becsületét veszítse, rekesztessék ki a becsületes és jó emberek társaságából; erre az esetre előre lemond minden, világi vagy egyházi törvényes kiskapuról.¹²⁶

1452

Résztevők: Gersei László és Pető, valamint lévai Cseh László; *név*: *fraternitas perpetue duratura*; *indíték*: inkább akarnak az isteni szeretet előmozdítói lenni, mint a zűrzavar táplálói; *tartalom*: hogy ők maguk és utódaik örökké a béke édességét élvezhessék, házassági kapcsolatra lépnek egymással.¹²⁷

1453/a

Résztevők: Dénes esztergomi érsek, András pécsi püspök, Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda és Pálóci László országbíró; *tartalom*: a királynak tett hűségeskü megújítása, örökös hűség a királynak és Cillei Ulrik grófnak, aki az ügyeit intézi; segítik a királyt és a gróft az engedetlenekkel és jogtalanul lázadókkal szemben, bármilyen méltóságúak vagy állásúak legyenek, és védelmezik az állásukat, életüket és tisztességüket akár saját személyük vagy javaik veszedelmével is.¹²⁸

1453/b

Résztevők: Hunyadi János beszercei gróf, főkapitány, Podjebrád György csehországi kormányzó, János váradi püspök, titkos kancellár, Aleš ze Šternberka csehországi főkamrás, Zděnek ze Šternberka prágai várgróf, Ulrich, Oswald és Stephan Eiczinger, Pangratz von Plankenstein, és Sigmund Eiczinger von Eiczing; *név*: *bund freundlicher vereinigung*; *indíték*: Isten, az Anyaszentegyház és a kereszténység üdvére, László király országainak tisztességére és felemelésére; *tartalom*: hat évig különösen jó barátokként segítik egymást, ki-ki a hivatala szerint, szóval és tettel, a keresztény egyház és a király javára; azok ellen, akik a király kárára tesznek, tanáccsal és tettel kötelesek fellépni, a másikat fenyegető rágalmakról

¹²⁶ 1451. aug. 7.: uo. 305–312.

¹²⁷ 1452. szept. 24.: MNL OL DL 93 208.

¹²⁸ 1453. szept. 13.: MNL OL DF 287 204., kiadását lásd Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte de habsburgischen Fürsten K. Ladislaus Posth., Erzherzog Albrecht VI. und Herzog Sigismund von Österreich aus den Jahren 1443–1473.). Hrsg. Joseph Chmel. Wien 1850. 30–31.

értesítik egymást; *megeősítés*: László király saját kezű jegyzettel ismeri el, hogy a szövetség az ő jóváhagyásával jött létre.¹²⁹

1454

Résztevők: Podjebrád György csehországi kormányzó és Hunyadi János besztercei gróf; *név*: *amicicia et fraternalis colligacio*; *tartalom*: igaz és őszinte barátsággal és szeretettel segítség a király és tanácsosai előtt, védelem az ellenségekkel szemben lehetőség szerint, a másik tisztességének és javának előmozdítása mintha a sajátja volna, tartózkodás a tanácsban és azon kívül is minden olyan cselekedettől, amely a másíknak árthatna; *megeősítés/szankció*: keresztény hitükre.¹³⁰

1455/a

Résztevők: Cillei Ulrik gróf, Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda; *név*: *fedus et unionis vinculum*; *tartalom*: egymás tisztességének és javának megőrzése, a sérelmek megelőzése, kérésre segítség a királynál a Magyarország jogait és szabadságait érintő ügyekben és ezek védelmében mindenkivel szemben, kivéve a királyt, valamint Magyarország és a neki alávetett részek jogait és szabadságait; *megeősítés/szankció*: keresztény hitükre és tisztességükre.¹³¹

1455/b

Résztevők: Dénes esztergomi érsek, Rafael kalocsai érsek, András pécsi püspök, János váradi püspök, Ágoston győri püspök, Tamás zágrábi püspök, Demeter knini püspök, Bodó Miklós fehérvári prépost, György szerb despota, Hunyadi János besztercei gróf, Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Rozgonyi János erdélyi vajda, Kórógyi János macsói bán, gúti Ország Mihály ajtónállómester, ónodi Cudar Simon pohárnokmester, Hédervári Imre és Pál, Rozgonyi Sebestyén, Kanizsai László, Dombói Pál és szeri Pósa István; *név*: *mutua concordia és bona fraternalis intelligencia*; *indíték*: egység a király Magyarországra hozatala, az ország és saját szabadságaik megőrzése érdekében; *tartalom*: senki nem cselekszik a többiek tanácsa és akarata nélkül, az ország helyzetét és szabadságát érintő ügyekről kötelesek tájékoztatni azokat, akik éppen nincsenek a király tanácsában; *megeősítés/szankció*: a mindenható Isten, Szűz Mária és az összes szentek úgy segítsék őket, ahogy a szerződést megtartják; az oklevelet megérintve esküsznek, a szerződés megszegőit a két érsek kiközösítheti, végül hűtlenekké válnak.¹³²

¹²⁹ 1453. okt. 27.: MNL OL DF 287 205., kiadását lásd Urkunden, Briefe und Actenstücke i. m. 31–33.

¹³⁰ 1454. febr. 16.: MNL OL DL 37 631.

¹³¹ 1455. ápr. 7.: MNL OL DF 24 765., kiadását lásd *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 437–438.

¹³² 1455. jún. 25.: *Pettkő Béla*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. In: *Történelmi Tár* 2. Bp. 1901. 178–180.

1455/c

Résztevők: Hunyadi János besztercei gróf és Cillei Ulrik gróf; *név:* *liga seu unio*; *indíték:* a béke üdve, valamint a köz, a saját és birtokaik nyugalma érdekében szövetkeznek; *tartalom:* kölcsönös segítségnyújtás egymás dolgainak előmozdítására, fegyveres és egyéb segítség mindenkivel szemben, akik személyükben vagy birtokaikban támadnák őket, és azokkal szemben is, akik tisztességüknek, hírnevüknek vagy állásuknak ártani akarnának; továbbá házassági szerződés a két család között; *megerősítés/szankció:* a szerződés megszegője hűtlen a királlyal és a Szent Koronával szemben, irgalom nélkül szenvedje ennek következményeit.¹³³

1456/a

Résztevők: Hunyadi János és László besztercei grófok, valamint Cillei Ulrik gróf; az 1455. évi liga szó szerinti ismétlése azzal a kiegészítéssel, hogy a korábban kötött szövetségek nem árthatnak a jelen ligának; *megerősítés/szankció:* a király és a felsorolt tanúk előtt tesznek esküt a Szent Keresztre és más ereklyékre, megérintve azokat.¹³⁴

1456/b

Résztevők: Cillei Ulrik gróf és Szentmiklósi Pongrác; *név:* *indissolubilis amicitie et amoris vinculum*; *indíték:* minél hasznosabb gondoskodás a király és az ország javáról; *cél és tartalom:* segítség a király és saját ügyeikben, ügyeik képviselője a király előtt és másutt, védelem mindenkivel szemben, kivéve László királyt.¹³⁵

1457

Résztevők: Szilágyi Erzsébet, Hunyadi János özvegye, Szilágyi Mihály, Szentmiklósi Pongrác és a fiai és testvérei; *név:* *dispositio et concordie unio*; *indíték:* bár a néhai Hunyadi János és Szentmiklósi Pongrác között különféle ellenségeskedések történtek, ezeket ki akarják vetni maguk közül; *tartalom:* igaz atyafiúi szeretettel és barátsággal életük végéig védelmezik Pongrácot és rokonait minden emberrel szemben, legyenek azok *magnates* vagy *minores*; *megerősítés/szankció:* keresztény hitükre, becsületükre és emberségükre; az Atyaistenre, a Szentháromságra és Krisztus testére, azt megérintve, valamint Szűz Máriára, az ő szeplőtelenységére, Szent Péter és Pál apostolokra, és az összes szentekre esküsznek, üdvözlésüket és családjuk fennmaradását a szövetség megtartásától teszik függővé.¹³⁶

¹³³ 1455. aug. 1.: MNL OL DF 287 215., kiadását lásd *Materialien zur österreichischen Geschichte: aus Archiven und Bibliotheken gesammelt I–II.* Hrsg. Joseph Chmel. Linz–Wien 1832–1838. II. 82–83.

¹³⁴ 1456. márc. 31.: MNL OL DF 258 144., kiadását lásd *Materialien i. m.* 105–106.

¹³⁵ 1456. szept. 24.: MNL OL DL 94 484.

¹³⁶ 1457. júl. 13.: *Georgius Fejér: Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad regni Hungariae gubernatoris argumentis criticis illustrata.* Budae 1844. 234–236.

1458/a

Résztevők: Szilágyi Erzsébet és Mihály, és Garai László nádor és a felesége, Alexandrina hercegnő [Miklós pécsi püspök, alsólendvai Bánfi Pál]; *név:* *pax perpetua et unio indissolubilisaffinitas et amicitia*; *előzménylindíték:* Cillei Ulrik, illetve Hunyadi László halála, ezeket a béke nyugalma és az ország haszna érdekében kölcsönösen megbocsátják, és lemondanak a bosszúról; *tartalom:* a nádor és a felesége híveikkel együtt segítik Mátyást a magyar trónra ültetni és kiszabadítani a fogságból; a Garaiak segítenek a Szilágyiaknak mindenkivel szemben, legyen az külföldi vagy magyarországi, aki Mátyással szemben magát akarná királlyá tenni; megnyitják a Szilágyiak előtt Buda várát és városát, és a felébe beengedik őket; Mátyás feleségül veszi Garai László Anna nevű leányát, és László nádort apjaként, a nádorné asszonyt anyjaként fogja tisztelni; úgy a Szilágyiak, mint Mátyás megőrzi Garait a váraiban, birtokaiban és tisztségeiben, és azokban mindenkivel szemben megvédi; esküvel ígéri, hogy addig nem engedik Mátyást a Magyar Királyság és atyai öröksége birtokába, ameddig a házasságot meg nem kötötték; ha Mátyás valamiért mégsem tudná elfoglalni a Magyar Királyságot, ezáltal a jelen *affinitas et amicitia* nem sérül, hanem érvényben marad, de a nádor ebben az esetben is köteles beengedni a Szilágyiakat fele részben Buda várába és városába, és azokból kölcsönösen nem vetik ki egymást; kölcsönösen segíteni kötelesek egymást és egymás utódait minden ellenséggel szemben, kivéve Miklós pécsi püspököt és Újlaki Miklós erdélyi vajdát, akikkel szemben, mivel a nádor velük is szövetségben van, a Szilágyiak nem kérnek támogatást, és Garai sem segíti őket a Szilágyiak ellen; a szövetség akkor sem veszti érvényét, ha Mátyás vagy Anna meghalna, hanem az utódokat is kötelezi; *megerősítés/szankció:* hitükre (*fide mediante*), a Szent Evangéliumra esküdtek, és az oklevélbe foglalják az eskü szövegét: János evangéliumát idézik; az esküt meg kell ismételni János bíboros, pápai legátus és Dénes bíboros, esztergomi érsek előtt, és kiszabadulása után 25 napon belül Hunyadi Mátyás is köteles esküt tenni; üdvözlésüket és családjuk fennmaradását a szövetség megtartásától teszik függővé; a megállapodás Garai felsorolt párthíveire is kiterjed.¹³⁷

1458/b

Résztevők: Szilágyi Mihály kormányzó, Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda [és további csatlakozók]; *név:* *inseparabilis perpetuaque et indissolubilis unio pactumque et promissio*; *indíték:* az ország nyugalmaról és a saját előnyös helyzetükről való gondoskodás, nehogy a köztük lévő ellentétek az ország megosztottságát okozzák; *tartalom:* amíg élnek, nem hagyják el, hanem minden erejükkel védelmzik egymást, és a másik tisztességét, állását, javát és hasznát előmozdítják és megőrzik; azok ellen, akik egyenként vagy együttesen ellenük vagy a familiárisaik ellen

¹³⁷ 1458. jan. 12.: *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 565–569.

támadnának, és a személyük, tisztességük vagy jószágaik elveszejtésére törnének, legyenek akár idegenek vagy országlakosok, együtt lépnek fel minden erejükkel, és magukat és a familiárisaikat a halálig megvédik; az elhunyt szövetséges helyét az utódai veszik át; *megeősítés/szankció*: az Úristen, Szűz Mária, Szent Mihály arkangyal, Szent László király, Szent Miklós hitvalló és a többi szentek úgy segítsék őket haláluk óráján, és váratlan halállal ne hagyják őket elmúlni; a szerződés megszegője hitét, tisztességét és emberségét veszítse, és két egyházi személy nyilvánosan figyelmeztesse, és ha ennek ellenére nem tenne eleget a megállapodásnak, ki kell közösi-teni, de úgy, hogy az Apostoli Szék sem oldozhatja föl.¹³⁸

1459/a

Résztevők: Mátyás király és felsorolt alattvalói; *tartalom*: örökké hűségesek maradnak a királyhoz, és életében senki mást nem neveznek Magyarország királyának; lehetőségük szerint segítik őt a lázadók ellen, sem jutalom, sem sérelem nem téríti le őket a hűség útjáról, a király és az ország dolgaiban hűséggel adnak tanácsot; cserében Mátyás ígéri, hogy megőrzi őket a birtokaikban, a lázadókkal szemben megvédi őket, az ország jogát és szokását hozzájárulásuk nélkül nem változtatja meg, híveinek elfoglalt erősségeit vagy a birtokaikon emelt erősségeket erővel vagy pénzzel visszaszerzi; *megeősítés/szankció*: Istenre, Szűz Máriára, Szent Péterre, a Három Királyokra és az összes szentekre esküsznek.¹³⁹

1459/b

Résztevők: Mátyás király és Újlaki Miklós (közvetítők útján); *név*: *vera christiana ac amicabilem concordia, stabilis, perpetua ac immobilis pax et unio*; *tartalom*: a király soha, senkinek a felbujtására, sem saját akaratából nem tesz semmit Miklós vajda, a felesége, gyermekei és javaik kárára, sem nyíltan, sem titokban; birtokain nem háborgatja; ha a király és az ország ellenségei Miklós vajda várait ostrom alá vennék, a király köteles seregével a vajda segítségére sietni, de a vajda is köteles teljes erejével segíteni a királyi seregnek; ha Miklós vajdát bármelyik országlakossal szemben hatalmaskodásban és főbenjáró ítélettel marasztalnák el, a király tartozik valahányszor kegyelmet adni neki, azzal, hogy a vajda kiegyezik perbeli ellenfelével.¹⁴⁰

1459/c

Résztevők: Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajda, Szentmiklósi Pongrác János, Nabuchodonosor Ankenreuter, Szlopnai Gáspár, Karczky János, Erdőháti László

¹³⁸ 1458. júl. 26.: uo. X. 593–595.

¹³⁹ 1459. febr. 10.: MNL OL DL 39 297.

¹⁴⁰ 1459. júl. 22.: MNL OL DL 88 341–342.

és Zenycze-i másképp Turogh-i Corbel Márton, [illetve Mátyás király]; *név: fraternitas; tartalom:* Frigyes császár ellen, az Osztrák Hercegség ellen és bárki más ellen viselendő hadjáratban egymást el nem hagyják, és Mátyás király minden ellenségének az ellenségei lesznek, Frigyes császárral és Ausztria hercegével vagy a király bármely más ellenfelével sohasem kötnek szerződést vagy békét a király tudta vagy beleegyezése nélkül, és amikor a király jónak látja, az egymással kötött szerződést, illetőleg testvériséget fölbontják, és akarata ellenére azt tovább nem tartják fenn; cserében a király megígéri nekik, hogy amíg Frigyes császárral, az Osztrák Hercegséggel és más jelenlegi ellenségeivel szemben szolgálatában lesznek, minden negyedévben 4000 arany forintot fog nekik adni, midőn pedig Frigyes császárral vagy más ellenfelével békére fog lépni, őket sem fogja a békéből kihagyni; *megegyezés/szankció:* keresztény hitükre, becsületükre és emberségükre.¹⁴¹

1460

Résztevők: Szilágyi Mihály besztercei gróf, erdélyi kormányzó, macsói bán, az Alsó részek főkapitánya, valamint Garai László nádor özvegye: Alexandrina hercegnő és gyermekei: Jób és Anna; *név:* az 1458. júliusi *amicicia et confederacio* megújítása; *indíték:* Szilágyi emlékezetébe idézte a néhai Garai László nádorral kötött barátságot és szövetséget; ennek halála után az özvegyét: Alexandrina hercegnőt és a gyermekeit, Jóbot és Annát a birtokaikkal együtt több veszedelem is fenyegeti; *tartalom:* Garai özvegyének és gyermekeinek tisztességét és birtokait, ahogy a szövetségeseik és familiárisaik birtokait is, atyafiúi őszinteséggel védelmezi egész életében, mindenféle ellenséggel szemben, legyen az idegen vagy hazai, a kötést semmiféle rosszindulatú sugalmazásra nem engedi felbomlani; a Garaiak szabadon jöhetnek a váraiba és birtokaira úgy, mint a sajátjaikra, és a familiárisai és alattvalói úgy fognak engedelmeskedni nekik, mint magának Szilágyinak; *megegyezés/szankció:* keresztény hitére fogadja, két püspök pecsétje alatt.¹⁴²

1461/a

Résztevők: Maróti Lajos, szekcsői Herceg Pál, bátmonostori Töttös László, valamint Geszti László és Mihály; *indíték:* az Alsó részekben, különösen Bács és Bodrog megyékben az egyforintos adó miatt, amelyet Mátyás király engedélye és akarata nélkül próbálnak behajtani, a szövetkezők birtokait károsítják és fosztogatják; *tartalom:* a birtokaik védelme érdekében követet küldtek a királyhoz, amíg visszatér, maguk fognak védekezni: ahányszor valamelyikük értesíti a többieket, teljes erejükkel, a lovasaikkal és gyalogosaikkal a másik segítségére sietnek a király és a Szent Korona

¹⁴¹ 1459. nov. 6.: MNL OL DL 15 415.

¹⁴² 1460. okt. 6.: *Téleki J.:* Hunyadiak kora i. m. X. 640–641.

íránti hűségük fenntartásával; az a fél, aki kérés ellenére a segítséget elmulasztaná, a többiekkel szemben becsületének elvesztésével bűnhődjék, és a kárt, amelyet a hanyagsága miatt a másik szenved, ez utóbbi egyházi vagy világi fórumon kereshesse rajta; amennyiben a királyi felségnél vagy máshol ebben az ügyben valami nehézség támadna (*apud regiam maiestatem aut alias [...] exinde aliqua mocio fuerit*), akkor együttesen, becsületük elvesztésének terhe mellett kötelesek erre válaszolni.¹⁴³

1461/b

Résztevők: Kanizsai Miklós és László, Rozgonyi János tárnokmester és Rénold székely ispán; *név: indissolubilis amoris dilectio; indíték:* az országban elharapózott zavarok feltartóztatása; *tartalom:* általános rész: egymást és egymás familiárisait, becsületét, állását és hasznát minden veszélyben és szükségben, fenntartva a Mátyás királynak járó hűséget, teljes erejükkel védelmezik és fenntartják, és mindenkor és mindenhol őszinte szeretettel és barátsággal segítik, a birtokaik lerohanóival és zaklatóival szemben támogatják; speciális rész: a Kanizsaiak segítik a Rozgonyiakat Kőszeg megszerzésében, a Rozgonyiak viszont a Kanizsaiakat támogatják egy ausztriai vár megszerzésében, illetve általában elfoglalt birtokaik visszaszerzésében; *megerősítés/szankció:* Istenre, Szűz Máriára, Szent Miklós püspökre és Szent László királyra esküsznek; ha nem tartanak be a szerződést, és két egyházi férfiú figyelmeztetése is hiábavalónak bizonyulna, akkor ki kell őket közsíteni az egyházból, amely alól még a Szentszék sem oldozhatja fel őket.¹⁴⁴

1490/a

[Formula]. *Résztevők:* meg nem nevezett főúr, meg nem nevezett püspök és a fivére, aki ispán; *név: fedus, pactum, obligamen et indissolubilis contractus; indíték:* Mátyás király halála után megrendült nemcsak a közrend, hanem az egyes főpapok, bárók és országlakosok helyzete is, az országot a hitetlen törökök és más szomszédos ellenségek fenyegetik, és ami még rosszabb, már belháború fenyeget; hogy saját magát, az atyafiait, rokonait, szervitorait, várait, kastélyait, városait, birtokait és jobbágysait a külső és belső fenyegetéstől meg tudja védeni, kénytelen a barátait, jótévedőit, védelmezőit szövetségbe szervezni (*inuito federe comparare*); *tartalom:* a főúr a püspök és fivére pártját fogja, valahányszor kéri, a védelmükre siet személyesen, az összes lovasával, gyalogosával, familiárisával és jobbágysával, mindig a saját költségén, minden ellenséggel szemben, legyen az külső vagy belső, egészen az új király trónra lépéséig és azután is addig, míg a szerződést egyező

¹⁴³ 1461. jan. 16.: Zichy X. 133–134.

¹⁴⁴ 1461. szept. 1.: MNL OL DL 15 631.

akarattal fel nem bontják; *megerősítés/szankció*: keresztény hitére, esküvel (*fide [...]* *nostra iurata*), becsületére és emberségére, jószágai elvesztésének terhe alatt.¹⁴⁵

1490/b

[Formula]. *Résztevők*: egy főpap és [Újlaki Lőrinc] herceg¹⁴⁶; *név*: *dispositio et confederacio*; *indíték*: az országnak nincs királya és védelmezője; a birtokok védelme érdekében szükséges a szomszédos mágnások védelmét biztosítani, hogy ellen tudjanak állni az egyház ellenségeinek, akik ilyenkor könnyen teremnek; *tartalom*: kölcsönös védelem és segítségnyújtás, kivéve azon eseteket, amelyek kárára lehetnek az országnak és a közügyek nyugalmának, valamint ellenkeznek az apostoli Szentszékkal, az igaz hittel és az egyházzal általában; ha a herceg fel akarna lépni az ellenségeivel szemben, erről előzetesen értesítse a szövetségesét, és kérje ki a tanácsát; az új király választásánál és koronázásánál, valamint az ország javát érintő határozatok meghozatalánál együtt tanácskozva járnak el, és a szövetséget csak közös akarattal bontják fel; *megerősítés/szankció*: keresztény hitükre, tisztességükre és emberségükre.¹⁴⁷

1490/c

Résztevők: Corvin János szlavóniai, opavai és líptói herceg, Orbán egri püspök, János váradi püspök, Zsigmond pécsi püspök, Tamás győri püspök, Bátor István erdélyi vajda, Bertalan vránai perjel és Ráskai Balázs; *név*: *liga, intelligencia et confederacio*; *indoklás*: Mátyás halála után mintegy árván maradtak, nincs segítségük, sokan nyíltan fenyegetik őket, az állásuk és tisztességük ellen dolgoznak; a tisztességüket, javaikat és állásukat kívánják megőrizni; *tartalom*: szünjön meg közöttük minden gyűlölség, harag és széthúzás, ettől kezdve személyük, birtokaik, becsületük és állásuk védelmére és ellenségeik eltántorítására legyen köztük „igaz és őszinte barátság, atyafiság, egység, szeretet és egyetértés, és egy lélek, úgy, mintha mind egyetlen ember volnánk”; mindegyikük úgy védi és segíti a másik birtokát, tisztességét és hasznát, mint a saját magáét, a fenyegető rosszat és bajt segít elhárítani, és a társai személyét, állását vagy tisztességét érintő minden bajra és veszedelemre köteles figyelmeztetni őket; ha a szövetség tagja egy másikkal szemben gyanút táplál, ne tartsa azt magában, hanem jelezze neki, hogy bizonyíthassa ártatlanságát, vagy a többi szövetségeses ítélkezzen, amit mindkét fél köteles elfogadni; egymást, az állásukat és becsületüket minden erővel védelmezik minden ellenségükkel szemben,

¹⁴⁵ 1490: MNL OL DL 39 101/63. fk.

¹⁴⁶ Hogy a szövegben név nélkül említett „herceg úr” Újlaki Lőrinc lehet, nem pedig a másik herceg, Corvin János, az a kikötés sejteti, hogy a szövetségesek új király választásánál és koronázásánál egymást tanáccsal segítik, ami Corvin esetében nehezen volna értelmezhető.

¹⁴⁷ 1490: MNL OL DL 39 101/63. fk.

fegyveresekkel és minden más módon; ha valamelyikük fogságba esik, vagy az ellenségeik másképp akadályozzák, minden erővel és szívből kötelesek segíteni; ha a liga tagjai között széthúzás keletkezne, a többi szövetséges azonnal közvetítsen, és teremtsen békét, akiknek ítéletét a felek kötelesek elfogadni; ha birtokokügyben vagy más nagyobb jelentőségű ügyben olyan vita lenne két szövetséges között, amit a többiek nem tudnak elsimítani, ügyüket a király törvényszéke elé vihetik, de tartózkodni kötelesek az erőszak használatától; a mostani ligával ellentétes vagy arra bármilyen módon ártalmas másik ligát a tagok nem hozhatnak létre; a ligát senki nem használhatja arra, hogy a királyságtól elpártoljon (*a regno isto deficiat*), sem arra, hogy az ellenségeivel szemben a többiek megkérdése nélkül kezdjen viszálykodásba, csak akkor, ha provokálják, vagy őt támadják; ebben az esetben a többiek döntenek el, hogy segítik-e vagy nem; *mege erősítés/szankció*: a Szent Evangéliumot megérintve, keresztény hitükre, tisztességük és emberségük veszítésének terhe alatt.¹⁴⁸

1491

Résztvevők: Zsigmond pécsi püspök és Egervári László bán; *indoklás*: az országban eluralkodott zűrzavar, gyűlölet, belháborúk; *név*: *mutua amicitia, perpetua colligancia és mutue obligacionis contractus*; *indíték*: a békétlen időkben személyükben és javaikban is biztonságban akarnak maradni; *tartalom*: ettől kezdve egész életükben segítik egymást minden magánügyben (*rebus suis privatis*), amelyek a saját hasznukat érintik (*propriam [...] utilitatem suam concernentibus*), minden ellenséggel szemben, legyenek azok nyilvánosak vagy titkosak; minden szükségben teljes erejükkel, fegyveres erővel és minden más módon védik egymást és segítik, kivéve azokat az atyafiaikat és barátaikat, akikkel hasonló liga köti össze őket; mindent megtesznek továbbá egymás érdekében azon dolgokban, amelyek a tisztességük, boldogulásuk és előretartásuk ügyében előállhatnak; *mege erősítés/szankció*: keresztény hitükre, tisztességük és emberségük veszítésének terhe alatt.¹⁴⁹

1494

Résztvevők: Batori András és Losonci László; *név*: *disposicio, ordinacio et confederacio*; *indíték*: a rokonaikat örök barátság és hűség kötötte össze egész életükben, ők ugyanezt akarják folytatni közös akarattal és egy lélekkel; *tartalom*: a továbbiakban örökké tökéletes barátságot és hűséget tartanak, egymás várait és birtokait úgy őrzik és védelmezik minden támadóval szemben, mint a sajátjukat; egységes akarattal és közösen szolgálják a királyt és a Szent Koronát, és ugyancsak közösen választanak barátokat; *mege erősítés/szankció*: a szerződés megszegője annak

¹⁴⁸ 1490. aug. 15.: MNL OL DL 19 669.

¹⁴⁹ 1491. okt. 25.: MNL OL DL 19 758.

megtartójával szemben becsületének és emberségének elvesztésével bűnhődjék mint hitszegő, és örökre árulónak nevezék (*perpetue nomine proditoris provocetur*).¹⁵⁰

1503

Résztevők: Corvin János herceg, Kishorvát János és Garai Bánfi Lőrinc; *indíték:* Corvin János herceg visszaszerezte számukra Darnóc várát és más birtokait, ezt állandó szolgálatukkal akarják meghálálni; *tartalom:* további életükben senki másnak, csak a hercegnek kívánnak szolgálni teljes erejükkel és lehetőségeikkel; minden ellenségével szemben, bármilyen állapotúak legyenek, teljes erejükkel támogatják, egyedül a királyi felség kivételével; *megegyezés/szankció:* keresztény hitükre, becsületükre és emberségükre.¹⁵¹

1504

Résztevők: Frangepán Bernát gróf és a fiai, valamint a veje, Corvin János herceg, dalmát-horvát és szlavón bán; *név:* *concordia, amicitia et indissolubilis unio, perpetua obligacio* (a rokonság kötelékén túl); *indíték:* a jelen idők különböző veszedelmei, és a gróf fiainak zsenge kora; *tartalom:* a gróf a herceget a feleségével és a fiaival együtt *in protectores nostros* fogadja, amíg csak él, mindenben segíti őket minden erejével, minden ellenségükkel szemben; ha köztük vagy az embereik között nézeteltérés támadna, mindkét fél három-négy barátot választ, akik azt elsimítják, nehogy a köztük lévő kötelék sérüljön; *megegyezés/szankció:* a gróf az emberségére és keresztény hitére esküszik: az Úristen és Szűz Mária az egész mennyei udvarral úgy segítse; ha a szövetséget mégis megsértené, emberségét, becsületét veszti, és hitszegővé válik úgy, hogy a tisztességét szájukra vehetik, és a káruk úgy az egyházi, mint a világi jog szerint megvehetik rajta (*possint a nobis perquirere honorem et dampna*).¹⁵²

1505/a

Résztevők: Tamás esztergomi érsek, Perényi Imre nádor, Frangepán Gergely kalocsa-bácsi érsek, Szapolyai János szepesi gróf, Újlaki Lőrinc herceg, György váradi püspök, kancellár, Zsigmond erdélyi püspök, királyi titkár és Somi Józsa temesi ispán, az Alsó Rézsek főkapitánya; *név:* *concordia, unio et colligacio*; *indíték:* egymással szemben barátságot, jóindulatot és atyafiságot tartani, tisztességüket és állásukat az ellenségeik álnokságával szemben megőrizni; *tartalom:* Ulászló királynak és Anna királynénak együtt és egyenként hűségesen szolgálnak

¹⁵⁰ 1494. okt. 6.: Österreichisches Staatsarchiv [Osztrák Állami Levéltár], Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien). Familienarchiv Erdődy D. 933.

¹⁵¹ 1503. okt. 3.: MNL OL DL 37 754.

¹⁵² 1504. márc. 10.: MNL OL DL 37 758., kiadását lásd *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Bp. 1894. 322–323.

atyafiaikkal és barátaikkal együtt, öfelségeik javát, hasznát és tisztességét és minden ügyüket minden lehetőségük szerint úgy az urak mint a többi országlakos között segítik és előmozdítják az ország szabadságainak érintetlenül hagyásával; ennek érdekében másokat is igyekeznek maguknak megnyerni; mindegyikük a másik tisztességét, állását és méltóságát mint a magát védelmezi és fenntartja a királyi és királynéi felség előtt ugyanúgy, mint másutt; ha valamelyik felség az ellenségeik sugalmazására vagy vádjára vagy inkább árulására valamelyikükkel szemben felindulna, együtt és külön-külön is kötelesek közbenjárni az érdekében öfelségeik előtt, ahogy másoknál is, a kegyelem és kibékülés érdekében, és szövetségesüket nem hagyják magára; amikor a személyük, állásuk és tisztességük kerül veszélybe, kötelesek minden erejükkel ellenállni, minden ilyen híresztelést az ellenségeik vagy mások részéről, kivéve a királyi és királynéi felséget, akiket mindig kivesznek, kötelesek jelezni az érintettnek; az ellenségeikkel (hogy azt ne mondják:) árulóikkal szemben, bármilyen állapotúak legyenek is, minden erejükkel védekeznek és segítik egymást; a szövetség (*intelligencia*) nem zárja ki a pereskedést a felek között, de az erőszak tilos; ha a szövetségesek között nézeteltérés támad, mielőtt perre mennének, a többiek próbáljanak közöttük barátságosan közvetíteni; ha valamelyik szövetséges szóban vagy tetteleg megsérti társát, a sértett fél ne keressen rögtön megtorlást, hanem sérelmét jelezze egy vagy két szövetségesének, akik igyekezzenek barátságosan közvetíteni; ha a bevádolt tag ártatlannak vallja magát, a többi szövetséges vagy nagyobb részük előtt deklarálja ártatlanságát; ha ezt nem tudná megtenni, vagy a sértett féllel vakmerően nem akarna kiegyezni, zárják ki a szövetségből mint becsületének és hitének eltékozlóját (*tanquam honoris et fidei suae prodigus et immemor*); megerősítés/szankció: a szövetség pontjainak megtartását kézfogással (*stipulatis manibus*), keresztény hitükre, becsületükre és emberségükre fogadják, mindig fenntartva a király és a királyné iránti kötelező engedelmisséget és hűséget; végül kijelentik, hogy mindazon barátaik és atyafiaik, akik az ellenségeik hálóját és cselvetéseit el akarják kerülni, a leírt feltételekkel csatlakozhatnak hozzájuk.¹⁵³

1505/b

Résztvevők: Szapolyai János szepesi gróf és Rozgonyi János; *indíték:* hála kifejezése azért a ragaszkodásért és jótéteményekért, amelyeket Rozgonyi István tanúsított előbb Szapolyai apjának, majd neki magának, az anyjának, Hedvig hercegnőnek és a fivérének Györgynek; *tartalom:* a gróf az édesanyjával, a fivérével, az összes familiárisával, a váraival és birtokaival korlátlan és életre szóló ragaszkodást tanúsít Rozgonyi iránt ahányszor csak szükség lenne rá; Istvánt és a fiát: Jánost minden ellenségével szemben,

¹⁵³ 1505. okt. 12.: MNL OL DL 107 949. = MNL OL DF 248 800., mindkettő későbbi másolat.

jóban és rosszban teljes erejével védelmezni fogja, kivéve azon helyzeteket, amelyek közvetlenül a királyi felséget érintik; *megerősítés/szankció*: hitére és becsületére.¹⁵⁴

1507

Résztevők: Szentgyörgyi Péter országbíró és erdélyi vajda és Corvin János herceg özvegye, Frangepán Beatrix; *név*: *perpetua unio és amicabile conclusio*; *tartalom*: a jövőben Beatrix asszonyt és a leányát, Erzsébetet mindenkor és minden dolgukban, jóban és rosszban az ellenségeiktől megvédi erői szerint, fenntartva a királynak járó hűséget; *megerősítés/szankció*: becsületére, emberségére és keresztény hitére.¹⁵⁵

1508

Résztevők: Perényi Imre nádor, Újlaki Lőrinc herceg, Frangepán Gergely kalocsai érsek és Beriszló János rác despota; *név*: *uniolordinacio* (örökös); *indíték*: felbont-hatatlan köteléssel megerősíteni a köztük lévő őszinte szeretetet és hűséget, hogy annál hűségesebben szolgálhassanak Ulászló királynak és a fiának, Lajosnak, és segíthessenek a veszélyben lévő országnak; fenntarthassák a tisztességüket és áll-lásukat, és megvédhessék magukat azoktól, akik a vesztükre törnek; *tartalom*: mindegyik szerződő fél támogatja és segíti a másik tisztességét és annak előmoz-dítását, és sem nyíltan, sem titokban nem tesz annak kárára, hanem mindig, minden erejével növelni törekszik a másik tisztességét és javát; az őket veszélyez-tető ellenségekkel szemben nem hagyják egymást magukra, hanem mindenben, ami lehetséges kölcsönösen támogatják egymást; *megerősítés/szankció*: keresztény hitükre, tisztességükre és emberségükre.¹⁵⁶

1509

Résztevők: Szentgyörgyi Péter országbíró és erdélyi vajda és Bogdán moldvai vaj-da; *név*: *pactum et confederacio*; *tartalom*: a hűséget Bogdán vajdával együtt meg-tartja Ulászló királynak és a fiának, Lajos hercegnek (!) mindenki ellen, aki a királynak és fiának ellenállna és velük szembefordulna, senkit ki nem véve, min-den erejével és költséggel; Szentgyörgyi minden módon, mindenütt segíti Bogdán vajda tisztességének gyarapítását, úgy az uralkodónál mint a magyar főpap és báró uraknál és előkelőknél, személyének és javainak rendelkezésre bocsátásával (*simulcum capitis et bonorum nostrorum appositione*), az urak, a barátai és a neki szolgálók minden erejével, minden ügyben, amely a királyra, a fiára és követke-zésképpen a Szent Koronára nézve nem sérelmes; a vajdát mindenkivel szemben

¹⁵⁴ 1505. okt. 9.: *Neumann T.*: A Szapolyai család oklevéltára i. m. 276.

¹⁵⁵ 1507. márc. 22.: MNL OL DL 37 804.

¹⁵⁶ 1508. márc. 3.: MNL OL DL 82 273.

megvédi, aki személyében vagy birtokaiban háborgatná, vagy az országát le akar-
ná rohanni vagy fel akarná dúlni; *megeősítés/szankció*: keresztény hitére.¹⁵⁷

1517

Résztvevők: Battyányi Boldizsár (az öccse: Ferenc és a fia: György nevében is) és Oszugyói Drogh Benedek; *név*: *fedus amicie et fraternitatis indissolubilis liga*; *indíték*: kölcsönös atyafisággal kapcsolódni egymáshoz; a szövetség mellett oszugyói részekre kölcsönös örökösödési szerződésre lépnek.¹⁵⁸

1519

Résztvevők: Frangepán Gergely kalocsai érsek, Szapolyai János erdélyi vajda, György pécsi püspök, Várdai Ferenc erdélyi püspök és Bátori István temesi ispán; *név*: *fixa stabilisque amicia, fraternitas et unio*; *indíték*: tekintettel a király éretlen korára, valamint a rá és királyságára leelkedő veszélyekre, ezen veszélyeket elhárítani és a királyi felségnek minél hatékonyabban szolgálni akarnak, valamint az ország minden rendjének (*status*) jogait és szabadságait védelmezni, továbbá az egymás közötti gyűlölséget megszüntetni kívánják; *tartalom*: hűségesen szolgálnak a királynak, az állását, hatalmát és méltóságát mindenben védik és előmozdítják; minden tag a másik tisztességét, javát, állását és méltóságát mint a sajátját védi és előmozdítja úgy a király előtt, mint egyebütt; ha a királyi felség bármelyik szövetséges ellen ellenségeik felbujtására vagy hamis tájékoztatására haragot táplálna, a többiek együtt és egyenként is kötelesek kegyelemért és megbékélésért dolgozni és addig nem magára hagyni, míg erőfeszítéseik eredményt nem hoznak; a jelenlévők képviselik a távollévők ügyeit; ha bármelyikük személye, állása, hivatala vagy tisztessége veszélybe kerül, mindenki köteles ellenállni, és ha bárki ilyesmiről értesül az ellenségeik részéről, köteles azt jelezni az érintettnek, és ugyanígy köteles a segítségére lenni a támadás visszaverésében; általában minden dologban, állapotban és a szerencse forgandóságában minden szövetséges ügy segítse a többieket, mintha a saját dolgában járna el; *megeősítés/szankció*: kézfogással (*stipulatis manibus*) a becsületükre, emberségükre, keresztény hitükre.¹⁵⁹

1520

Résztvevők: felsőlendvai Szécsi Tamás, Kanizsai László, valamint alsólendvai Bánfi János és Zsigmond; *név*: *unio et confederacio*; *indoklás*: testvéri szeretetből és más megfontolásból; *tartalom*: amennyiben a király és saját tisztességükkel

¹⁵⁷ 1509. jan. 20.: MNL OL DF 244 561. A szövegben a „bona fide nostra christiana” után a „honoreque et humanitate nostris” rész át van húzva.

¹⁵⁸ 1517. jún. 29.: MNL OL DL 101 546.

¹⁵⁹ 1519. márc. 8.: *Szabó D.*: A magyar országgyűlések i. m. 147–148.

nem ellenkezik, minden ügyben, amelyben a szövetséges személye vagy birtokai veszélyben forognának, egész életükben és ahányszor csak szükséges, segítséget nyújtanak egészen addig, amíg a szövetséges ügyei nem rendeződnek; a szövetségeseknek jogukban áll a megtámadott tag és ellenfele között személyesen vagy más urak, atyafiaik és barátaik közbejöttével közvetíteni, de ha ez sikertelennek bizonyulna, kötelesek a sértett szövetséges pártját fogni; ha bárki csatlakozni szeretne, ezt csak az összes szövetséges jóváhagyásával tehesse meg; *megerősítés/szankció*: keresztény hitükre, tisztességükre és emberségükre; *manu propria*, mindenki külön oklevelet állít ki minden szövetségessel.¹⁶⁰

1522

Résztevők: Várdai Ferenc erdélyi püspök, Perényi Ferenc váradi püspök, Ferenc csanádi püspök, János szerémi püspök, Drágfi János tárnokmester, Pálóci Antal, Bátori András, Rozgonyi István, Perényi Péter, Kanizsai László, Ország Ferenc, Ráskai Gáspár, Bánfi Zsigmond és Homonnai Ferenc; *név: fixa stabilisque amicitia, fraternitas et unio; indíték*: a király távolléte miatti hatalmaskodások és jogsértések; *tartalom (az első három pont szó szerint megegyezik az 1519. évi megállapodás pontjaival)*: a királynak hűséggel szolgálnak, állását, méltóságát és hatalmát minden erővel segítik előmozdítani; mindegyik szövetséges a másik tisztességét, jólétét, állását és méltóságát védelmezi a király előtt és egybűt; ha a királyi felség bármelyik szövetséges ellen ellenségei felbujtására vagy hamis tájékoztatására haragra gyúlna, a többiek együtt és egyenként is kötelesek kegyelemért és megbékélésért dolgozni és addig nem magára hagyni, míg sikerrel nem járnak; ha bármelyiküket kár vagy sérelem érné, birtokfoglalás vagy hatalmaskodás áldozata lenne az ország jogainak, szabadságainak és szokásainak megsértésével, akkor együtt és egyenként is kötelesek cselekedni a sértett fél kiszabadításáért és nyugalmáért; ha ez szép szóval nem megy, akkor tettel és költséget nem kímélve, minden erővel, amíg a sértett a jogtalanságtól megszabadul, és a kára megtérül; a szövetséget kihasználva a többiek tudta nélkül senki ne okozzon másnak kárt vagy sérelmet, mert ebben az esetben társai nem tartoznak neki segítséget nyújtani; a szövetségeseknek jogukban áll egymás ellen birtokügyekben pereskedni mind a *sedrián*, mind a királyi kúriában; egymás ellen viszont mostantól nem szabad jogtalanságot elkövetni, sem hatalmaskodni, ha viszont ez mégis megtörténne, a sértett fél a többi szövetségeshez köteles fordulni igazságért, de elegendő, ha öt vagy hat közülük közvetít és ítéلkezik; a tettes köteles alávetni magát a többi szövetséges ítéletének, ha ezt nem tenné, *ipso facto* kizáratik a szövetségből; ha a királyi vagy királynéi felség vádaskodók felbujtására, az ország jogai, szabadságai és szokásai ellenére hatalmasul elfoglalná valamelyikük birtokát, vagy személyében okozna neki sérelmet, a szövetségesek együtt és egyenként is

¹⁶⁰ 1520. máj. 10.: MNL OL DL 23 377–378., 39 343.

kötelesek közbenjárni annak érdekében, hogy a sértett visszatérhessen öfelségei kegyelmébe és birtokát is visszakaphassa; ha valamelyik szövetséges korábban hasonló szövetséget kötött valakivel, aki a jelen szövetségben nem szerepel, és ez megtámadná a mostani szövetség valamelyik tagját, akkor a vele szövetségben álló tag közvetíthet a felek között, de a mostani szövetségeseivel nem köteles *potentialiter* felkelni a régebbi szövetségese ellen a köztük korábban kötött szövetség és eskü ellenében (ez a kikötés csak az erdélyi püspökre vonatkozik, hogy a jelen szövetség miatt ne kelljen a többi szövetségese ellen felkelnie, ha vannak ilyenek, hanem inkább arra törekedjen, hogy ezeket is bevonja a mostani szövetségbe); *megerősítés/szankció*: tisztességükre és emberességükre, keresztény hitükre, az oklevelet nemcsak megpecsételték, hanem alá is írták.¹⁶¹

1525/a

Résztevők: Szalkai László esztergomi érsek, fő- és titkos kancellár, Várdai Pál egri püspök, Simon zágrábi püspök, Gosztonyi János erdélyi püspök, királynéi kancellár, Perényi Ferenc váradi püspök, Móré Fülöp pécsi püspök, Szalaházi Tamás veszprémi püspök, Paksi Balázs győri püspök, Podmanicki István nyitrai püspök, Macedóniai László szerémi püspök, Lőrinc fehérvári prépost; Bátori István nádor, Sárkány Ambrus országbíró, Szapolyai György szepesi gróf a fivére, János erdélyi vajda nevében is, Turzó Elek tárnokmester és kincstartó, Korlátközi Péter udvarmester, Perényi Péter abaúji ispán, Kanizsai László vasi ispán, Pálóci Antal zempléni ispán, Bánfi János verőcei ispán, Ország Ferenc kamarás, Ország Imre kamarásmester, Szécsi Tamás vasi ispán, Bánfi Zsigmond, Erdődi Péter, Szentgyörgyi Farkas gróf, Hampó [Ernusz] Ferenc és Bebek Imre királyi titkár; *név: bona et optata concordia; indíték*: a jelenlegi teljes felfordulásban semmire sincs annyira szükség a király hatalmának védelme és az ország szabadságainak megőrzése érdekében, mint hogy köztük atyafiúi szeretet (*fraterna caritas*) legyen; *tartalom*: kérelmezni fogják a királyi felséget, és úgy nyilvánosan, mint négyszemközt azon fognak dolgozni, hogy mindkét rendet (ti. főpapok és urak) tartsa meg állásában, becsületében és hatalmában úgy a tanácsban mint más ügyekben, mindkét rendnek ugyanannyi hitelt adjon, és mindenkit a méltóságának és állapotának megfelelően kezeljen (*complectatur*), és senki ne ártsa magát a másik magisztrátusába, méltóságába vagy hivatalába; ha a királyi felség négyszemközt akarna a főpapok és bárók valamelyikével tanácskozni, ezt senki nem tagadhatja meg, de azzal a kikötéssel, hogy azon ügyeket, amelyek a tanács elé kerülnek, egyik vagy másik ne sajátítsa ki, hanem győzze meg a királyi felséget, hogy a többi urakkal együtt, akik az udvarban tartózkodnak, beszélje meg az ilyeneket; ha olyan fontosak volnának a tárgyalandó ügyek, hogy azokról a távollévőket is értesíteni szükséges, a hatalmasabb urakat, a távollévőket

¹⁶¹ 1522. aug. 22.: *Szabó D.*: A magyar országgyűlések i. m. 181–184.

is, levélben kérdezzék meg; senki ne próbáljon úgy hízelegni az uralkodónál, hogy az alattvalók jogai és az igazságosság (*communem iusticiam*) ellen vagy a maga hasznára (*emolumentum*) javasoljon neki valamit; ha valaki idegen vagy nem a két rendből az ország szabadsága ellenére bejutna a tanácsba, őt minden módon igyekeznek onnan eltávolítani; a két rendhez tartozó urak kölcsönösen szeretik egymást, és úgy a királyi felségnél, mint egyebütt, egymás tisztességét, javát, jogait és kiváltságait (*immunitates*) megőrzik és segítik, a jelenlévőket ugyanúgy, mint a távollévőket atyafiasan és barátilag (*fraterne et amice*) tanáccsal és védelemmel, az igazságosság (*iusticia*) és a királyi felség iránti hűségük érintetlenül hagyásával segítik; ha a báró urak valamelyike meghalna, a hitvesét, gyermekeit és atyafiait a királynál minden módon segítik, és nem hagyják elnyomni őket; a két rend végrendeleteinek végrehajtását felügyelik; ha a két rend tagjai között bármiféle ellentét keletkezne, mindegyikük dolgozzon annak elsimításán lehetőségei szerint; ha ezeket más módon nem lehet elsimítani, az igazságszolgáltatásban ne a szeretet vagy gyűlölet domináljon, hanem kizárólag az igazságosság szelleme (*mere iusticie racio*); ha valamelyik úr egy idegentől vagy nem a két rend tagja részéről rágalmozást vagy más sértést szenved el, mindkét rend figyelmeztesse a sértés elkövetőjét, és ha az nem vonná vissza, fogják a sértést elszenvedett főpap vagy báró pártját; a jelen szövetkezésben bízva senki ne merjen a nemeseknek vagy más alacsonyabb állapotú népeknek sérelmet okozni, mert azt, akit atyafiasan figyelmeztetnek, mégsem hajlandó felhagyni az erőszaktevéssel vagy elégtételt adni a sértettnek, nem kötelesek megvédeni, sőt a sértett pártját fogják, de ez a barátság érvényét nem érinti (*salva amicitia*); ha valamelyik urat a királynál bevádolják, minden erejükkel arra törekszenek, nehogy az uralkodó az ügy megismerése nélkül fellépjen ellene, és igazságtalanul megbüntesse, elvegye a hivatalát vagy más szégyent okozzon neki; ha bárói (*ordini baronum conveniencia*) hivatal megüresedne, mindkét rend köteles annak érdekében közbenjárni a királynál, hogy ha arra alkalmas báró úr elérhető, és hajlandó is a feladatra, az alacsonyabb állású jelöltekkel szemben őt részesítse előnyben, egyébként az érdemes nemesek előtt is megnyílhat a hivatal; minden erejükkel azon dolgoznak, hogy a királyi bevételek ne csökkenjenek, hanem napról napra növekedjenek, de az alattvalók kára nélkül, hogy az uralkodónak legyen miből védelmeznie az országot és fenntartani királyi méltóságát, valamint jutalmazni az arra érdemeseket; megakadályozzák, hogy bárki a maga számára sajátítsa ki a királyi jövedelmeket; megtörténik, hogy a király arra érdemes báró urakat emel hivatalra, akik családjuk szegénysége miatt nem tudják azt úgy ellátni, ahogy méltóságuk megkövetelné, ezért kérni fogják a királyt, hogy az ilyeneket úgy lássa el forrásokkal, hogy a hivatalukat tisztességgel el tudják látni; arra is kérni fogják az uralkodót, hogy a régi családokból származó urak gyermekeit, akik nagy reményekre jogosítanak, de szegények, fogadja udvarába, és segítse őket, hogy királyi szolgálatban boldoguljanak,

és enyhítse szegénységüket; hogy senki ne panaszkodhasson az igazságszolgáltatás megtagadására vagy gyengeségére, sürgetni fogják a királyt és a nagybírákat, hogy az urak tanácsával reformálják meg az igazságszolgáltatás folyamatát, és tisztességes és jártas helyetteseket nevezzenek ki; ha külföldiek vagy országglakosok bármilyen okból a királyi felség méltósága, vagy a főpapok, urak és nemesek állása, szabadságai, hivatalai ellen akarnának valami új és szokatlan dolgot tenni, ennek mindkét rend teljes erejéből köteles ellenállni; hogy a javaslataik érvényre juthassanak, és a jelen egyetértés és a lelkek egyesülése (*concordia atque animorum coniunctio*) szilárd lehessen, érvénytelenítenek minden korábbi, a mostanival ütköző szövetséget; *megerősítés/szankció*: a szövetség megtartását a királyi hatalom és méltóság növelésére, az ország közösségének és minden rendjének szabadságára és hasznára fogadják jóhiszeműen (*bona fide*), a tisztességükre, kézfogással (*manu [...] stipulata*); a pontok megtartására távollévő atyafiaiakat és barátait is sürgetik, azokkal pedig, akik ezt megtagadnák, vagy az egyezséggel szembehelyezkednének, testületileg szállnak szembe. A jelen szövetség semmilyen módon nem árthat a királyi felség hatalmának és az ország szabadságának.¹⁶²

1525/b

Résztvevők: lásd MNL OL DL 82 712. (a kecskeméti gyűlésen lovasokat ajánló nemesek névsora); *név*: *mutua confraternitas* („Kalandos szövetség”); *indíték*: a Magyarországot sújtó nyilvánvaló bajok és veszélyek, amelyek következtében a közügye meghasadt és végső romlásra jutott; mindenki a magánügyeit helyezi a közügyek elébe; kénytelenek az elnyomottak védelmére kelni; *tartalom*: ha a szövetségesek bármelyikének birtokait jogtalanul elfoglalják, a javaiban vagy személyében kárt szenved, vagy a tisztességét és jó híret befeketítik, ezt annyi társának jelezze, amennyi a kár vagy sértés megtorlására elég, és ha az ő fellépésük kevés volna az elégtétel kikényszerítésére, akkor a legközelebbi kapitányhoz kell fordulni, aki – ha az ügy nagysága indokolja – a szövetségesekkel együtt a királyhoz köteles fordulni kérelemmel a sértett társ érdekében; ha a király parancsa sem lenne elegendő, akkor a kapitány felszólítására a szövetségesek, szükség szerint a teljes konfraternitás, minden erejével köteles a sértett társ védelmére kelni; ha bármilyen rendű vagy állapotú ember a szövetség tagjával szemben jogtalanul jár el, szükség esetén egyetemlegesen lépnek fel, és a társuk elnyomását semmiképpen sem hagyják; a szövetség tagjai közül minden gyűlölséget, irigységet és rosszindulatot gyökeresen kiirtanak; ha valaki egy olyan urat szolgált, akinek e szövetség egy másik tagjával van nézeteltérése, urával szemben nem köteles felkelni, de nem is segítheti sem tanáccsal, sem tettel szövetséges társával szemben; a szövetségben bízva senki nem kezdhet viszályt, és bosszút sem állhat

¹⁶² 1525. máj. 22.: uo. 203–207.

sérelemért anélkül, hogy a kapitányok véleményét előzetesen kikérte volna; ha egy szövetséges nem tudna sértett társa segítségére menni, mást köteles küldeni maga helyett; a meghalt szövetséges árváit a szövetségesek és kapitányok egyhangú döntésével bízzák az egyik tag gondjaira a birtokaikkal együtt, miután ezeket megbecsülték, aki köteles őket táplálni és ruházni, majd a nagykorúság elérése után visszaadni nekik a birtokaikat, addig pedig évenként elszámolni a kapitányoknak; az arra alkalmas fiúgyermekeket szolgálatba kell adni egy főpap vagy báró udvarába, a lányokat pedig a társak jóváhagyásával ki kell házasítani; az árvákat és özvegyeket úgy kell védelmezni, akár a szegényeket, mint a társaikat; a szövetséget semmilyen ürüggyel nem lehet elhagyni; az olyan ügyeket, amelyekben az egyik szövetséges árt a másiknak, eltekintve azoktól a perekől, amelyek a szövetség megkötése előtt kezdődtek, nem a királyi kúriában és az ország rendes bírái, hanem a kapitányok és a melléjük rendelt társak előtt kell folytatni, a birtokpereket viszont a rendes bírák ítélete elé kell bocsátani; ha az egyik kapitány okozna sérelmet egy szövetségesnek, akkor a sértett a szövetségen belül választhat bírakat, akik előtt a kapitány köteles megjelenni; a meghalt kapitány helyett egyetemlegesen választanak újat a szövetség kebeléből, ugyanígy akkor, ha az egyik kapitány öregség vagy betegség miatt lemondana; a kapitányoknak minden szövetséges köteles engedelmeskedni minden törvényes és tisztességes dologban; ha valamelyik szövetséges a szövetség titkait bármilyen módon elárulná, és ezt rábizonyítanak, mint társainak árulóját és hitszegőt azonnal rekesszék ki a szövetségből; a szövetséghez csatlakozni kívánó tisztességes és állhatatos személyek az egyik kapitány előtt kötelesek letenni ugyanazt az esküt, amelyet az alapítók, majd pecsétjüket a jelen oklevélre függeszthetik, és saját kötelezvényt is ki kell állítaniuk; most kétszáznál több tagot nem fogad be a szövetség; *megerősítés/szankció*: az élő Istenre, Szűz Máriára, Magyarország patrónájára, és az összes szentekre esküsznek, hitük, tisztességük és emberségük vesztesének terhe alatt; az eskü megszegője tisztességét és emberségét veszíti az egész szövetséggel szemben, és abból mint hitszegőt kivetik.¹⁶³

1525/c

Résztevők: Lajos király, Mária királyné és nagylyucei Dóci Ferenc; *indíték*: a különleges jóindulat és jótétemények, amelyekkel Dóci az uralkodó pár kitüntette; *tartalom*: Dóci élete végéig hűséges és engedelmes lesz, a király és királyné hatalmát, méltóságát, állását, életét és személyét minden erejével, ha kell vérével és életének veszedelmével védelmezi, nyílt és titkos ellenségeiket sem tanácsal, sem tettel nem segíti, hanem velük mindig szembeszáll, olyan szövetkezéshez (*factio-nibus*), amelyekről tudja, hogy őfelségeik állása, hatalma, méltósága és személye

¹⁶³ 1525. [aug.]: MNL OL Mikrofilm 31111 B 0617–0624. A fényképek felkutatásáért Kovács Viktóriának és Rác Györgynek tartozom köszönettel.

ellen vannak, nem csatlakozik, őfelségeik javát és üdvét mindig előmozdítja, kárukat igyekszik elhárítani, és szükségükben soha nem hagyja el őket, hanem örökké hű marad hozzájuk; *megegerősítés/szankció*: az élő Istenre, Szűz Máriára és az összes szentekre, hitére és tisztességére esküszik.¹⁶⁴ Ugyanezen a napon azonos szövegű kötelezvényt állít ki szerdahelyi Imrefi Mihály¹⁶⁵ és Paksi János¹⁶⁶ is.

1526

Résztevők: Dobó Ferenc, eszenyi Csapi Gergely, Csaholyi Ferenc, Tegzes László, Kenderes László, Ödönfi László, Rákóci György, Zeleméri János, Kövér János, Sztritei Miklós, Kenderes János és Rákóci László; *tartalom*: ha bármelyiküket sérelem érné, akár jogi úton Perényi Gábor részéről a nagydobosi jobbágyok megverése miatt, akik a királyt és embereit, valamint a szövetségzőket szidalmazták durván, ebben az ügyben elválaszthatatlanok lesznek, és jó atyafiak módjára egy akarattal megvédelmezik magukat minden erejükkel mindenkivel szemben; az, akit Perényi megtámad vagy törvény elé idéz, jelezze ezt Csapi Gergelynek, aki értesíti a többieket, és mind személyesen összegyűlnek az általa megadott helyen és időben; *megegerősítés/szankció*: tisztességük és emberségük elvesztésének terhe alatt, három tag kivételével mindenki s. k. aláírta.¹⁶⁷

THE UNBREAKABLE BOND OF FRIENDSHIP

On Political Alliances in the Late Middle Ages

By Tamás Pálosfalvi

SUMMARY

The paper explores the political alliances that were made among the Hungarian political elite in the late Middle Ages in a European context. Such sworn alliances were established on the basis of friendship and other affective bonds (love, brotherhood), and their core element was the mutual provision of support and defence. As such, they were limited to periods of weak or absent royal authority, and basically served the purpose of noble self-defence. In certain cases, however, noble resistance to royal power regarded as „tyrannous” was also regarded as legitimating self-help. The main conclusion of the paper is that, contrary to the dominant view of Hungarian scholarship, noble political leagues were not the causes but merely the symptoms of weak royal authority. The appendix lists the known political bonds from the period before 1526.

¹⁶⁴ 1525. szept. 10: MNL OL DL 24 187.

¹⁶⁵ MNL OL DF 266 593.

¹⁶⁶ MNL OL DF 266 594.

¹⁶⁷ 1526. jan. 23.: MNL OL DL 24 256.

Frojmovics Kinga – Kovács Éva

KÖZÖS HARC, MEGOSZTÓ EMLÉKEZET

Diplomaták és zsidó embermentők Budapesten (1944–1945)

Néhány éve azzal a kéréssel fordult hozzánk egy család az Egyesült Államokból, hogy segítsük megjelentetni a birtokukban lévő visszaemlékezést. A szöveget Szamosi László jegyezte, aki feleségének, Szamosi Eugéniának (Bözsinek) diktálta le közvetlenül a felszabadulás után az utolsó hónapok eseményeit, a kéziratot pedig unokájuk, Asa Eger juttatta el nekünk.

Szamosi László 1913. október 28-án született egy hatgyermekes családban Budapesten. A Schlesinger családnevet az 1930-as évek végén a katonaságnál magyarosította. László kereskedelmi iskolát végzett Budapesten, majd Berlinbe utazott gyakornoknak, ahonnan 1933-ban, közvetlenül Hitler hatalomra kerülése előtt tért vissza Magyarországra. A családi vállalkozásba beszállva apja, Schlesinger Móríciz ingatlanirodájában dolgozott. 1936-ban került kapcsolatba a Mizrachival, azaz a vallásos cionistákkal.

1941-ben házasodott össze Blau Eugéniával a Dohány utcai zsinagógában. Eugénia (akit mindenki Bözsinek hívott) 1914-ben született az erdélyi Nagybányán a család harmadik lányaként. Néhány hónapos volt, amikor kitört az első világháború, és apját behívták katonának, a család pedig Budapestre költözött. Bözsi hétévesen találkozhatott újra az apjával. Budapesten – későbbi férjéhez hasonlóan – kereskedelmi iskolában tanult. 1939 őszén ismerkedett meg Lászlóval (akit az első két randevűjük alkalmával keresztény fiúnak hitt, mivel úgy gondolta, a zsidó fiúkat mind behívták munkaszolgálatra).

A párnak két gyermeke született, 1942-ben Péter és 1944-ben Marianne (később Miriam). Mint azt László 1945-ben írt visszaemlékezése és számos korabeli dokumentum bizonyítja, a háború alatt a pár aktívan részt vett az ellenállásban, saját családtagjaikon kívül sokak életét megmentve. Szamosi a spanyol követség 1944–1945-ös mentőakcióiban segédkezett, emellett legszorosabban a klál cionista (polgári cionista) Komoly Ottóval¹ és a mizrachista Salamon Mihállyal²

¹ Komoly Ottóról nemrégiben Lélekmöntők címmel kiállítást rendezett a Holokauszt Emlékközpont, lásd <https://hdke.hu/exhibition/lelekmontok-komoly-otto-es-a-magyar-cionista-mozgalom-embermentorevenysege-a-veszkorszak-idejen/> (letöltés: 2024. nov. 17.). Tevékenységéről részletesen beszámolt a Szombat is. – *Szarka Zsuzsa*: Komoly Ottó és a cionista hősök. Szombat, 2023. július 25., <https://www.szombat.org/tortenelem/komoly-otto-es-a-cionista-hosok> (letöltés: 2024. nov. 17.). Komoly Ottó naplója 2024-ben megjelent angolul unokaöccse gondozásában. – *Orphans of the Holocaust: Ottó Komoly's Diary*. Bp. 1944. Ed. Thomas Komoly. London 2024. Magyar kiadása egyelőre még várat magára.

² Vö. *Salamon Mihály*: „Keresztény” voltam Európában. Pesti riportregény a nyilas időkből. Bp. 2016. (Eredeti megjelenés: Tel Aviv, 1955.)

működött együtt, de Raoul Wallenberggel és más, a mentőmunkában részt vevő diplomatával is többször találkozott.

A háború után Szamosi folytatta a családi ingatlanüzletet, mely azonban a kommunista hatalomátvételt követő intézkedések nyomán ellehetetlenült. A család 1949-ben a rokonsághoz hasonlóan Izraelbe alijázott. Haifán telepedtek le, ahol Szamosi újrakezdte ingatlanüzletét. Aktív tagja lett az izraeli magyar zsidó közösségnek, többek között rendszeresen tartott előadásokat az 1944–1945-ös magyarországi zsidó ellenállásról. 1986-ban halt meg. Halála után felesége, Bözsi folytatta az ellenállás, egyúttal férje emlékének ápolását. Számos interjú adott a témában, többek között a washingtoni Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának (United States Holocaust Memorial Museum: USHMM) is. 1992-ben halt meg.

Szamosi László 28 gépelt oldalnyi visszaemlékezése az 1944. október 15-i Horthy-proklamációval kezdődik, és a pesti nagygyűttő 1945. január 18-i felszabadulásával ér véget.³

Ebben a tanulmányban nem az emlékiratot ismertetjük, hanem annak keletkezését és hosszú utóéletét mutatjuk be. A soá történetírása számos emlékiratot, naplót, memoárt, személyes dokumentumot használ már jó ideje,⁴ melyek gyakran egyedüli forrásai a vészidőszak bizonyos fejezetei és szereplői megismerésének. Különösen igaz ez az ellenállás és a zsidómentés dokumentumaira: itt jószerével csak a hamis védlevelek (*Schutzpässe*) és tárgyi emlékek (írógépek, hamis pecsétek⁵) maradtak fenn. A hamis személyi iratok gyakran igen nehezítik a szereplők azonosítását, ugyanakkor az egyidejű dokumentálás olyan életveszélyes volt, hogy nemigen éltek vele a résztvevők. Emiatt is különösen értékesek a közvetlenül a felszabadulás után papírra vetett „naplók” és visszaemlékezések.⁶

³ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Szamosi László emlékiratai, 2. (Kézirat, Szamosi Eugénia leírata, 1945. okt.) Tartalmilag azonos másolata más oldalszámozással megtalálható: Yad Vashem Archives [Yad Vashem Archívum] (a továbbiakban: YVA), O.3/1097.

⁴ Az áttörést Saul Friedländer kétkötetes könyve jelentette, lásd *Saul Friedländer: Nazi Germany and the Jews I. The Years of Persecution 1933–1939*. New York 1997; *Uő: The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York 2007. A magyar holokauszt kutatása keretében Csősz Lászlónak, Huhák Helénának, Kunt Gergelynek és Szécsényi Andrásnak jelent meg számos forrásközlése.

⁵ Lásd pl. *Heléna Huhák – András Szécsényi: Collecting Personal Material of the Hungarian Holocaust: Frameworks, Practices and Institutionalisation. A Historical Overview*. S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation 10. (2023) 2. sz. 111–132., <https://simon.vwi.ac.at/index.php/simon/article/view/236/176> (letöltés: 2024. okt. 24.).

⁶ E forrásokat foglalja össze *Huhák Heléna – Szécsényi András: Holokauszt alulnézetből: A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Bp. 2016. A női visszaemlékezéseket mutatja be *Louise O. Vasvári: Magyar nők holokauszt-életírásai a megosztott nemzeti emlékezet kontextusában (1944–2014)*. Múlt és Jövő 36. (2014) 3. sz. 64–84. Az elmúlt tíz évben számos lappangó kézirat, memoár, napló került elő.

Tanulmányunkban azt mutatjuk be, hogyan folytatódik az emlékezetmunka egy emlékirat elkészülte után a szerző életében és halála után a családján belül, valamint a helyi és a nemzetközi zsidó magyar közösségekben. Írásunkban azt is elemezzük, hogy milyen intézményi hatások érhetnek egy emlékiratot, milyen korlátokat vonnak köré az intézmények, és hogyan válhat a média és a népszerűség játékszerévé. Végül azt is vizsgáljuk, hogy a közös tapasztalatok – épp ezen intézményi hatások következtében – miképp ágaznak aztán kétfelé, hogyan jelennek meg a média és az emlékezetpolitika sajátos tereiben, és hogyan tépnek fel újra régi sebeket.

Embermentés és zsidó ellenállás: Giorgio Perlasca és Szamosi László

Magyarország német megszállását követően a magyarországi spanyol nagykövet, Miguel Ángel Muguero a spanyol kormány utasítására 1944. április 5-én elhagyta Magyarországot. A spanyol diplomáciai testület vezetője ügyvivői minőségben Ángel Sanz Briz (1910–1980) lett.⁷ Sanz Briz hamar bekapcsolódott a svájci és svéd diplomaták által kezdeményezett zsidómentő akcióba, melynek keretében a semleges országok képviselői védlevelek segítségével igyekeztek védelmük alá helyezni üldözött zsidókat. Sanz Briz egy 1924. évi rendeletben találta meg a jogalapot arra, hogy Spanyolország is védelme alá helyezzen Magyarországon élő zsidókat. XIII. Alfonz király rendelete ugyanis kimondta, hogy az 1492-ben kiutasított szefárd zsidók leszármazottai bármikor jogosultak spanyol állampolgárként Spanyolországba visszatérni. E rendelet alapján a magyarországi spanyol követség személyi okmányokat állított ki zsidóknak. Az akcióról Sanz Briz a következőképpen számolt be: „Mivel a Magyarország Külügyminisztériumában tevékenykedő tisztségviselők ugyanazok maradtak, akik az államcsíny előtt is voltak, felhasználtam meglévő kapcsolataimat, hogy segítségüket kérjem a magyar kormány meggyőzéséhez arról, hogy legalább 200 szefárd származású, ezért spanyolnak minősülő zsidó spanyol követségi védelmét engedélyezzék. Így elértük a legfontosabb célunkat: Magyarország elismerte a szefárd zsidók létezését, és engedélyezte, hogy Spanyolország védelmezőjükként léphessen fel. A magyar kormány azt a kikötést tette, hogy a spanyol védelem alatt álló zsidókat spanyol költségre szállítsuk Spanyolországba, melyhez hivatalos jóváhagyásomat adtam. A többi már könnyű volt: az engedélyezett 200 főt először kétszáz családra módosítottuk, majd e családoknak a számát megsokszoroztuk, de a kiállított útlevelek

⁷ A spanyol követség tevékenységéről 1944–1945-ben lásd *Ángel Sanz Briz: El Ángel de Budapest – Egy angyal Budapesten*. Bp. 2020.

és oltalomlevelek számozása sosem haladta meg a 200-as határszámot. Ezeket az okmányokat a Követségen állítottuk ki és tartottuk nyilván, és az ábécé betűinek segítségével számos sorozatot állítottunk ki.”⁸

Egy 1944. december 16-án a spanyol külügyminisztériumnak írt jelentésében Sanz Briz beszámolt arról, összesen hányféle dokumentumot adott ki a követség kifejezetten mentés céljából:

- szabályos spanyol útlevelet szefárd származású zsidóknak, mellyel azok visszatérhettek Spanyolországba; ezt 45 fő kapta meg december közepéig;
- ideiglenes családi útlevelet (eredetileg 100 fő részére); 1944. december közepéig már 235 ilyen útlevelet állítottak ki összesen 352 embernek;
- úgynevezett oltalomlevelet azoknak, akiknek saját bemondásuk alapján rokonaik éltek Spanyolországban vagy más, a spanyol követség által képviselt latin-amerikai országban; 1944. december közepéig összesen 1898 fő kapta meg az oltalomlevelet.

Ennek a csoportnak lett tagja a nyilas hatalomátvételt követően Szamosi László is. Egy 1944. november 22-én keltezett irat szerint Ángel Sanz Briz spanyol ügyvivő ekkor bízta meg Szamosit, akkor még a Nemzetközi Vöröskereszt tisztviselőjét azzal, hogy a Budapestről a nyugati határ felé tartó halálmenetekből visszahozza a fővárosba a spanyol védetteket.⁹ December elsejétől aztán Szamosi hivatalosan is átkerült a spanyol követségre, ugyanis e napon írta alá Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője azt a levelet, melyben arról tájékoztatta Sanz Brizt, hogy előzetes megbeszélésük alapján beleegyezik abba, hogy „Komoly Ottó mérnök úr és Szamosi László úr a Spanyol Követség alkalmazottja legyen”.¹⁰

Decemberben, a szovjet ostromgyűrű bezáródásakor Sanz Briz titokban elhagyta Magyarországot. Távozása azonban nem jelentette a spanyol mentőakció végét, mivel a követség munkatársai folytatták tevékenységüket. Szamosié mellett két régi munkatárs tevékenységét is ki kell emelni: Elisabeth Tournéét, aki 1917 óta volt a követség titkárnője, és e minőségében szinte számolatlanul állította ki a különböző védleveleket; illetve Farkas Zoltán jogtanácsosét, aki szintén aktívan részt vett a védlevelek kiállításában, és a védettekéről személyesen is gondoskodott a nemzetközi gettó spanyol védelem alatt álló házaiban.¹¹ Farkas

⁸ Uo. 23.

⁹ Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 4. 1944. október 15. – 1945. január 18. Szerk. Karsai Elek – Karsai László. Bp. 2014. 533.

¹⁰ Uo. 714.

¹¹ A nemzetközi gettó spanyol védett házaai a következők voltak: Szent István park 35., Pannónia utca 40., 44., 48., 64., Náway Lajos (ma Buday Nagy Antal) utca 4., Légrády Károly (ma Balzac) utca 25., 35., 44., Phönix (ma Raoul Wallenberg) utca 5. és Sziget (ma Radnóti Miklós) utca 40.

Budapest ostromában, a követség Eötvös utcai épületét ért gránáttalálat következtében halt meg 1945 januárjában.

Egyes visszaemlékezések szerint Tourné és Farkas voltak azok, akik a Sanz Briz decemberi távozása után követ nélkül maradt követségen „kitalálták” Giorgio Perlascat, azaz felkérték, hogy mindenféle felhatalmazás nélkül lássa el a spanyol követ szerepét.¹² Az olasz Giorgio Perlasca (1910–1992) az 1920-as években még a fasizmust támogatta, harcolt az abesszíniai háborúban, és Franco oldalán önkéntesként részt vett a spanyol polgárháborúban, ezért olyan dokumentummal jutalmazták, amely a világ bármely országában a spanyol nagykövetségek falain belül védelmet biztosított számára. 1941-től egy olasz cég megbízottjaként az olasz hadsereg számára élelmet vásárolt a Balkánon, 1942 októberétől Magyarországon dolgozott. Perlasca nem ismerte el a Salói Köztársaságot, így Magyarország német megszállása után bujkált, majd internálták. Az internálótáborból Ángel Sanz Briz segítségével 1944. október 13-án szabadult. Sanz Briz spanyol állampolgárságot igazoló útlevelet adott neki, és bevonta a háromszáz spanyol védleveles magyar zsidó ügyeinek intézésébe. Amikor Sanz Briz november végén elhagyta Magyarországot, Perlasca beköltözött a követség épületébe, és úgy tett, mintha ettől kezdve ő lenne a spanyol érdekek képviselője.

Visszaemlékezésében Szamosi a következőket írta közös tevékenységükről: „December hó elejétől körülbelül 13-áig Perlaskával [sic] jártuk a nyilas hatóságokat. Sőt, bementünk különböző nyilas házakba, ahol letartóztatásban tartottak, és kivégzésük előtt embertelenül kínoztak bizonyos személyeket, túlnyomórészt zsidókat. Rengeteg esetben mentettünk ki így egyes személyeket, »spanyol védetteket« a nyilasok karmaiból. [...] Az utcákon megkezdtek a barikádok építését, mert a németek el tudták hitetni a barom nyilasokkal, hogy ha Sztálingrádtól Budapestig nem is sikerült az oroszokat megállítani, majd Budapesten a város hős védő nyilas serege visszafordulásra fogja kényszeríteni a vörös hadsereget. Tankcsapdák, barikádok emelkedtek a városban mindenütt. Ahhoz pedig, hogy a diplomáciai kocsik is közlekedhessenek a városban, naponta megújítandó parancsra volt szükség. December 24-én szintén kérték a parancsot, és ezért rávettem Perlaskát, hogy jöjjön velem Budára a városparancsnokságra, hogy a napi parancsot megkaphassam. Ahogy átértünk Budára, a Margit híd magasságában szaladó katonák és civilek fogtak körül. Perlaska ideges, folyton sürget, kérdezzem meg, miért szaladnak dél felé az emberek. Végre sikerült valakit megszólítanom. Dühös választ kapok: »Nem látja? Ott vannak az oroszok.« Perlaska üvöltött,

Utóbbi spanyol–svájci közös védett ház volt. E házakról, illetve a bennük élőkről való gondoskodásról Szamosi visszaemlékezésében is sokat olvashatunk.

¹² Lásd *Enrico Deaglio: The Banality of Goodness – The Story of Giorgio Perlasca*. Trans. by Gregory Conti. (The Erma Konya Kess Lives of the Just and Virtuous Series) Notre Dame 1998.

hogy fordítsam vissza a kocsit. Én meg boldogan mentem vissza Pestre a hírel, hogy még két-három nap, és vége az egész cirkusznak.”¹³

Giorgio Perlasca a háború után visszatért Olaszországba, ahol Lévai Jenő felkérésére 1946-ban egy emlékiratot is összeállított. Lévai akkor több könyvön is dolgozott a magyar zsidó katasztrófáról.¹⁴ Emlékirataiban Perlasca a következőket írta Szamosiról (akit tévesen Somogyinak nevezett): „Cselekvően működött velem együtt Somogyi úr, aki az összeköttetést tartotta fenn a Nemzetközi Vöröskereszttel, és mikor már meg voltam fosztva az autóvezetőmtől, ő felajánlotta, hogy vezeti a gépet veszélyes körútjaimon az ostromlott Budapesten, mindaddig, míg meg nem sebesült; ő mindig kész volt [arra,] hogy velem jöjjön, akkor is, mikor tudta, hogy nem volt biztos, hogy visszakerülünk.”¹⁵

Mindketten tisztelettel írtak egymásról, és elismerően szóltak a másiknak a nyilas terror heteiben tanúsított személyes bátorságáról, amikor a magyar főváros a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg összecsapásának színterévé vált. A háború után nem maradtak kapcsolatban, Perlasca visszatért Olaszországba, Szamosi pedig 1949-ben családjával Izraelbe alijázott. Perlasca elküldte néhány olasz lapnak az emlékiratait, de mivel egyiktől sem kapott választ, fiókjába süllyesztette a szöveget. Megőrzött viszont két hozzá intézett, 1945 tavaszán írt köszönőlevelet. Az egyik a legnagyobb egykori spanyol védett ház (Szent István park 35.) egykori lakóbizottsága által április 18-án írt levél volt, amelyben a hálás túlélők többek között ezt üzenték: „Soha, soha nem feledhetjük, hogy Ön nem csupán éjt nappallá téve tevékenykedett elhelyezésünk, élelmezésünk érdekében, hanem szavakban ki nem fejezhető gondoskodással törődött az öregek és betegek ellátásával is. [...] jól tudjuk, hányszor tette kockára biztonságát és életét, hogy a gyilkosok kezei közül kimentsen minket.”¹⁶ 1945 májusában Hans Weyermann, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi megbízottja is megköszönte Perlasca munkáját: „1944 decemberében és 1945 januárjában a delegátus személyesen győződött meg arról az ügyességről és odaadásról, mellyel Perlasca úr [...] gyakran saját élete kockáztatása árán is segítségükre sietett és teljes sikerrel védte meg az oltalma alá vett embereket.”¹⁷

¹³ YVA O.3/1097, 20., 26–27. (A forrásrészletet a helyesírás mai szabályai szerint közöljük.)

¹⁴ Lévai munkásságáról lásd *Ferenc Laczó: The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: On the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s.* *Holocaust Studies* 21. (2015) 1–2. sz. 93–119.; *Zombory Máté: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948).* *Múltunk* 63. (2018) 2. sz. 197–236.

¹⁵ Akadémiai Levéltár, VIII. Akadémiai intézetek, 224. Történettudományi Intézet, Hagyatékok – Lévai Jenő hagyatéka. Pro memoria Lévai Jenő úrnak. Bp., 1946. 51. (Az eredeti olasz szövegből fordítva.)

¹⁶ A lakóbizottság 1945. április 18-án francia nyelven írt levelének magyar fordítását lásd *Elek László: Az olasz Wallenberg.* Bp. 1989. 112–114.

¹⁷ Weyermann francia és német nyelven írt levelét, valamint a levél magyar fordítását lásd uo. 115–116.

Magyarországon az 1940-es évek második felében néhány újságcikk szintén foglalkozott diplomáciai mentőakciókkal, köztük a spanyol követség szerepével is. Mátrai Sándor 1945. június 12-én a *Kis Újság*ban megjelent írásában arról számolt be, hogy aznap reggel búcsúztatták az Olaszországba visszatérő Perlascát, továbbá azt állította, hogy Perlasca 5200 ember életét mentette meg.¹⁸ Néhány nappal később olvasói válasz érkezett Mátrai cikkére, amely szerint Perlasca története tipikus „háryánoskodás”, dicsekvés. A névtelen szerző szerint a spanyol követségen Sanz Briz távozása után a mentőmunka lelke a követség jogtanácsosa, Farkas Zoltán ügyvéd lett, aki néhány nappal Budapest felszabadulása előtt halt meg. Perlasca egy bátor tettéről azonban ez a szerző is megemlékezett: Perlasca „egy decemberi estén a követség levelével bement a Szent István körút 2. alatti nyilasházba, és elintézte, hogy elbocsássonak két »spanyol védett«-et, akit a sárgacsillag nem viselése miatt bevettek. Ennyit tett és nem többet.”¹⁹ A fentebb említett Lévai Jenő viszont 1947-ben *Védlevelek helyett – „állampolgárság”* című, a *Képes Figyelő*ben megjelent cikksorozatában Perlascát „a védelmi akciók egyik legfantasztikusabb figurájának és hőségének” állította be.²⁰

A második világháborút követő néhány évben tehát a magyar sajtó számos cikket publikált a diplomáciai mentőakciókról, sőt kifejezetten a spanyol követség szerepéről. Ezekben egyfajta vita is kibontakozott arról, hogy Perlasca vagy Farkas volt-e a mentőakciók főszereplője. A kezdeti sajtóhírek Sanz Brizhez is eljuthattak, mert 1945-ben levelet írt Perlascának. Ebben többek között ez áll: „Nem is tudtam, hogy ön átvette a Nagykövetség vezetését. Amennyire ismerem önt, biztos vagyok abban, hogy mindenben, amit tett, hazám iránt érzett szeretete vezérelte. Kérem, fogadja legőszintébb hálámat, és ne várjon senkitől semmit; sem az ön kormánya, sem másé nem fogja elismerni érdemeit. Érje be azzal a meglepéssel, hogy jótettet vitt véghez, és helyt állt a szörnyű időszakban, melynek mindannyian véten áldozatai voltunk. Nagyon sajnálom igaz barátom, Farkas halálát. Jó ember volt. Kérem, írjon nekem, és ha lehetséges, számoljon be nekem mindarról, ami a Nagykövetségen történt távozásom után. Ne felejtse, hogy az az elhatározás, hogy Madrid előzetes engedélye nélkül fogadjunk be embereket a követség épületeibe, teljes mértékben tőlem származik, és döntésemet a magyar fővárosban akkoriban uralkodó félelem légköre motiválta.”²¹

Az 1940-es éveket követően a budapesti spanyol nagykövetség háború alatti zsidómentő tevékenysége már nem került a címlapokra. A mentőcsapatokat a

¹⁸ *Mátrai Sándor*: Hogyan mentette meg 5200 ember életét Giorgio Perlasca mint „budapesti spanyol ügyvivő”. *Kis Újság*, 1945. június 12. 4.

¹⁹ *Sz. n.*: Ki mentette meg a spanyol védetteket? *Szabadság*, 1945. június 21. 5.

²⁰ *Lévai Jenő*: *Védlevelek helyett – „állampolgárság”*. *Képes Figyelő*, 1947. február 22. o. n.

²¹ *Sanz Briz, Á.*: *El Ángel* i. m. 26.

köztudatban lassan felváltották a magányos hősök. Egyrészt a szovjet fogságba esett Raoul Wallenberg svéd diplomata, aki a legvalószínűbb verzió szerint 1947-ben egy moszkvai börtönben halt meg; másrészt a magyarországi cionista mozgalom háború alatti vezetője, a nyilasok által 1945-ben meggyilkolt Komoly Ottó, aki cionista ellenálló harcosként vált ismertté Izraelben.²²

A Szamosi-emlékirat utóélete: emlékezetmunka nyolc évtizeden át

Szamosi László története

Szamosi László nem sokkal Budapest felszabadulása után, 1945 áprilisában vette papírra emlékeit. Felesége, Eugénia (Böksi), akinek a szöveget diktálta, ugyanazt az írógépet használta, mint amellyel korábban a védleveleket és a hamis dokumentumokat készítették. A 28 oldalas emlékirat döntően egyes szám első személyben, tömören, de részletesen, sok adattal alátámasztva tárja fel az 1944 októbere és 1945. január 18-a közötti időszak történéseit, az embermentés mindennapi megpróbáltatásait. Rendkívüli történelmi forrás, mivel számos olyan nevet, helyet és eseményt tartalmaz, amelyek meghatározóak voltak ebben az időszakban. Ahelyett, hogy önmagát akár hősként, akár főszereplőként ábrázolná, Szamosi inkább azt írta le – gyakran többes szám első személyben –, hogy az állandó és sorozatos nyilas mézárások közepette hogyan mentette meg több ezer zsidó gyermek és felnőtt életét az alkalmi vagy rendszeres együttműködés, az összefogás és a csapatmunka.

A közvetlenül a felszabadulás után írt emlékirat és a fennmaradt dokumentumok az izraeli és a magyarországi szakmai körökben viszonylag korán ismertté váltak, és kutatásuknak sem volt akadálya. A magyarországi vallásos cionisták egyik vezetője, az 1930-as évektől a budapesti Palesztina Hivatal irányítója, Salamon Mihály, aki 1944-ben a zsidómentés és ellenállás egyik legfontosabb helyszínének, a budapesti Üvegház²³ apparátusának egyik adminisztratív vezetője lett, dokufikciós regényében megírta az Üvegházhoz kapcsolódó

²² Izraelben magyar holokauszt túlélők 1953-ban megalapították a Komoly (Natan) Ottóról elnevezett Yad Natan települést. Lásd *Kinga Frojmovics: Komoly, Ottó*. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Komoly_Otto (letöltés: 2024. okt. 24.).

²³ Budapesten 1944. július 24. után az V. kerületi Vadász u. 29. szám alatt, Weiss Artúr üvegkereskedő irodaházában létesült a svájci követség Idegen Érdekek Képviselete Kivándorlási Osztálya. Az épületben közel háromezer ember talált menedéket, valamint itt működött a cionista ellenállók (halucok) központi okmányhamisító műhelye is. 1944. december 31-én a nyilasok betörték a házba, több embert meggyilkoltak, és Weiss Artúrt is elhurcolták. – *Üvegsziget – Történelmi antológia* (Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói 1944-ben). Szerk. Vámos György. Bp. 2008.

1944–1945-ös zsidómentő akciókat. Az Izraelben magyarul megjelent könyv Szamosi tevékenységéről is említést tesz.²⁴ Lévai Jenő 1946-os *Fehér könyvében* szintén név szerint említette Szamosit.²⁵ Szamosi történetére Randolph L. Braham is kitért *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* című művében.²⁶ Yitzhak Kashti a *Rescue and Revolt: Jewish Children's Homes in Budapest, 1944–1945* címet viselő kötetében a mentésben tevékeny külföldi diplomaták között tartotta számon Perlascát, akit mint írja, „a mentésben aktívan részt vevő barátja, Szamosi Laci (László) »nevezett ki« spanyol követnek, miután a spanyol követ, Sanz Briz elhagyta Magyarországot”.²⁷ E könyv Komoly Ottó eltűnésének körülményeiről szóló fejezete minden bizonnyal Szamosi emlékiratai alapján készült.²⁸

Az emlékirat és a történeti dokumentumok 1958 nyarán kerültek a Yad Vashem archívumába. Az iratokat és a Szamosival az adományozást megelőzően készült interjút a frissen megalakult Yad Vashem munkatársa, Dr. Lázár Tivadar így köszönte meg: „Engedje meg, hogy ezúttal is kifejezésre juttassam – most már Intézetünk vezetőségének nevében is – őszinte köszönetemet azért a rendkívül értékes, történelmi becsű anyagért, amelyet a zsidó pusztulás korára vonatkozóan egyrészt leírt saját emlékeiben, másrészt egykorú okmányokban Intézetünk rendelkezésére bocsátott. Nekem külön nagy örömet okozott, hogy alkalmam volt Önben egy bátor zsidót és igaz embert megismernem.”²⁹

Szamosi László kulcsszerepet játszott abban is, hogy Izraelben a nagyközönség megismerje a magyar soá történetét. 1951-től kezdve rendszeresen tartott megemlékező beszédeket Komoly Ottóról, és ápolta a zsidó ellenállás emlékét a haifai magyar zsidó közösségben.³⁰ 1967. május 23-án Izrael Államtól az ellenállásban végzett munkájáért megkapta a Harcosok a nácik ellen (Ot halochem beNatzim) kitüntetését. 1974-ben a Magyar Zsidók Világszövetségének képviselője lett.

²⁴ *Salamon M.*: „Keresztény” voltam i. m. 184–190. Szamosi és felesége haláláig kapcsolatban álltak Salamonnal.

²⁵ *Lévai Jenő*: Fehér könyv. Bp. 1946.

²⁶ *Randolph L. Braham*: The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account I. Michigan 1963.

²⁷ *Yitzhak Kashti*: Rescue and Revolt: Jewish Children's Homes in Budapest, 1944–1945. Tel Aviv 2014. 72. (A szerzők fordítása.)

²⁸ Uo. 122.

²⁹ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Lázár Tivadar levele Szamosi Lászlónak. Jeruzsálem, 1958. febr. 26.

³⁰ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Szamosi László beszéde az A Tribute to Raoul Wallenberg c. kiállítás (Archaeological Exhibit Hall, Zalman Aranne Central Library, New Campus, Beer-Sheva) megnyitóján, 1984. ápr. 26.

Szamosi kapcsolatot tartott az egyre bővülő izraeli magyar zsidó tudományos közösség tagjaival (például Vágó Bélával³¹), amiről több levél is tanúskodik a családi archívumban. Életének utolsó nyolc évét Raoul Wallenberg emlékének szentelte. John Bierman amerikai történész 1979–1980-ban interjút készített vele Wallenbergről szóló könyve számára.³² Ugyancsak interjú készült vele és feleségével 1980. december 8-án a Jeruzsálemi Héber Egyetemen. A Robert Rozett által héberül készített interjú tulajdonképpen kettőjük közös vallomása volt, amely bár tartalmát tekintve nagyban hasonlít Szamosi eredeti memoárjához, néhány részletében adatgazdagabb annál.³³ Szamosiék tanúvallomása hozzájárult ahhoz, hogy Wallenberg világszerte ismert lett, ugyanakkor Bierman könyve jelentős hírnevet szerzett Szamosi László számára is, mert a kötet nyomán számos újságcikk megjelent róla és 1944–1945-ös tetteiről. 1984-ben Szamosi elkészítette emlékiratainak angol és héber fordítását, és elküldte a Yad Vashemnek. Élete utolsó két évét kivéve továbbra is tartott előadásokat. A családi archívum másfél tucat újságcikket őriz az 1980-as évek elejéről, amelyek mind Szamosi érdemeiről számolnak be. Ekkoriban már kapcsolatban állt Tom Lantossal és Teller Edével is, akik szívükön viselték a magyar soá 40. évfordulójához méltó megemlékezés megszervezésének ügyét.

Két fontos film is készült az emlékiratok felhasználásával: egy kanadai dokumentumfilm³⁴ és egy, az ő alakjára és emlékirataiba foglalt élményeire épülő svéd játékfilm.³⁵ 1986. május 22-én egy magyar zsidó túlélő, Tom Kelemen Ausztráliából egészen Haifáig repült, hogy személyesen köszönje meg Szamosi Lászlónak élete megmentését. Sajnos mire megérkezett, Szamosit éppen mentővel szállították kórházba, ahol nem sokkal később szívrohamban meghalt.³⁶ Addigra azonban bekerült az izraeli cionista ellenállók dicsőségcsarnokába.³⁷

Ez lehetne a történet vége, ha Szamosi halála nem esett volna egybe Giorgio Perlasca újrafelfedezésével.

³¹ Vágó Béla (1922–2000) történész. 1949 és 1957 között a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Románia) adjunktusa volt. 1957-ben Izraelbe emigrált, és a Haifai Egyetem professzora lett. Művei főleg angolul jelentek meg.

³² *John Bierman*: Righteous Gentile: The Story of Raoul Wallenberg. Missing Hero of the Holocaust. New York 1981.

³³ The Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, Oral History Division, 176. sz. interjú (17A). A felvételek és az átirat is elérhető a YouTube-on négy részben, az első részt lásd <https://www.youtube.com/watch?v=pNQjsEsOxg> (letöltés: 2024. okt. 24.). Vö. *Robert Rozett*: Child Rescue in Budapest, 1944–5. Holocaust and Genocide Studies 2. (1987) 1. sz. 49–59.

³⁴ *Raoul Wallenberg*: Buried Alive (rendezte: David Harel, 1983).

³⁵ Good Evening, Mr. Wallenberg (svédül: God afton, Herr Wallenberg – En Passionshistoria från verkligheten) (rendezte: Kjell Grede, 1990). Szamosi László szerepét Eperjes Károly alakította.

³⁶ Too Late to Say Goodbye. Australian Jewish News, 1986. május 22. 8.

³⁷ Lásd *Asher Cohen*: The Halutz Resistance in Hungary 1942–1944. (East European Monographs 206.) New York 1986; *Rozett, R.*: Child Rescue i. m.

Szamosi Eugénia (Bözsi) története

1945 után Giorgio Perlasca elszigetelten élt Olaszországban. Egyetlen egykori magyarországi ismerősével, Boroviczény Irénnel tartotta csupán a kapcsolatot, aki a háború idején a Nemzetközi Vöröskeresztnél dolgozott.³⁸ Ő volt az, aki 1987-ben Berlinben egy baráti társaságban megjegyezte: a világ csak a halott hősokeket tiszteli, az élőket általában elfelejti, és Perlascat hozta fel példaként Wallenberggel szemben. A beszélgetésen jelen volt Diamanstein Tibor egyetemi tanár, magyar zsidó holokauszt túlélő, aki barátaival együtt úgy döntött, hogy megpróbálja elérni Perlasca érdemeinek elismerését. A Yad Vashemhez fordult, ahol elmagyarázták neki, hogy a Világ Igaza kitüntetést olyanok kaphatják meg, akiknek tetteiről legalább egy túlélő tanúskodik. 1988. május 15-én felhívást tettek közzé a budapesti *Új Élet*ben, amelyben olyan túlélőket kerestek, akik tanúskodni tudnak Perlasca tevékenységéről. Június folyamán többen is jelentkeztek, és megírták emlékeiket. Köztük Láng Pálné (szül. Königsberg Éva) és Dr. Vida Tamásné (szül. Berger Veronika), akik a Szent István park 35. szám alatti védett házban vészelték át a holokausztot. Emlékeztek arra, hogy Perlasca rendszeresen látogatta a házat, élelmet és gyógyszert vitt a rászorulóknak, valamint egy rendőr segítségével megakadályozta, hogy a nyilasok a ház már felsorakoztatott lakóit a háztól néhány lépésre lévő Duna-partra vigyék, és ott kivégezzék őket. A ház lakói rendszeresen fül-, néha titokban szemtanúi is voltak a környék védett házaiból és a gettóból kihozott zsidók kivégzésének. Arról is beszámoltak, hogy Perlasca kapcsolatban állt egy cionista fiúval, Bárdos Györggyel, aki kerékpárral járt a spanyol követségre, hogy veszély esetén segítséget kérjen. Bárdos nem érte meg a felszabadulást, egyik útjáról már nem tért vissza.³⁹

A túlélők vallomásait a berlini csoport elküldte a Yad Vashemnek. 1988 őszén Sári Reuveni történész,⁴⁰ a Yad Vashem Világ Igazai Osztályának magyar ügyekért felelős munkatársa Magyarországra utazott, ahol a következőket mondta: „Történész vagyok, holokausztkutató, beleértve a magyar holokausztot

³⁸ Perlasca „felfedezésének” történetét lásd *Elek L.*: Az olasz Wallenberg i. m. 9–56.; *Deaglio, E.*: The Banality of Goodness i. m. 25–35. Egy 2012-ben Magyarországon magyarul és olaszul megjelent kötet számos Perlaszával kapcsolatos dokumentumot tartalmaz, köztük az 1950-es években írt emlékiratait. – A „szélhámos”. Egy olasz embermentő és társai a vészidőszak idején. Giorgio Perlasca emlékiratai. Szerk. Bangó Jenő – Biernaczkó Szilárd. (Olasz irodalom, kultúra és művészetek 9.) Bp. 2012.

³⁹ Perlasca 1946-os emlékiratából tudjuk, hogy Bárdost 1945. január 6-án vitték el a nyilasok, amikor egy kis kézikocsival élelmet akart vinni a ház lakóinak. – Pro memoria Lévai Jenő úrnak i. m. 77.

⁴⁰ Sári Reuveni (1928–2022) izraeli magyar történész, a Hasomer Hacair cionista ifjúsági mozgalom tagja 1944–1945-ben Magyarországon. – *Feldmájer Péter*: Reuveni Sári. Múlt és Jövő Online, Múlt és Jövő a jelenben (melléklet), 2022. november 9., <https://multesjovo.hu/nekrolog/feldmayer-peter-reuveni-sari/> (letöltés: 2023. febr. 12.).

is. Perlasca nevét már régen hallottam Lévai Jenő barátomtól, de nem tudtam, hogy él.⁴¹

1988 novemberében az idős Giorgio Perlasca Olaszországban megkapta a Yad Vashem Világ Igaza kitüntetését, 1989-ben pedig Izraelbe utazott, hogy fát ültessen a jeruzsálemi Igazak erdejében.⁴² A Yad Vashem-kitüntetés valóságos lavinát indított el. Perlasca neve egy csapásra ismertté vált nemcsak hazájában, Izraelben és Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban, Hollandiában és szerte a világon.⁴³

Eközben Magyarországon 1988 augusztusában a már említett túlélő, Láng Éva Mészáros Györggyel és Schmidt Mária történésszel levelet írt az Elnöki Tanácsnak, melyben így érveltek Perlasca állami kitüntetése mellett: „Tudomásunkra jutott, hogy Olaszországban ma is él Giorgio Perlasca olasz antifasiszta, aki 1944 novembere és januárja között több mint 5000 zsidó származású magyar állampolgárt mentett meg az elhurcolástól, a haláltól. Giorgio Perlasca szervezte – a Vöröskereszttel együttműködve – a történelmi irodalomban »spanyol mentés« néven ismeretes akciót – az üldözötteket védlevelek kibocsátásával mentette. Akciója méretét tekintve a jobban ismert svájci és a svéd mentőakcióval azonos jelentőségű volt.”⁴⁴

Mivel Magyarország számára ez idő tájt egyre fontosabbak lettek a diplomáciai kapcsolatok Izraellel, Perlasca 1988. november 21-én megkapta a szocialista Magyar Népköztársaság aranykoszorúval díszített csillagrendjét.

Szamosi Eugénia, Bözsi, aki természetesen követte az eseményeket, úgy vélte, hogy Perlascáról erősen túlzó kép jelenik meg a világsajtóban, miközben férje történetét figyelemre sem méltatják. A családi levéltárban fennmaradt levelek alapján Bözsinek nem az volt a baja, hogy Perlascát kitüntették, hanem az, hogy valós szerepét a történelemben eltúlozták. Így még Perlasca kitüntetése előtt felvette a kapcsolatot a Yad Vashemmel, és arra kérte az intézményt, hogy a

⁴¹ *Elek L.*: Az olasz Wallenberg i. m. 15. Reuveni Sári érvelése nem igazán érthető, hiszen a díj posztumusz is odaítélhető.

⁴² Yad Vashem Collections, Giorgio Perlasca, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4016851> (letöltés: 2024. nov. 2.).

⁴³ Arról, hogy az egykori francóista Perlasca alakja, aki később zsidómentőként igazi hőssé vált, hogyan illeszkedett az olaszországi és spanyolországi emlékezetpolitikai küzdelmébe, lásd *Matilde Morcillo Rosillo – Elena Colitto Castelli*: Ángel Sanz Briz y Giorgio Perlasca en defensa de los judíos de Hungría. Cuadernos Judaicos 46. (2019) 36. sz. 2019. december. 110–124.; *Emiliano Perra*: Legitimizing fascism through the Holocaust? The reception of the miniseries Perlasca: un eroe italiano in Italy. Memory Studies 3. (2010) 2. sz. 95–109.

⁴⁴ *Elek L.*: Az olasz Wallenberg i. m. 16–17. A történelmi dokumentumokból azonban egyértelműen kiderül, hogy nem Perlasca volt az, aki a spanyol állampolgárságot igazoló dokumentumok többségét kiállította. Ezenkívül az sem igaz, hogy a spanyol mentőakció számszerűen összehasonlítható a svéd és a svájci akciókkal.

Szamosi-émlékiratok felhasználásával adjanak mértéktartó beszámolót Perlasca tetteiről. Kifogása az izraeli sajtót is bejárta. Az újságírók felkeresték Mordecai Paldielt, az Igazak Osztályának igazgatóját, ő azonban felhívta a figyelmet arra, hogy Világ Igaza kitüntetését csak nem zsidó embermentők kaphatnak.⁴⁵ Ugyanezen az alapon utasította el Bözsi megkeresését is.⁴⁶ Szamosi Eugénia ezek után visszavonta a Yad Vashemhez évtizedekkel korábban beadott dokumentumok publikálási jogát: „Jelen levelem annak következménye, hogy a Budapesten, 1944–1945 évben a Spanyol Követség keretein belül lefolytatott komoly mentési tevékenységek, s ennek folytán Mr. George [sic] Perlasca úr mértéktelenül magas kitüntetésre a tények minden ismerete nélkül, a valóságnak teljes mellőzésével nyertek publikációt. Ez megtörtént annak ellenére, hogy még ez év májusában írásban jelentkeztem, hogy az ügyet még idejekorán, kellő mértéktartással lehessen kezelni. Úgy levelem, mint az Önök kezeihez elhelyezett dokumentáció teljes mértékben mellőzve lett.”⁴⁷

1990-ben, a Yad Vashemmel való súlyos és fájdalmas konfliktus után Szamosi Eugénia az emlékirattal, történeti dokumentumokkal, valamint az írógéppel az épp alakulófélben levő washingtoni Holokauszt Múzeumhoz (USHMM) fordult.

1990 nyara és ősze forgalmas időszak volt az újonnan alapított USHMM interjúkészítő stúdiójában. Ez volt az intézmény hőskora, amikor elkezdte létrehozni saját *oral history* gyűjteményét, amely ma már több mint 80 000 interjú szám-
lál. A múzeum számos hirdetést adott fel a soá túlélőinek felkutatására. Bözsi az egyik ilyen hirdetésből értesült a lehetőségről. A USHMM *oral history* archívumát átkutatva váratlan összefüggésekre lettünk figyelmesek. Linda Kuzmack⁴⁸ néhány hét leforgása alatt nemcsak Bözsiel, hanem Giorgio Perlaszával és Avraham Rónai izraeli színésszel, egykori budapesti gyermektúlélővel is beszélgetett. És bár az interjúkat ugyanazon a héten ugyanaz a személy készítette, azok teljesen eltérő nyelven és körülmények között zajlottak.

Perlasca 1990. augusztus 5-én és szeptember 5-én tolmács segítségével anyanyelvén tehette meg vallomását. Az öt órás felvétel során Perlasca egyszer említette Szamosit, akkor is Wallenberggel kapcsolatban: „Ahogy Wallenbergről

⁴⁵ A sajtókivágatok a család levéltárában találhatóak.

⁴⁶ Mordecai Paldielt, a jeruzsálemi Yad Vashem Világ Igazai Osztályának igazgatója (1984–2007) ezt több levélben is közölte Eugéniával, lásd Szamosi-Eger család magánlevéltára.

⁴⁷ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Szamosi Eugénia levele a Yad Vashem igazgatóságának. Haifa, 1989. nov. 14. (Héber eredeti Szamosi Eugénia magyar fordításában.)

⁴⁸ Linda Gordon Kuzmack ma független zsidó történész és gyakorló pszichoterapeuta Washingtonban. Több Washington környéki egyetemen is tanított. Kuzmack hosszú ideig a USHMM Oral History gyűjteményének és a marylandi Rockville-ben működő Foundation for Jewish Studies-nak volt az igazgatója, tehát nem gyakorlatlan, amatőr interjúkészítő. A USHMM 210 interjú készítésénél tünteti fel kérdezőként.

meséltem, 18-án [1944. december] reggel az oroszok elvittek, és az utcákat separtették velem. [...] Egy helyen láttam egy épület előtt egy férfit, akit úgy hívtak, hogy [Szamosi], aki a sofőröm volt, és aki megsebesült, amikor a kocsimat vezette. Én akkor nem voltam ott. Uh, az én... a helyemen, ahol ültem uh, ott volt egy rendőr, aki meghalt. Őt... és aztán az autót elvitték, és aztán az autót néhány órával később újra megtalálták, de megsemmisült. Ez az ember volt a sofőröm, aki szívességet tett nekem, és ugyanakkor kapcsolatban állt a Nemzetközi Vöröskereszttel is, mivel a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője soha nem mutatkozott. Az emberi szerencsétlenségek. Megkérdeztem tőle, hogy látta-e Wallenberget? Azt mondta, igen. Itt van. Kérem, menjen, menjen érte – mondtam. Én nem tudok elmenni, mivel itt van ez a fickó egy géppisztollyal, a GBU-s fickó [helyesen: GPU, azaz Gosudarstvennoje politiceskoje upravlenyje, a szovjet titkosszolgálat – F. K., K. É.], aki arra kényszerít, hogy utcát söpörjek. Tizenöt vagy tíz perc után visszajött. Azt mondta, nem, már eltűnt. Pár perccel ezelőtt ment el, ez úgy délelőtt tizenegy óra körül történt, és onnantól kezdve már semmit sem hallottunk Wallenbergről.⁴⁹

Kuzmack egy nappal korábban, 1990. szeptember 4-én egyórás interjút készített a gyermektúlélő Avraham Rónaival. Az igen rövid és feszes interjú héberül készült, és csak az 1944–1945-ös időszakra, azon belül is Perlasca mentőtevékenységére koncentrált, a többi élettörténeti részletre Rónai nem térhetett ki.⁵⁰

A harmadik interjúalany Szamosi Eugénia volt 1990. szeptember 12-én, akinek Kuzmack két órában szabta meg az interjú hosszát. Bözsi azonban sem az anyanyelvét, sem második nyelvét, a hébert nem használhatta – az interjú angolul készült vele, mely nyelven nehezen fejezte ki magát. Ma már nem rekonstruálható, hogy Perlasca miért mesélhetett az anyanyelvén, míg Rónai és Bözsi nem kapott erre lehetőséget, valamint az sem, hogy Rónai miért beszélhetett héberül, Bözsi viszont nem.

A végül 3,5 órás interjú szemléletesen közvetíti azt a lelki és fizikai megpróbáltatást, amit Szamosi felesége egy csecsemővel és egy kétéves gyermekkel együtt élt át a háború alatt Budapesten. És bár az interjú készítője nem feltétlenül volt elég érzékeny ahhoz, hogy a személyes túlélés motívumait átérze és kibogozza, az interjúban több helyen is nyilvánvalóvá válik, hogy Bözsi a két gyermek gondozásán túl hatalmas kockázatot vállalt – és nem csak a saját életük megmentése érdekében: „Volt vagy negyvenhat gyerek és majdnem ugyanannyi felnőtt, mint

⁴⁹ USHMM Collections, Interview with Giorgio Perlasca, August 5, 1990 and September 5, 1990, RG-50.030.0178, 28., https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.030.0178_trs_en.pdf (letöltés: 2024. okt. 24.). (A szerzők fordítása.)

⁵⁰ USHMM Collections, Oral history interview with Avraham Rónai, September 4, 1990, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504688> (letöltés: 2024. okt. 24.).

dolgozó, [akik] a gyerekekkel foglalkoztak, és az első este én is hozzáadtam valamit, vettem az írógépet, ami a kezem meghosszabbítója volt. Ha hallottam, hogy valamin dolgoznom kell, az mindig az írógéphez kapcsolódott a fejemben. Ha dolgozom, akkor az írógéppel dolgozom, és mivel akkor semmi más dolgom nem akadt, fogtam az írógépet, és ott ültem egy fele ekkora irodahelyiségben [mint az USHMM interjúszobája – F. K., K. É.]. [...] Az irodában dolgoztam. Azonnal listákat akartam készíteni a nevekről. Voltak a gyerekek, és azt mondtam: ki tudja, hogy ezek a gyerekek kiknek a gyerekei? [...] Ha valaki olyan idős, hogy meg tudja mondani a nevét, akkor rendben van, vagy egy másik a szomszédtól tudja, hogy ennek a kisebb gyereknek mi a neve. Én olyan ember voltam, hogy megszerveztem a dolgokat, valami rendet csináltam, ezért elkezdtem listákat készíteni a gyerekekről, arról, hogy hívják őket, és melyik otthonba kerülnek.”⁵¹

Talán ez a rövid részlet is elegendő, hogy érzékeltesse annak a fiatal nőnek az elszántságát, akinek két saját, nagyon kicsi gyermekét is el kellett látnia. Bözsi nem passzívan húzódott meg a védett helyen, hanem azonnal részesévé akart válni az ellenállást belülről szervező csapatnak. A gyerekek nevének listázása abból a reményből fakadt, hogy mind ők, mind a szüleik túléljék a vészidőszakot, és egymásra találhatnak.

A nevek témája amúgy is végigvonul az interjún. Szamosiéknek hamis papírokkal és igazolványokkal kellett élniük. Bözsi számára azonban a nevek az identitás megtestesítői voltak, ezért is akarta olyan elszántsággal kideríteni a gyermekotthonokba került gyerekek személyazonosságát. Számára a nevek elvesztése szinte elviselhetetlen terhet jelentett: az interjú több pontján kifejtette, hogy mindig tiltakozott az ellen, hogy a háború idején valaki más nevét viselje. Ez annak fényében különösen megrázó, hogy közben pontosan tudta, csak így van esélyük a bujkálásra.⁵² Az ellenállásban a titkos találkozók lebonyolítása, a városban való közlekedés alapvetően a férfiak tevékenysége volt, ám Bözsi is ellenálló volt saját fegyverével, az írógéppel.

Az interjú betekintést nyújt abba is, hogy mekkora terhet jelentett a rejtőzködés saját kisgyerekei számára, akik közül az egyik már tudott beszélni. Bözsi felidézett egy olyan helyzetet is, amikor az egyik menedékhelyet bizonytalannak

⁵¹ USHMM Collections, Interview with Eugénia Blau Szamosi, September 12, 1990, RG-50.030'0229, 15., https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.030.0229_trs_en.pdf (letöltés: 2024. okt. 24.). (A szerzők fordítása.)

⁵² Talán érdemes felhívni a figyelmet egy látszólag mellékes kérdésre. Mint az eddigiekből is láthattuk, az emlékezet gyakran viaskodik a nevekkal. Perlasca 1945-ös emlékiratában Szamosit tévesen Somogyinak írta, az USHMM interjújában pedig felismerhetetlennek jelölték a nevet. Így, immár a helyesírási hiba és később a – félig automatizált – transzkripció eljárás is ludas abban, hogy Szamosi László neve törlődik a dokumentumokból.

találta, és arra kérte férjét, hogy vigye őket onnan „haza”. A kimenekítésnek azonban teljes inkognitóban kellett lebonyolódnia: „És mondtam Péterkének [a fiamnak], hogy Apu jönni fog, de neked nem szabad megszólalnod. Nem sírhatsz és nem beszélhetsz. Kérlek, ne sírj, ne beszélj. Majd hazamehetünk... ha most meg sem mukkansz. Apu itt lesz, de te ne sírj, és ne szólj egy szót sem. Így érkezett meg a férjem. Jóképű keresztény embernek nézett ki, én mondtam neki, hogy örülök, hogy látlak, ő meg mondta, hogy hallott rólam, és hogy tud egy helyet számomra, van egy helye: vidd a gyerekeidet, és... van egy kis lakás a számodra; így menekültünk el ebből az otthonból. Aztán az utcán mondtam a férjemnek, hogy engem nem érdekel, mi lesz holnap. Lehet, hogy mindannyian meghalunk, a család. [De] nekem haza kell mennem.”⁵³

Bözsi elbeszélése összefonódik férje történetével. Pontosán és minden pátosz nélkül mutatja be, hogy Szamosi kikkel állt kapcsolatban, és hogyan zajlott az embermentés a mindennapokban. Ahogy együtt éltek át ezeket az időket, a történetük is szervesen eggyé vált. Mindez az interjúkészítő számára is világos volt, miközben sok esetben pontosítani igyekezett Eugénia elbeszélését. Sajnos az interjú idegen nyelven készült, ami még inkább megnehezítette a traumatikus emlékek felidézését. Ennek ellenére Bözsi tanúvallomása is segít megérteni Szamosi László visszaemlékezését és életmentő tevékenységének motivációit.

1990-ben Szamosi Eugénia az USHMM-nak adományozta addigi életét végigkísérő írógépét, melynek fennmaradása önmagában is csoda, de jelentősége túlmutat fizikai mivoltán. Az írógép múzeumba helyezésével a család szimbolikusan is le kívánta zárni a történetet: az írógép és a segítségével készített dokumentumok egy múzeumba kerültek, hogy a jövőbeni történeti kutatás és oktatás hasznára legyenek. Ezzel a lépéssel a család egy hosszú emlékezési folyamat döntő szakaszához érkezett. A tárgy jelentőségéről Bözsi így vallott a múzeumnak írt levelében: „Ez ugyanaz az írógép, amelyet én, Szamosi Eugénia 1944 októberében, novemberében és decemberében használtam a budapesti Dob utca 90. szám alatti gyermekotthonban [...]. Az írógépet *Schutzpassok* írására is használtam. [...] Ezzel az írógéppel készítettünk névsorokat azokról az emberekről, akiket a hírhedt halálmenetben az osztrák határra deportáltak [...]. 1945 áprilisában, miután az orosz hadsereg januárban felszabadította a várost, Szamosi László, a férjem lediktálta nekem az emlékiratait, melyet ezen az írógépen gépeltem. A 28 oldalas emlékiratot olyan lapokra írtam magyarul, amit csak találtunk. [...] Amikor 1949-ben elhagytam Magyarországot, és kivándoroltam Izraelbe, ezt az írógépet vittem magammal. Folyamatosan használtam 1990-ig, amikor is a washingtoni

⁵³ Interview with Eugénia Blau Szamosi i. m. 10.

Holokauszt Múzeumnak adtam. Tele van porral és történelemmel.”⁵⁴ A múzeumban még egyszer utoljára leült az írógéphez, és egy darab papírra rágépelte: „Viszlát, öreg barátom. Egy életen át te voltál a legjobb barátom.”

Ugyanebben az évben Bözsi szatirikus színdarabot írt a család számára, melyből kiderül hosszú emlékezetmunkájának egyik nagyon erős motivációja. Bözsi úgy érzekelte, férje áldozatos tevékenységének nyomai lassan eltűnnek a soá hivatalos emlékezetéből. És ahogy a Yad Vashem által a Világ Igazainak nyilvánított „társzereplők” (Sanz Briz és Perlasca) egyre inkább hősöké váltak a közbeszédben, úgy fakult ki egyre inkább Szamosi László emléke. *A világhírű „Perlasca”-cirkus* című, angol nyelven készült írás ironikusan, családi „belső használatra” meséli el ezt a történetet.⁵⁵

Szamosi Eugénia több levelet váltott az USHMM történészével, Sybil Halpern Miltonnal⁵⁶ az írógép történetéről és az USHMM-nek átadott dokumentumokról. Egy 1990. október 8-án kelt levelében Bözsi kétségbeesetten mesél gyermekeinek az USHMM-mel való kapcsolatáról: „Sybill (sic!) nagyon okos – de még tőle sem engedem meg, hogy elkezdje a történelmet »összeszőni«. Azt hiszi, ha minél gyakrabban írja le a Szamosi László nevet, annál jobban meg leszek elégedve. Hát ellenkezőleg. Semmiféle félreérthető leírást nem engedek meg, mert akkor vége annak a biztonságomnak, hogy én csak a tiszta valóságot mondom, minden mese és túlzás nélkül. Nem engedek Ottó Komolyból egy társat csinálni Szamosival, mert Ottó Komoly egész életében a közügyeknek szolgált, és már ő régen megszervezte a gyermekotthonokat, amikor mi bekerültünk az egyikbe – a Dob utca 90-be –, s Szamosi bekapcsolódott a munkába. Ha jól összekeveri, hogy Szamosi alapított gyermekotthonokat, ugyancsak ő dolgozott Krausz Miklóssal és Charles Lutz-cal, Wallenberggel stb., akkor legyen megelégedve, s hagyja a »spanyol mentést« szegény Perlascára. Amit NEM csinált [Szamosi – F. K., K. É.], abba ne keverjék bele, viszont ismerjék el ott, ahol IGENIS csinált. [...] Ez az a bizonyos »összefonni az eseményeket« – amit Reuveni Sári ajánlott fel nekem nagyon kedvesen [Bözsi a Yad Vashemmel való korábbi afférra utal – F. K., K. É.], de amivel a legjobban feldühített.”⁵⁷

⁵⁴ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Szamosi Eugénia levele a USHMM Museum Development Committee-nek (USHMC), 1990. szept. 21. (A szerzők fordítása angol nyelvből.) A levélből készült egy változat az USHMM részére Sybil Milton tollából, ez azonban soha nem jelent meg. – Szamosi-Eger család magánlevéltára, *Sybil Milton: The Typewriter that Rescued Budapest Jews in 1944*. Kiadatlan kézirat, 1990.

⁵⁵ Szamosi-Eger család magánlevéltára, *Eugénia Szamosi: The World-Famous “Perlasca” Circus*, 1990.

⁵⁶ Sybil Halpern Milton (1941–2000) a Leo Baeck Intézet levéltárának igazgatója (1974–1984) és az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának vezető történésze (1989–1997) volt. – *Jolene Chu: In Memoriam: Sybil Halpern Milton, 1941–2000*. *Journal of Genocide Research* 3. (2001) 3. sz. 347–348.

⁵⁷ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Szamosi Eugénia levele Miri és Jeff Egernek. Haifa, 1990. okt. 8. (Kiemelések az eredetiben.)

A család különböző újságokban és zsidó nemzetközi szervezeteknél több alkalommal is igyekezett érvényt szerezni Bözsi nézőpontjának.⁵⁸ Interjúkat készítettek vele, így az ő történetét is megismerhette a nagyközönség. Férjéhez hasonlóan ő is az 1944–1945-ös események korrekt bemutatásán dolgozott egészen 1990-ig. 1992-ben bekövetkezett halála óta ezt az emlékezeti munkát lánya, Miriam és annak férje, Jeffrey Eger, unokaöccse, Andrew Sanders és unokája, Asa Eger folytatja.

Az Eger család története

1998. október 13-án a Temple Emanu-El, New York legnagyobb zsinagógája panelbeszélgetést rendezett a közösség számára, amelyen Enrico Deaglio Perlascáról írt könyvét, a *The Banality of Goodness* című művét méltatták.⁵⁹ A Braun Holocaust Institute, az Anti-Defamation League és a Columbus Citizens Foundation által szponzorált eseményre elment Miriam, Jeffrey és végzős egyetemista fiuk, Asa is. Asa úgy emlékszik vissza az eseményre, hogy a beszélgetésen számos holokauszt-kutató részt vett, köztük Eva Fogelman, Susan Zuccotti, Andrea Bartoli, valamint maga a szerző, Enrico Deaglio is. Az előadásokból azonban teljesen kimaradt Szamosi László és Szamosi Eugénia említése, amit a panelt követő beszélgetés során Asa édesapja, Jeffrey szóvá is tett. Ez az este arra ösztönözte Asa Egert, hogy maga is aktívan részt vegyen a család emlékezeti küzdelmében, és apjával együtt levelet írt a rendezvényen megjelenteknek, valamint azon, főleg a Yale Egyetemen oktató kutatóknak,⁶⁰ akik két nappal később egy hasonló, a Yale Egyetemen tartott programon vettek részt. Asa és Jeffrey az egy nappal az esemény előtt faxon elküldött leveleiket intervenciónak szánták: fel akarták hívni a figyelmet a Yad Vashemben lévő anyagra, Bözsi interjújára az USHMM-ben és a Szamosit említő újságcikkekre. Csatolták Bierman könyvének Szamosiról szóló fejezetét, valamint a *Canadian Jewish News* és az *Algemeen Dagblad* cikkeit is. Felszólították a címzetteket, hogy történészként őrizzék meg tudományos tisztességüket, és legalább fontolják meg az események alternatív, de mindenképpen árnyaltabb és bonyolultabb verziójának bemutatását. Ezenkívül Asa és Jeffrey levelet írt Dr. Mark Weisstuchnak, az Emanu-El alelnökének és Dr. Ronald Sobelnek, a közösség

⁵⁸ Lásd pl. *Ron Csillag*: Giorgio Perlasca's Role in Budapest Disputed: War Hero's Widow Seeks to Set the Record Straight. *The Canadian Jewish News*, 1990. október 3. 18.; *Theo Gerritse*: Perlasca, een vergeten held. *Algemeen Dagblad*, 1989. november 18. 49–50.; *Theo Gerritse – Joop Meijers*: Mysterie over Redding Joden. *Algemeen Dagblad*, 1989. december 23. 51.

⁵⁹ *Deaglio, E.*: *The Banality of Goodness* i. m.

⁶⁰ Lee Blackwood (Yale, History), Giuseppe Mazzota (Yale, Italian Studies), Risa Sodi (Yale, Italian Studies), Ari Gause (Yale, Hillel).

vezető rabbijának. Senki sem válaszolt nekik. Egy Giuseppe Mazzottának és Lee Blackwoodnak küldött utólagos e-mailre, amelyben Asa a Yale Egyetemen lezajlott panelbeszélgetésről érdeklődött, Mazzotta válaszolt: „Kedves Eger úr, nem én vagyok az a személy, aki a legjobban tudja Önt tájékoztatni a múlt csütörtökön a Joseph Slifka Centerben történekről. A Perlascáról szóló szöveget valóban megbeszéltek. És elolvastam az Ön által küldött levél egyes részeit is, melyet, mint kiderült, másoknak is elküldött. A panel néhány résztvevője dühösen reagált. Én hamar elmentem, így nem tudom, mit mondtak még. De a hozzászólásaikban mindannyian elutasították az Ön levelét, és újra elmondták, hogy Szamosit megemlézték a könyvükben.”⁶¹

Az igazság ezzel szemben az, hogy a *The Banality of Goodness* nem említi Szamosit. Blackwood is válaszolt az e-mailre: „Kedves Eger úr, az olasz tanszék professzora valóban olvasta a levelét, talán érdemes lenne felvennie vele a kapcsolatot. Egyetértek Önnel abban, hogy van itt néhány fontos kérdés, amit érdemes megvitatni, bár ez manapság nagyon trükkös (sic!) dolog, mivel mostanában a »történet« maga élvez elsőbbséget. És ha valaki ezzel a feltételezéssel operál, akkor a tényleges részletek kevésbé fontosak. Történészként én ezt problematikusnak tartom (lásd az egész Goldhagen-jelenséget) – annál is inkább, mivel például a magyar zsidóság igen gazdag történelmét túlságosan könnyen figyelmen kívül hagyják, sőt néha el is torzítják.”⁶²

Miriam Eger 2013-ban újra felvette a kapcsolatot az USHMM-mel, és megpróbálta az intézményt rávenni arra, hogy a Szamosi-dokumentációt megfelelően mutassa be a nyilvánosságban. Hasonlóan az édesanyjának küldött válaszhhoz, az USHMM most is nagyon keveset tett: David Gurhoz, az izraeli Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalom Történetét Kutató Társaság (The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary) elnökéhez,⁶³ valamint Chana Arnonhoz, a Zsidók Mentenek Zsidókat Bizottság (Jews Rescuing Jews Committee) egyik vezetőjéhez irányította. Miriam elment Izraelbe, hogy találkozzon David Gurrall. Amikor megkérdezte tőle, hogy miért hagyták figyelmen kívül apja tevékenységét a különböző intézmények, Gur azt válaszolta, hogy mivel Szamosi soha nem tartozott semmilyen hivatalos szervezethez vagy intézményhez (mint például egy semleges ország követsége vagy egy

⁶¹ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Giuseppe Mazzotta e-mailje Asa Egernek, 1998. okt. 19. (A szerzők fordítása.)

⁶² Szamosi-Eger család magánlevéltára, Lee Blackwood e-mailje Asa Egernek, 1998. okt. 19. (A szerzők fordítása.)

⁶³ David Gurról és az 1944–1945-ös budapesti mentőakcióiról lásd Yad Vashem Remembrance, David Gur, <https://www.yadvashem.org/remembrance/archive/torchlighters/gur.html> (letöltés: 2024. nov. 2.).

cionista szervezet), és mivel egyedül dolgozott, soha nem tekintették őt kulcsszereplőnek. (Mindez persze nem igaz, mert Szamosi mind a Vöröskeresztnél, mind a spanyol követségnél hivatalosan állt megbízásban.⁶⁴)

Az USHMM azonban – miután vezető történészük, Peter Black átnézte a Miriam által küldött levéltári anyagokat – elismerte Szamosi szerepét: „Nagyon örülök, hogy felhívta erre a figyelmünket, így kijavíthatjuk a történelmi adatokat. Ennek eredményeképpen a fotóarchívumban a Perlaszával foglalkozó fényképek feliratát átszerkesztettük, és megemlítjük az Ön szüleinek a mentésben játszott jelentős szerepét. A honlapunkat is kijavítjuk, és mindenhol, ahol Perlasca neve megjelenik, az Ön szülei is szerepelni fognak.”⁶⁵ Miriam megkérdezte, hogy lehet-e további lépéseket tenni, de erre már nem kapott választ.

Ezzel egy időben Miriam tudomást szerzett arról, hogy egy spanyol újságíró, Arcadi Espada könyvet írt Ángel Sanz Briz szerepéről.⁶⁶ Espada nem volt tisztában Szamosi tevékenységével, és miután Miriam megosztotta vele a Szamosi-archívumot (melyet ő őriz édesanyja halála óta), könyve második kiadásába bedolgozta az új anyagot. Az átdolgozott kötet 2015-ben olaszul is megjelent. Miriam megkérdezte az USHMM-et, kiadná-e angolul, de az ismét más kiadóhoz irányította.⁶⁷

Espada könyvének javított kiadásához Asa Eger alaposan átnézte a Szamosi-történet elsődleges forrásait: Szamosi emlékiratát, Eugénia, valamint Perlasca interjúit és Perlasca visszaemlékezését. E források alapján idővonalat készített, amely érzékletesen mutatja be az események elbeszélésének egymást megerősítő és egymástól eltérő pontjait. Peter Sherwood, a North Carolina at Chapel Hill Egyetem emeritus magyar nyelvész professzora 2014-ben újra lefordította Szamosi emlékiratát angolra. Látva a különböző intézmények és tudósok vonatkozását, Asa úgy döntött, hogy kiadja nagyapja emlékiratát és a Szamosi-archívumban található fontosabb dokumentumokat. Ekkor kért fel bennünket, hogy csatlakozzunk a projekthez.

⁶⁴ Egy 1944. október 10-i keltezésű, Friedrich Born által aláírt német nyelvű hivatalos irat tanúsítja a Vöröskeresztnél történő foglalkoztatását, míg az 1944. november 22-i keltezésű megbízólevél már mint a Vöröskereszt alkalmazottját bírta meg a spanyol védelvelek Budapestre történő visszaszállításával és ellátásával. E dokumentumot Angel Sans-Briz írta alá. Lásd Szamosi-Eger család magánlevéltára.

⁶⁵ Szamosi-Eger család magánlevéltára, Judith Cohen levele Miriam Egernek. Washington, 2013. máj. 7. (A szerzők fordítása.)

⁶⁶ *Arcadi Espada: En nombre de Franco. Los héroes de la embajada de España en el Budapest nazi.* Madrid 2013.

⁶⁷ *Uò: L'autentica impostura: Giorgio Perlasca e gli eroi dell'ambasciata di Spagna nella Budapest occupata.* (Dentro la storia) Milano 2015.

Összegzés: a zsidó ellenállás paradoxona

Sok és nagyon összetett oka van annak, hogy a második világháború alatti zsidómentésben igen aktív zsidók tettei a háború után nem kerültek reflektorfénybe. Mi most csak néhányat említünk ezek közül. A háború után, a hatmillió áldozat árnyékában többnyire maguk a túlélők sem tartották ízlésesnek, hogy sikeres mentőakcióikról a nagyobb nyilvánosság előtt beszámoljanak. A zsidó „önmentők” inkább csöndben maradtak, vagy csak nagyon halkán szólaltak meg – a túlélés büntudatával nehéz volt megbirkózniuk.⁶⁸ A Szamosi család a háború után Izraelben telepedett le. A frissen megalakult zsidó állam sokáig maga is ambivalens módon viszonyult a vézskorszakhoz.⁶⁹ A Yad Vashem több kísérlet után csak 1953-ban alakult meg, s Szamosiék 1958-ban az intézménynek adományozták László visszaemlékezését és mindazokat a korabeli iratokat, melyek a család megmenekülésének és cselekedeteinek írásos bizonyítékai. Ezzel úgy vélték, hozzátették a saját történetüket az izraeli nemzeti narratívához.

A holokauszt éveiben az üldözött zsidókat aktívan, önmagukat is veszélyeztetve segítő nem zsidók tetteit 1963 óta Izrael állam a Világ Igaza (Righteous Among the Nations) kitüntetéssel honorálja, melyet a Yad Vashem adományoz a kitüntetetteknek. A kitüntetés annak definíciója szerint „az áldozatok egyedülálló és példanélküli kísérletét jelenti arra, hogy az elkövetők, kollaboránsok és külső szemlélők népeiből olyan személyek előtt tisztelegjenek, akik az áldozatok mellett álltak, és a történelem legsötétebb időszakában uralkodó közömbösség és ellenségesség főáramával szöges ellentétben cselekedtek.”⁷⁰ A kitüntetés kapcsán több fontos tényezőt is meg kell említeni. Először is azt, hogy azt természeténél fogva nem zsidó mentők kapják. Másodsor azt, hogy csak magánszemélyeknek lehet odaítélni, így többnyire magányos hősként ábrázolja azokat a mentőket, akik többnyire a zsidó ellenállókkal együtt, csapatmunkában dolgoztak a zsidómentés

⁶⁸ Lásd pl. *Virág Teréz*: Children of Social Trauma: Hungarian Psychoanalytic Case Studies. London 2000; *Ferenc Erős*: Jewish Identity and the “Language of Allusions”. A Hungarian Perspective. In: Nach dem Vergessen: Rekurse auf den Holocaust in Ostmitteleuropa nach 1989. Szerk. Magdalena Marszałek – Alina Molisak. (Kaleidogramme 68.) Berlin 2010. 85–96.; *Ferenc Erős – Éva Kovács – Júlia Vajda*: Intergenerational Responses to Social and Political Changes Transformation of Jewish Identity in Hungary. In: International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. Ed. Yael Danieli. (Plenum series on stress and coping) New York 1998. 315–325.

⁶⁹ Vö. *Dina Porat*: First Testimonies on the Holocaust: The Problematic Nature of Conveying and Absorbing them, and the Reaction in the Yishuv. In: Holocaust Historiography in Context: Emergences Challenges Polemics & Achievements. Eds. David Bankier – Dan Michman. Jerusalem 2008. 437–460.; *Tom Segev*: Die siebte Million. Der Holocaust und Israels Politik der Erinnerung. Hamburg 1995; *Hanna Yablonka*: Survivors of the Holocaust: Israel After the War. London 1999.

⁷⁰ Yad Vashem Collections, The Righteous Among the Nation Database, <https://righteous.yadvashem.org/> (letöltés: 2024. okt. 24.). (A szerzők fordítása.)

terén.⁷¹ Harmadszor azt, hogy a média, a film- és könyvpiar gyakran eltúlozza, szenzációvá avatja egyes mentők történeteit. Sőt, olyan tetteket is tulajdonítanak nekik, amelyekben talán csak mellékszereplők voltak. Ez különösen igaz Perlasca esetében, aki maga is menekült volt Magyarországon 1944–1945 telén.

2022 végéig több mint 28 000 ember részesült ebben a kitüntetésben. Sokan közülük olyan nem zsidó emberek és családok, akik a holokauszt éveiben személyes indíttatásból segítettek üldözött zsidókon. Sok esetben már a háború előtt is ismerték azokat, akiket bújtattak, élelmeztek, vagy akikről más módon gondoskodtak. Vannak azonban olyan „Igazak” is, különösen a nagyvárosokban, akik egy hálózat részeként, zsidó üldözöttekkel együttműködve mentettek életet. Többnyire olyan emberek életét, akiket a nem zsidó mentők személyesen nem ismertek.⁷² Közéjük tartoznak az 1944–1945-ben Magyarországon tevékenykedő diplomaták, akik a védlevelek segítségével számukra ismeretlen ezrek életét igyekeztek megvédeni.

A Világ Igaza kitüntetés azonban individuális jellegénél fogva, akaratlanul bár, de lehetlenné teszi a zsidómentő hálózatok tevékenységének, a zsidók és nem zsidók együttműködésének elismerését. Az egyéni, a kitüntetett „Igazak” központi szerepének szempontjából elmondott narratíva óhatatlanul is eltakarja a hálózat többi tagját. És ez hatványozottan igaz azokra az esetekre, amikor a hálózat nagy részét üldözött zsidók alkották.

Az utóbbi években egyre többen kutatják a háború alatti zsidó önmentés történetét.⁷³ Újabban még Mordecai Paldiel is – aki a „Cirkusz” idején a Yad Vashem Világ Igazai részlegének a vezetője volt – újragondolta a zsidó önmentés fontosságát. Míg korábban mereven elzárkózott az elől, hogy a zsidó embermentők valamilyen nyilvános elismerésben részesüljenek, az utóbbi időkben látványosan megváltoztatta ezzel kapcsolatos álláspontját. Egy 2021-ben megjelent, általa is szerkesztett konferenciakötetben például a következőket írja: „Sok évnek

⁷¹ Az egyetlen kivétel a dán eset, ahol a dán ellenállás tagjai, mivel a mentőakciót kollektív akciónak tekintették, maguk kérték a Yad Vashemet, hogy ne egyénileg ismerje el az ellenállás tagjait. A Yad Vashem ezt tiszteletben tartotta, és az Emlékezés hegyén Jeruzsálemben egy fát ültettek a dán ellenállás emlékére. Lásd Yad Vashem The Righteous Among the Nations, Names of Righteous by Country, https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html?gclid=EAIaIQobChMIwMX2_NOI_wlVkvprCh1qoQBbEAYASABEgJBxvD_BwE (letöltés: 2024. nov. 4.).

⁷² A magyar esetek különböző típusairól és kategóriáiról lásd *Kinga Frojmovics – Rita Horváth: Who Were the Rescuers and the Jews They Saved? Jews and Non-Jewish Rescuers in Hungary during World War II.* In: *Hiding, Sheltering, and Borrowing Identities: Avenues of Rescue During The Holocaust.* Ed. Dan Michman. Jerusalem 2017. 93–106.

⁷³ Lásd pl. a következő tanulmányokat: *Bella Gutterman: Jews saving Jews.* Yalkut Moreshet (2003) 76. sz. 75–80.; *Dina Porat: Rescue during the Holocaust and the 'Negation of the Diaspora' in the Eretz-Israeli Yishuv.* Zionism (Hatzionut) (2001) 23. sz. 175–192.; *Jews Rescuing Jews in the Holocaust.* Ed. Avraham Milgram. Jerusalem 2014. (héber)

kellett eltelnie ahhoz, hogy a holokauszt emlékének szentelt zsidó intézmények kiemeljék a zsidók szerepét zsidó társaik megmentésében. A gyakran hangoztatott sztenderd válasz az volt, hogy egy zsidó, aki segít egy zsidó társának, csupán kötelességét teljesítette; ezért viselkedésében nincs semmi figyelemre méltó. Ezzel szemben a zsidóknak segítő nem zsidók a normális emberi viselkedéstől eltérően cselekedtek, különösen a személyes kockázatokat figyelembe véve, ezért ők különleges elismerést érdemelnek. Volt azonban valami intellektuálisan abszurd ebben az érvelésben. Amint azt Marion Pritchard-van Binsbergen, egy ünnepeelt holland mentő, a Yad Vashem Világ Igaza cím kitüntetésre 1997-ben egy hozzám intézett levelében írta: »A zsidó mentők erkölcsi bátorságának, hősiességének el nem ismerése a történelem eltorzítása, mivel ők sokkal nagyobb veszélynek tették ki magukat, mint a nem zsidók, hiszen ha elfogták őket, sokkal súlyosabb büntetésben részesültek.«⁷⁴

Szamosi László 1944 utolsó három hónapjáról és 1945 első heteiről szóló tény-
szerű és szűkszavú emlékiratainak története nem zárult le 1945 tavaszán. Mint fentebb láthattuk, maga Szamosi is tovább dolgozott emlékiratain: előadásokat készített belőlük, archívumba helyezte a történelmi dokumentumok másolatait, és nem sokkal halála előtt angol és héber nyelven is hozzáférhetővé tette a visszaemlékezését. A soá túlélőjeként ezt a hosszú és sokszor amúgy is fájdalmas „emlékezetmunkát” különösen megnehezítette, hogy a család, különösen László halála után, úgy érezte, hogy Szamosi és zsidó ellenállótársai 1944–1945-ös bátor tetteinek, áldozatvállalásának és hősies küzdelmének az emlékét fokozatosan háttérbe szorítják a nem zsidó segítőkre összpontosító elbeszélések. Sok zsidó túlélőnek különösen fájó ez az 1980-as évek vége óta világszerte megfigyelhető tendencia, amely az Izrael Állam által alapított Világ Igaza kitüntetés egyik nem szándékolt következménye.

Tanulmányunk nem kívánt visszamenőleg igazságot tenni, mivel ez nem is lehetséges. Inkább arra törekedtünk, hogy felszínre hozzunk néhány, az egyedi eseten túlmutató rejtett összefüggést. Először is azt, hogy az emlékezetmunka nem ér véget akkor, amikor egy emlékirat végére pont kerül, sőt ezzel épp csak elkezdődik. Szamosi László évtizedeken át használta emlékiratait, hogy felidézze kortársai tetteit, és ezáltal megőrizze az emléküket: Komoly Ottótól Raoul Wallenbergig. De azt is nyomon követhettük, hogyan válik az emlékirat a családi emlékezet részévé, és hogyan veszi át a házastárs, Bözsi és vele együtt az egész család az emlékezés feladatát férje halála után. Írásunk betekintést nyújtott abba

⁷⁴ Women Defying Hitler: Rescue and Resistance under the Nazis. Eds. Nathan Stoltzfus – Mordecai Paldiel – Judy Baumel-Schwartz. London 2021. 151. (A szerzők fordítása.) Lásd még *Mordecai Paldiel: Saving One's Own: Jewish Rescuers During the Holocaust*. Lincoln 2017.

is, hogy milyen intézményi döntések és gyakorlatok akadályozták, hogy a családi emlékezet megnyugvást leljen: legyen szó a két legnagyobb holokauszt emlékhelyről, a Yad Vashemről és az USHMM-ről, vagy akár a Yale Egyetemről. Ezek az intézmények az ott dolgozók legjobb szándéka ellenére is inkább sebeket téptek fel ahelyett, hogy begyógyították volna azokat. És végül azt is láthattuk, hogy a kezdetben összefonódó és egymásra rímelő történetek idővel eltávolodtak egymástól, és önálló utakat jártak be a média és az emlékezetpolitika sajátos, a hangsúlyokat olykor csak eltoló, olykor azonban el is torzító tereiben, mellyel a családi emlékezést újra és újra felkavarják. Ebben az értelemben írásunk az emlékiratok hosszú és olykor fájdalmas utóéletéről tudósított.⁷⁵

JOINT STRUGGLE, DIVISIVE MEMORIES
 Diplomats and Jewish Rescuers in Budapest (1944–1945)
By Kinga Frojimovics – Éva Kovács

SUMMARY

The paper describes how the memory work continues after finishing a memoir, in the life of the author, Holocaust survivor László Szamosi, and after his death within his family, and in the local and international Hungarian Jewish communities. The paper also analyses the institutional influences that can affect the afterlife of a memoir, the constraints that institutions place around it, and how it will be at the mercy of the media and the popular culture. Finally, it shows how the stories of László Szamosi and Giorgio Perlasca, who worked closely together during the Holocaust, initially intertwined and rhymed, drifted apart over time and took separate paths in the particular spaces of media and memory politics, sometimes shifting, sometimes distorting the focus. In this sense, the paper reports on the long and sometimes painful afterlives of the memoirs.

⁷⁵ Az emlékirat és a hivatkozott dokumentumok hamarosan megjelennek angolul: *Asa Eger – Kinga Frojimovics – Éva Kovács: Remembering Jewish Resistance: The Memoir of a Young Couple in Nazi Occupied Budapest 1944–1945*. New York–Oxford: Berghahn, 2025.

EGY LEVÉLTÁR RÉGMÚLTJA

A Zarka család középkori okiratai

A Magyar Országos Levéltár oklevelei és Hajnóczy József másolatgyűjteménye
alapján közzéteszi Mikó Gábor

(Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 15.)

HUN-REN-MNL-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, Bp. 2023. 300 oldal

A 2007 óta működő Magyar Medievisztikai Kutatócsoport önmagában azzal jelentős teljesítményt mutat fel, hogy folytatja két elődje, a szegedi Medievisztikai Kutatócsoport és a budapesti székhelyű Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport munkáját, és regeszták formájában teljességre törekedve rendszeresen közzéteszi az Anjou- és Zsigmond-kori magyarországi okleveles forrásanyagot. A kutatócsoport munkatársai emellett egy harmadik kiadványsorozatot is gondoznak (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam*), amelynek keretében – a sorozat nevéhez híven – Magyarország középkori történelmének kutatásához szükséges segédkönyveket bocsátanak közre. Ennek kezdetei még a Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoportéhoz köthetők, a sorozat első kötete 2005-ben látott napvilágot, a 2013-ban megjelent negyedik és a 2014-ben publikált harmadik kötetet követően rendszeresen és aránylag kis időközökkel gyarapszik. A kiadványok csaknem mindegyike a szó szoros értelemben vett segédkönyv, két kötet királyi és királynéi itineráriumokat, hat archontológiai, egy pedig prozopográfiai adattárat tartalmaz, de jelentek meg egy-egy intézmény vagy eseménysor forrásanyagát közlő oklevéltárak és egy doktori disszertáció is: Szócs Tibor értekezése a nádori intézmény korai történetéről. Az említett munkák általában szorosan kapcsolódnak a kutatócsoport forrásfeltáró és -publikáló alaptevékenységéhez.

Az Anjou-kor hajnalán Vas megyében felbukkanó, Zsigmond király uralkodása idején a Kanizsaiak családjába tartozó, Vas és Sopron megyei birtokokkal is gyarapodó, 1400 júniusáig elötte a szalónaki vár felét zálogjogon megszerző Zarka család középkori okleveleit tartalmazó kiadvány a sorozat 15. köteteként, 2023 őszén látott napvilágot. Első pillantásra úgy tűnik, hogy egy családi levéltár középkori anyagát tartalmazó újabb oklevéltárat vehet kezébe az olvasó, azonban Mikó Gábor ennél jóval ambiciózusabb célt tűzött ki maga elé, mégpedig egy családi levéltár középkori állományának rekonstrukcióját. Ez nem előzmények nélküli kísérlet, hiszen többek között már a Bánffy család megbízásából Varjú Elemér és Iványi Béla szerkesztésében megjelent *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez* két kötete (1908, 1928) is arra törekedett, hogy egységben szemlélje a nemzetséghez tartozó családok levéltári anyagát; így a szerkesztők nem csupán a Bánffyak kolozsvári levéltárára támaszkodtak, hanem a Losonci családnak az Erdődyei galgóczi levéltárába került anyagára és más, a nemzetséghez tartozó családok történetéhez adatokat szolgáltató levéltári forrásokra is. A kiadvány eredményeinek elismerése mellett – hosszú évtizedekig szinte egyedülként biztosított némi rálátást a magyar középkorkutatás számára a galgóczi levéltár egykori iratanyagára – levéltártani szempontból mégsem lehet Varjú és Iványi eljárását állományrekonstrukciónak nevezni, hiszen nem törekedtek arra, hogy akár csak említésszinten regisztrálják az egykori nemzetségi, illetve családi birtokban lévő oklevelek teljességét. Azokban az esetekben pedig, amikor az adott oklevél nem a Bánffy- vagy a galgóczi levéltárban volt található, az apparátusban általában nem tértek ki arra a kérdésre, hogy az adott oklevél eredetije része lehetett-e egykor a Tomaj nemzetségből eredő valamelyik család levéltárának.

Közelebb áll az állományrekonstrukcióhoz az Erdődy család bécsi levéltára Árpád- és Anjou-kori okleveleinek regesztáit publikáló, 2019-ben megjelent kiadvány, amelynek szerkesztői – tekintetbe véve e levéltári anyag 20. századi megőrzéstörténetének viszonyosságait – munkájukba önálló számmal felvették egyrészt azokat az oklevélszövegeket, amelyekről manapság már csak a régi *elenchusok*ban található kivonatok tanúskodnak, másrészt (a függelékbe) az Erdődy család galgóczi

levéltárának a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött 1387 előtti oklevélszövegeit is, mivel ez utóbbiak egykor ugyanabba a levéltári állományba tartoztak, mint azok, amelyeket jelenleg Bécsben őriznek.

Mikó Gábor a Zarka levéltár esetében további lépéseket is tett, ugyanis sikeresen azonosította Hajnóczy József egyik, az MNL Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltár Soproni Levéltárában őrzött, de fotómásolat formájában a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe is bekerült másolatgyűjteményének azon szövegeit, amelyeket 1787-ben a Zarka Mihály tulajdonában lévő oklevelekről készített, és amelyek eredetiben nem minden esetben maradtak fenn. Mindez lehetőséget teremtett arra, hogy a családi levéltár állományát 18. század végi, jó száz évvel a Zarka-oklevelek közgyűjteményi tulajdonba kerülése előtti állapotában mutassa be. Középkorkutatásunk sok esetben forrásszegény helyzetét figyelembe véve már az is szép eredmény lett volna, ha Mikó Gábor a Zarka Krisztina által a 19. század végén átadott okleveleket közli, kiegészítve a Hajnóczy által készített másolatokkal. A szerző azonban arra is választ keresett, hogy a közgyűjteményekbe került családi levéltárak 1526 előtről fennmaradt anyagai vajon milyen mértékben tükrözik a családi levéltárak egykori középkori állományát. Mivel a középkor vége és a 19–20. század fordulója között több mint háromszáz év telt el, a felvetett kérdés teljesen jogos, és a Mikó Gábor által megfogalmazott válaszok szerencsésen túlmutatnak a bevett sémák (oszmán hódoltság, háborús pusztítás, esetleges tűzvész vagy más természeti csapás, belső selejtezések) monoton felsorolásán, tehát a szerkesztő levéltártani szempontból is fontos következtetésekre jutott.

A kötet bevezetőjét a levéltár 1787 utáni megőrzéstörténetével foglalkozó fejezet követi. Ebből kiderül, hogy az oklevéltárba három forrásból kerülhettek be szövegek: a fenti két csoport mellett a szerkesztő olyan dokumentumokat is felvett, amelyek eredetije jelenleg más levéltári egységben található, de Hajnóczy nyomán tudjuk, hogy ezek 1787-ben a Zarka-levéltár részét képezték (például 114., 119. sz.). E harmadik forráscsoport rövid ismertetése és az elszármazott oklevelek számarányából levont következtetések levéltártani szempontból is igen fontos eredményt jelentenek: az ősi családok levéltárai nem értelmezhetők monolit, állandóan gyarapodó, de statikus gyűjteményekként, amelyekben békeidőben csak a tűzvész, a természeti katasztrófák vagy egy nagyobb selejtezés eredményezhet számottevő hiányokat. Jobb lenne úgy tekintünk rájuk (ez már saját értelmezésem is, reflektálva a könyvben olvasottakra), mint az iratképző család életében bekövetkezett eseményeknek és a családtagok szubjektív döntéseinek, ezek hatásainak állandóan kitett családi és személyi anyagokra. Anyagi nehézségek esetén sor kerülhet egy-egy irat régiségként történő eladására, birtokosztály esetén az iratok – más javakhoz hasonló – szétoztására, rekonszolidációs viszony létesítése esetén „idegen” iratok bekerülésére.

A *középkori levéltár* című fejezetben Mikó Gábor még egy lépéssel továbbmegy, és megkísérli annak kiderítését, hogy milyen oklevelek alkothatták a családi levéltárat a középkor legvégén. Mivel erre az időszakra vonatkozóan már nem áll rendelkezésre semmiféle jegyzék vagy más segédlet, ki kellett derítenie, hogy vajon a 18. századi levéltár középkori állománya mekkora arányban tartalmazta a középkor végén a család kezében lévő birtokokra vonatkozó okleveleket, illetve milyen mennyiségben tárolt a Zarka családhoz egyáltalán nem kapcsolódókat, amelyek megőrzését nem ettől a levéltártól várnánk. Az elemzésből többek között kiderül, hogy az egyes birtokokra vonatkozó jogbiztosító oklevelek olykor nem követik a birtokosváltozásokat, és hogy nagy különbség lehet a középkor végén állítólag még meglévő oklevelek és a ténylegesen ránk maradt dokumentumok száma között. Ennek kapcsán Mikó Gábor a Megyery család levéltárának nemrég, a *Subsidia* sorozat 14. kötetében (C. Tóth Norbert – Németh Péter: *Várjobbágyokból nemesek*. Bp. 2023) közölt, 1720 után keletkezett oklevéljegyzékére és az annak keret adó levéltártörténeti fejezetben megfogalmazott tanulságokra is utalt, miszerint a Megyery család egykor jegyzett 143 oklevélből 54 még a második világháború előtt veszett el, mert a családtagok kölcsönadták, elajándékozták azokat, más részük pedig költözések alkalmával tűnt el, vagyis háborús károk és természeti csapások nélkül is jelentős veszteség alakulhat ki.

Az oklevéltárban 135 önálló oklevélszöveg teljes szövegű átiratát találjuk meg. A szerkesztő az önálló okleveleknek saját számot adott, és időrendi sorrendben közli azokat 1275-től 1524-ig. A sorszám alatt minden esetben rövid magyar nyelvű kivonata, majd az oklevélpéldányokat, a korábbi kiadásokat és az egész szövegre vonatkozó kritikai megjegyzéseket tartalmazó legenda következik, ezt pedig a forrás szövege követi. Teljes mértékben elfogadhatjuk a szerkesztő eljárását, miszerint a kiadásban elsősorban a Zarka-levéltár eredeti példányaira, ezek hiánya vagy rongáltsága esetén pedig a Hajnóczy-féle másolatokra támaszkodott. Ha más példányok is rendelkezésre állnak, azok legfeljebb kontrollszerepet töltenek be, ugyanis azzal, hogy Mikó feltüntette ezen kéziratot és nyomtatott verziókat, megteremtette a lehetőséget az érdeklődők számára, hogy utánajárjanak a jelen kötetből mint családi oklevéltárból óhatatlanul kimaradt információknak. A csupán Hajnóczy másolatában fennmaradt szövegek esetében a szerkesztő az eredeti oklevelek külső megjelenését tárgyaló, Hajnóczytól származó diplomatikai leírást is közölte (például 5., 55., 79., 85. sz.). A dátumok feloldása és a tárgyi megjegyzések lábjegyzetben, a szöveg egyes részeire vonatkozó kritikai megjegyzések végjegyzetben olvashatók. Három oklevélszöveg (6–8. sz.) esetében a példányok közötti jelentős eltérések miatt a szerkesztő kéthasábos szövegközlést alkalmazott. Az oklevéltári részt irodalom- és rövidítésjegyzék, valamint közös személy-, hely- és földrajzínév-mutató követi.

Összességében elismerésre méltó munka született, amely nem csupán a nyomtatásban *in extenso* közölt középkori oklevélszövegeink számát gyarapítja jelentős mennyiségben, de levéltár-rekonstrukciós kísérletével segít jobban megérteni a családi levéltárak régmúlt időkben történt állományváltozásait, és talán irányt mutathat az elmondottakból adódó forrásfeltárási nehézségek kezeléséhez. Egy, a munka értékét érdemben nem kisebbitő apróságra azonban mégis felhívnom a figyelmet. A 16. században élt Zarka János esetében a 114. lábjegyzetben hiányoltam a levéltári források említését, noha a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának reformációs adatbázisában (<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/reformacio-kora-mnl-ol-1526-1570>) lehet az ő alispáni működésére adatokat találni (1549: HU-MNL-OL-P 532-1.-B-No. 5., 1550: HU-MNL-OL-P 45-1.-1550-No. 20.). Végül, de nem utolsósorban e kötet erényei között azt is fontos megemlíteni, hogy a viszonylag kisszámú (200 darab) fizikai példány ellenére a kiadó gondoskodott a könnyű hozzáférhetőségről, a megjelenést követően ugyanis azonnal elérhetővé tette a könyvet – többek között – a *Hungaricana* közgyűjteményi portál könyvtárában.

Csermelyi József

Tóth Ferenc

HUSZÁROK, HATÁROK, CSALÁDOK

A franciaországi magyar katonai emigráció az *ancien régime* korában

(1692–1789)

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, Bp. 2023. 352 oldal

A 2010-es évektől újra fellendülő emigrációtörténeti kutatások számtalan lehetőséget és kérdést rejtenek még magunkban. Ezen kutatások központi kérdései, hogy milyen idő- és térbeli politikai vagy vallási sajátosságok határozták meg a kivándorlást, és nem utolsósorban az, hogy milyen társadalmi csoportok voltak ezek főszereplői. Tóth Ferenc alapos és izgalmas vizsgálata a 17–18. század magyar nemesi kivándorlásra, azon belül is a katonai emigrációra, a tisztikarra

összpontosít. Az olvasmányosan megírt tudományos munka a szakmai közönség mellett az érdeklődő laikus olvasókat is megcélozza, ezt szolgálja a kötetet kísérő számos illusztráció (térképek, saját készítésű fotók, fotómásolatok) is.

A monográfia három nagyobb egységet foglal magában. Az első az 1995-ben kezdődött kutatások történetét és a magyar katonai emigráció történeti kontextusát, franciaországi megjelenésének hadtörténeti, politikai és diplomáciatörténeti vonatkozásait mutatja be. A második rész társadalomtörténeti megközelítéseket tartalmaz, és többek között a házassági szokások és az egyéni művelődés témáiban informálja az olvasókat. A harmadik egység pedig egy, a szerző levéltári kutatásaira épülő életrajzi adattár, amely kiváló alapot szolgáltat az ugyancsak új lendületet vevő emlékeztörténeti kutatásokhoz. Ami az értekezés forrásbázisát illeti, Tóth Ferenc számos franciaországi, ausztriai, angliai és magyarországi levéltárban és kéziratárban folytatott kutatásokat. Munkája és annak bibliográfiája rendkívül széleskörű szakirodalmi tájékozottságot árul el.

A szerző a magyarországi huszárság franciaországi kapcsolatrendszerét e kapcsolatok kezdetétől, XIV. Lajos francia király uralkodásától kíséri figyelemmel. A harmincéves háború után az első komolyabb érintkezési pont a francia kontingens és a magyar rendek között az 1664. évi szentgotthárdi ütközet volt. A győzelem után a magyar rendek igencsak neheztelve fogadták a császári diplomácia tehetetlenségét, tudniillik azt, hogy a Habsburg-udvar nem tudta kellőképp kihasználni a győzelmet. A siker utáni magyar sérelmek következtében ismét megkezdődtek a már hagyományos titkos francia–magyar diplomáciai egyezkedések és tárgyalások. A francia hadvezetés 1664-ben Zrínyi Miklóson és tanácsosán, Vitnyédi Istvánon keresztül ismerkedhetett meg alaposabban a huszárság intézményével. A Wesselenyi-összeesküvést követő újabb érintkezési pont a Thököly-érára, az 1680-as évek elejére esett. A franciák figyelmét nem kerülte el az 1683-tól meginduló felszabadító háborúk meglepő sikersorozata. Az oszmánok elleni háborúkban számtalan európai, köztük természetesen francia önkéntes vett részt, amely garantálta, hogy a magyar rendek és a francia udvar közti kapcsolatok fennmaradjanak. Thököly Imre udvarában szintén számos francia tiszttel vállalt szolgálatot. 1699-ben lezáródott a felszabadító háborúk első szakasza, majd 1703-tól kezdetét vette a Rákóczi-szabadságharc. A spanyol örökösödési háború idején Rákóczi mozgalma XIV. Lajos célkitűzéseit is támogatta, kétféle háborúra kényszerítve a Habsburg Monarchiát. Az említett katonai események tették lehetővé, hogy a megtorlások elől menekülő tisztek és közkatonák francia szolgálatot vállaljanak.

Tóth Ferenc ezek után a 18. századi egyéni és csoportos karrierlehetőségeket tette vizsgálatá tárgyává, és kiemelte a huszárságnak mint katonai egységnek a jelentőségét. A Rákóczi-szabadságharc leverését követő időszakban számos egykori „kuruc” katonaelem keresett menedéket a francia zászlók alatt. A Francia Királyságban karriert építő emigránsok közül elsőként gróf Bercsényi László életpályájával ismerkedhetünk meg, majd Tóth Andrásról és fiáról, François de Tott báróról olvashatunk. Utóbbi két személyről a szerző korábban már számos tanulmányt közölt. François de Tott főképp az Oszmán Birodalom területén végzett munkájával vált híressé és megbecsültté a francia királyi udvarban. Különleges pályát járt be Benyovszky Móric vagy az Esterházy család francia ágának tagja, Ladislav Valentin Esterházy (Esterházy Bálint László) is. A monográfia egy kisebb fejezete az amerikai függetlenségi háborúban szolgáló magyarokról szól. A hétéves háború sérelmei és veszteségei után Franciaország az amerikai gyarmatokon kívánt revansot venni az angolokon, így érthető, hogy támogatta a 13 észak-amerikai gyarmat függetlenségét; nem a véletlen műve tehát, hogy francia szolgálatban álló magyar tisztek is megjelentek az Újvilágban. Köztük volt Fabriczy Kováts Mihály alezredes, Benyovszky Ferenc hadnagy és Jean-Ladislav Pollereczky

őrnagy. (Kováts Mihályról 2021-ben jelent meg kétnyelvű monográfia Pintér Zoltán Árpád tollából.) Ógyallai Besse János már Napóleon idején vállalt amerikai szolgálatot.

Az egyéni sorsok mellett a szerző a huszárságot mint csapatnemet is vizsgálta, főleg az úgynevezett „kisháborús” taktika alkalmazása kapcsán. A könnyű fegyverzetű huszárok legfőbb vonzerejét az jelentette, hogy különösen alkalmasnak mutatkoztak a felderítés, a menetbiztosítás és a klasszikus lesvetés feladataira. Emellett a francia határon belüli lázadások és tömegmozdulások esetében – nyelvi hiányosságaik miatt – kiváló békefenntartóknak bizonyultak, hiszen a lakosság panaszai nem akadályozták őket a parancsok végrehajtásában.

A magyar katonai emigránsok nagy számának köszönhető, hogy a francia hadseregben a huszárság vezényleti nyelve jó ideig a magyar volt. Ugyanakkor a század folyamán a fluktuáció sem kerülte el a huszárezredeket. A század elején a szatmári békeszerződéssel a magyar rendek és az uralkodó között rendeződtek a politikai konfliktusok, amelynek következtében visszaszorultak az „átpártolások” a katonaság körében. A rastatti békeszerződés ugyancsak gátat vetett a huszárok franciaországi irányú szökésének, a francia szolgálatban maradt huszárok utánpótlását azonban valahogyan biztosítani kellett. Bercsényi László a Rákóczi-emigráció törökországi tagjait kereste fel utazásai során, erről a területről biztosított a francia koronának utánpótlást. A század folyamán szintén toborzás céljából többen felkeresték a még életben lévő törökországi magyar emigránsokat. Az 1756-ban bekövetkezett diplomáciai forradalom, a francia–osztrák szerződés következtében a magyar nyelvűek aránya ismét csökkenni kezdett a francia huszárezredekben, jóllehet a francia udvar továbbra is ragaszkodott a huszárok idegennyelvűségéhez; a 18. század végén jobbra német anyanyelvűek alkották az ezredeket. A szerző a kötet e pontján olyan másod- vagy akár harmadgenerációs emigránsokat mutat be, akik már csak nevükben őrizték meg magyarságukat, hiszen az eltelt idő, valamint a nagy távolságok mellett a családalapítás is azon tényezők közé tartozott, amelyek a huszárokat elszakították gyökereiktől.

A monográfia utolsó fejezeteinek homlokterében társadalomtörténeti kérdések állnak. Tóth Ferenc a már említett (vegyes)házasságokat s hatásukat vizsgálta az asszimiláció szempontjából; ezt a vagyoni helyzet és a birtoklás kérdésének bemutatása követi. A szerző részletes térképpel szemlélteti (201.), hogy az emigráns magyarok főképp Franciaország keleti határvidékén, hazájukhoz közelebb igyekeztek birtokokhoz jutni. Ez a tendencia a Thököly-emigráció során is megfigyelhető, amikor a szultán a karlócai béke ellenére megengedte a bujdosó magyar katonáknak, hogy a Magyar Királyság határának közvetlen közelében telepedjenek le. A helyi társadalomba történő beilleszkedés vizsgálata után az emigránsok műveltsége kerül az elemzés fókuszába, amelyet elsősorban Bercsényi, valamint Tott báró könyvtárának elemzése révén ismerhetünk meg. A szerző végül azt mutatja be, hogy milyen szerepet játszott a huszárok alakja és emlékezete a francia művelődésben. A munkát a korábban említett életrajzi adattár zárja, amely sorra veszi az *ancien régime* idején francia szolgálatot vállalt magyar huszártiszteket.

Tóth Ferenc értekezése a szerző 30 évnyi kutatásainak összegzése. Rendkívül olvasmányos és tudományos eredményekben gazdag munkájában arra kereste a választ, hogy a 17–18. században francia földre szakadt magyar huszárokra milyen kihívások és változások vártak új hazájukban. Hiánypótló kötetét nagy haszonnal forgathatják majd a művelődés-, had-, diplomácia-, valamint a helytörténet kutatói is.

Molnár Attila

TÖBBES KÖTÉSSEN

Magyar-zsidó múltak és égtájak

Szerk. Novák Attila

Ludovika Egyetemi Kiadó, Bp. 2023. 436 oldal
(elektronikus PDF és ePub)

Egy megkészt vagy talán csak lassan elkészült tanulmánykötetben tette közzé a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézete a 2018-ban azonos címmel megtartott konferenciája gazdag anyagát, tizenkét magyarul és angol fordításban is olvasható írást. Egy szempontból mindenképp megkészt a kötet: az egyik szerző, Gerő András már nem élte meg az elkészültét. A szövegek egy része – terjedelmüket tekintve – csupán az egykori előadások írott, hivatkozásokkal ellátott (sőt egy esetben hivatkozások nélküli) változatai, míg mások, például Turán Tamás és Hatos Pál komoly tanulmánnyá fejlesztették tovább munkájukat. Gerő András laza füzért alkotó gondolatai, illetve Borsi-Kálmán Béla emlékei műfaj szempontjából elkülönülnek a többitől. Mindez ad némi egyenlenségérzést az olvasás során. Valódi olvasást zavaró körülmény ugyanakkor, hogy viszonylag sok tördelési hiba maradt a kötetben, már rögtön a tartalomjegyzékben is.

A tanulmányok sorrendje is szorosan követi az egykori konferenciaprogramot azon két előadó kivételével, akik nem publikáltak a kötetben. Ugyanakkor bekerült a kiadványba Jablonczay Tímea tanulmánya, így legalább a kötet szerzői között van női kutató is, ha már a konferencián egyáltalán nem volt. Jablonczay témájával is – a Szenes Erzsí írásából kirajzolódó többes kulturális kötődést és komplex identitásmentázatokot elemzi – női szempontot hoz be, amely Magyarországon ritkán áll a zsidó identitáskutatások középpontjában, jelen kötetben is az egyetlen. Pedig ma is érvényes vallásjogi elv, hogy az zsidó, akinek az anyja zsidó; vagyis egyáltalán nem mellékes kérdés a nők „továbbörökíthető” zsidósága, és nem csupán genetikai értelemben, hanem önazonosságként, kötődésként, vállalásként.

A szerkesztő, Novák Attila, aki a Molnár Tamás Kutatóintézet (Nemzeti Közszolgálati Egyetem) és a Goldziher Ignác Zsidó Történeti és Kulturális Kutatóintézet munkatársa, a bevezetőben visszautal a kerekén tíz évvel korábban, 2013-ban megjelent *Kisebbség és többség között* című tanulmánykötetre, amelyet – szintén egy konferencia anyagából – Hatos Pállal közösen szerkesztettek. A két kötet között nemcsak a szerkesztők és egyes szerzők személyében van átfedés, hanem a kérdésfelvetések, a vizsgált jelenségek terén is. Novák ezt az alábbiak szerint foglalja össze, egyben kérve, hogy ebben a szellemben olvassuk az írásokat: „Az általunk képviselt gondolkodásmód a jelen időben is zajló magyar-zsidó történelmet a maga kontinuitásában és egyben teljes hagyományában szemléli, ahol a nagy történelmi katalizmak is e folyamatosság borzalmas, ámde a saját történelemben szervesen illeszkedő részét alkotják. Másrészt pedig ebben a paradigmában a magyar, zsidó/magyar-zsidó közösségi, nemzeti, a magyarországi és az izraeli nemzetállami tapasztalatok egy közös összefüggérendszer részeivé válnak; anyaország, határon túliak és diaszpóra, kisebbség és többség viszonyát lehet vizsgálni e keretben, ahol is egymást átfedve és kiegészítve is szemléljük azt a történelmi és társadalmi valóságot, amelyet zsidók és nem zsidók létrehoztak – saját hagyományaik alapján, egymással kölcsönhatásban – tájainkon.” (11.) A kötet címe is ezen szempontrendszer sokféleségét sűríti magába: a plurális identitásformák, a területi különbözőségek, a párhuzamos történelmek megjelenítését.

Még a szerkesztői előszónak a teljes zsidó hagyomány kontinuitását feltételező megközelítése tükrében is meglepő egy ókoros szerző fogalmi keretezésével nyitni az alapvetően 20. századi fókuszú magyar zsidó történelmi munkát. Azonban Buzási Gábor tanulmánya meggyőzi az olvasót, hogy releváns elméleti szempontokat, megfontolásra méltó párhuzamokat kaphat

a késő ókori zsidó történelemből az identitásválasztások, a kisebbségi közösségek önfenntartó stratégiái vagy a központ megváltozásával a szülőföldjén diaszpórába kerülő közösségek összetett problematikájában is.

A tanulmányok sorában leghangsúlyosabb témaként – a tanulmányok fele foglalkozik vele egészében vagy részben – a trianoni utódállamokhoz került területeken élő zsidó közösségek története jelenik meg mint a többszörös kisebbségi helyzet, a többes kötés „tankönyvi” esetei. Ennek a korábban valóban elhanyagolt témának az utóbbi 25–30 évben bőséges szakirodalma született, amire építhetnek az újabb kutatások új források bevonásával vagy új kérdések megfogalmazásával. Ezekről valamelyest eltér Szalai Miklós nagy időintervallumot átfogó összefoglalása a kárpátaljai zsidóságról, kiemelten az ultraortodox irányzat szerepéről a térség szellemi arculatának kialakításában. Szalai egy közérthető és pontos áttekintést ad, azonban számottevő új eredmények nélkül.

A korábban is ismert források – esetében épületek – alapján megfogalmazott új kérdések remek példája Klein Rudolf tanulmánya, amely a két világháború között megépült öt szlovénországi és kilenc magyarországi zsinagóga összehasonlítását végzi el a láthatóság, városképi hangsúlyosság (*prominencia*) szempontjából. A szerző arra a megállapításra jut, hogy míg Csehszlovákiában többségében városképileg jelentős épületek születtek ebben az időszakban (például Zsolnán, Losoncon, Kassán), addig a magyarországi új zsinagógákat a mérsékelt városi láthatóságú (Nagykőrös, Budapest: Hősök temploma, Nyíregyháza) vagy a rejtett (például a budapesti Páva utca, Hegedűs Gyula utca) kategóriába kell sorolni. Ez utóbbi kategória az utcáról nem vagy alig látható épületeket jelenti, mintegy visszalépve ahhoz az állapothoz, ami a zsidóság jogi emancipációja előtti időszakban volt jellemző. Vagyis az épületek városképi súlya ebben az időszakban is pontosan jelzi a zsidó közösségek társadalmi helyzetének mind pozitív, mind negatív irányú változását. Abban ugyanakkor téved Klein, hogy példátlan lett volna Csehszlovákia intézkedése, amivel a zsidóságot vallás mellett nemzetiségnek is nyilvánította. Ez a többi utódállamban is így történt.

A korábban feltáratlan vagy feldolgozatlan források bevonására példaként említhetjük Glässer Norbert tanulmányát, amelyben budapesti, magyar nyelvű zsidó felekezeti sajtótermékeknek a határon túli zsidó életvilágokról szóló híradásait elemzi. Borsi-Kálmán Béla pedig maga a forrás létrehozója, mivel saját, személyes hangú emlékezését osztja meg kutatóhoz illő reflektáltsággal a már holokausz utáni Szinéváralján, a zsidó negyedben nem zsidóként töltött gyerekkorról, és arról, hogy mindezek a tapasztalatok hogyan alakítottak ki benne egyfajta „másodlagos zsidó tudatot” (255.).

A diaszpóralétben felmerülő lojalitáskonfliktusok legkielevezettebb kérdését vizsgálja Turán Tamás: a katonai szolgálat, sőt a tényleges frontszolgálat hazafias kötelességének és a hittestvérek egymás elleni háborúzása vallási tilalmának összeütközését az első világháború időszakában. A tanulmány alapjául két Magyarországon megjelent, héber nyelvű rabbinikus folyóirat világháborús évfolyamai, magyarországi ortodox rabbik ott közzétett állásfoglalásai szolgálnak. Ennek a nyelvismereten túl komoly rabbinikus háttérismereteket is igénylő forráscsoportnak a bekapcsolása a tudományos diskurzusba, az ortodox zsidóság gyakran elsikkadó szempontjainak „láthatóvá” tétele jelentős hozzájárulás a magyarországi zsidóság első világháborús történetéhez.

A kötet másik tematikai csomópontja a szentföldi/izraeli kapcsolatok, az ottani magyar ajkú közösség történetének néhány vonatkozása, melyeket ritkán tárgyalnak a magyar zsidó történelem integráns részeként, pedig Jablonczay Tímea, Novák Attila és Olosz Levente írásai meggyőzőek ennek a felfogásnak a létjogosultságát illetően. Novák Attila egy 1996-os tanulmányának továbbfejlesztett, bővített változatában az 1930-as évek második felének ismeretlen külpolitikai tárgyalásait, Magyarország és a nemzetközi cionista szervezetek közötti „érdek-

közösségen” alapuló, a Népszövetség és az európai kisebbségvédelmi rendszer keretében zajló együttműködést mutatja be. Olosz Levente a szentföldi/izraeli magyar ajkúak érdekképviseleti, önszervező szervezeteinek történetét tekinti át a 19. század utolsó harmadától az 1960-as évekig. Fókuszba állítja egyfelől a világosan jelentkező igényt a magyar kulturális és közösségi életre, másfelől a többféle törésvonal mentén mutatkozó szervezeti széttagoltságot. A különállás származási terület szerinti jellegére Olosz inkább csak utalni tud munkájában, azonban a kötet más tanulmányaiból az olvasó számára kirajzolódnak ennek a rivalizálásnak a Kárpát-medencébe visszanyúló gyökerei.

Utoljára hagytam Hatos Pál Ravasz Lászlóról szóló írásának tárgyalását. Az elkülönítés semmiképp sem a jól felépített és szemléletes idézetekkel gazdagon illusztrált tanulmány érdemeinek hiányát, hanem a nézőpont különbségét jelzi. Ez esetben nem a magyar zsidókról van szó: Hatos a jelentős politikai súllyal rendelkező református püspököknek, illetve tágabban a református egyháznak a zsidósághoz való viszonyát mutatja be a két világháború közötti, a háború alatti, valamint közvetlenül a háború utáni időszak vonatkozásában világosan rámutatva mindennek máig ható, romboló következményeire is.

A kötet terjedelmének a felét a tanulmányok angol fordítása teszi ki a szerkesztői reménnyel, illetve egyre erőteljesebb intézményi elvárással, hogy a kutatási eredmények eljussanak magyarul nem olvasó érdeklődőkhöz is. Érdemes ugyanakkor szemügyre vennünk, hogy a szerzők maguk milyen módon és mértékben igyekeznek szakmai dialógusba kezdeni témáikhoz szorosabban-lazábban kapcsolódó izraeli vagy szomszéd országokbeli kutatókkal és az ő eredményeikkel. Felemás a kép: angol szakirodalmat minden szerző használ, de román, szlovák, ukrán vagy ivrit szakirodalom csekély számban fordul elő. A különbségek természetesen a témák jellegének és feldolgozottságának különbségéből is következnek, nem lehet valamiféle nyelvi kvótát számonkérni, mindössze a párbeszédre való törekvést.

Az akadémiai világban tevékenykedők előtt jól ismert, hogy mennyi idő- és energiáfordítással jár egy konferencia megszervezése, illetve egy tanulmánykötet szerkesztése, létrehozása. Így csak óvatos óhajként fogalmazom meg, hogy örülnénk, ha nem kellene újabb tíz évet várni a folytatásra.

Bányai Viktória

A. Sajti Enikő

„KIS BÁCSKÁBÓL SÜVÍT A SZÉL...”

Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947

Kronosz Kiadó, Pécs 2023. 399 oldal

A. Sajti Enikő évtizedek óta értő kézzel tárja fel a közéletben, de a történelemtudományban is részben perifériális jelentőségüként kezelt történelmi Délvidék történetét. Legújabb kötetében is az általa kutatott dokumentumok, valamint a releváns szakirodalom segítségével törekszik a történelmet „kiszabadítani” a sokszor önnön béklyóiba zárt kereteiből, s az ok-okozati összefüggések feltárása révén egy dinamikus, egyéni és kollektív tragédiák sokaságát felvonultatott kort, a Délvidék 20. századi, eseményekben és fordulatokban bővelkedő időszakát megismertetni olvasóival.

A bő egy évtized alatt íródott, a pécsi Kronosz Kiadó gondozásában napvilágot látott kiadvány alap kutatásokon nyugszik, és összesen 18, többségében már publikált tanulmányt fog ka-

langyába. A szerző részben az események kronológiai sorrendjéhez igazodva nemzeti múltunk általa tárgyalt, eddig szinte teljesen ismeretlen vagy éppen pontosítást igénylő epizódjait négy tematikus egységben mutatja be: *I. Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika, II. Egy bánáti magyar kisebbségpolitikus – Dr. Várady Imre (1867–1959), III. Magyarok és szerbek: A „hideg napok” és a „még hidegebb napok”, IV. Magyarország és Jugoszlávia.* Külön értéke a mostani kötetnek, hogy abban hangsúlyos szerepet kap egy olyan mikrorégió – a jugoszláv államhoz csatolt Bánság/Bánát – és egyik főszereplőjének – Várady Imrének – a bemutatása is, amely a tovatűnő évtizedekben gyakorlatilag elkerülte a magyar történelmi kutatások figyelmét.

Az első, *Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika* című fejezet már csak azért is különösen fontos, mert a kutatható források bőséges volta ellenére a mai napig rendkívül kevés ismerettel rendelkezünk az 1918-as összeomlás, valamint az ezt követő, a trianoni békeszerződés aláírásáig tartó interregnum délvideki esemény- és politikatörténetéről. A szerző alapkutatások segítségével tárja fel a Nagybecskereken bekövetkező impériumváltás – pontosabban a szerb megszállás – első időszakát és a nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács tevékenységét, amely az 1918. október végén megszülető független Magyarország demokratikus átalakítását a központi, a budapesti Magyar Nemzeti Tanács céljaihoz igazodva a történelmi Magyarország határai között képzelte el. Az *Összeomlás – hatalomátvétel a Délvidéken, 1918–1920* című alfejezet szintetizáló jelleggel, új adalékokkal mutatja be a délszláv államhoz került délvideki területeken végbemenő politikai őrsgváltás történetét, míg *Az „elcsatoltak nemzedéke” – A délvideki magyar kisebbség megőrzésének lehetőségei és korlátai, 1918–1941* című tanulmány azokra a dilemmákra, akaratlanul is kijelölt kényszerpályákra fókuszál, amelyek az első délszláv államhoz csatolt, mintegy félmilliónyi, kisebbségi sorba került magyarság mozgásterét határolták be.

A kötetben külön fejezet foglalkozik a 20. század egyik legnagyobb formátumú délvideki politikusával, a politikai és ügyvédi karrierjét még a „boldog békeidőkben” a budapesti országgyűlésben kezdő nagybecskereki Várady Imrével. A Sajti Enikő 2016-ban az újvidéki Forum Könyvkiadó Intézet gondozásában jelentette meg a Várady Tibor professzor tulajdonában lévő családi hagyatékban található iratok forráskiadását, amellyel kapcsolatban a mostani kötetben a forrásfeldolgozás módszertani kérdéseit, buktatóit tárja az olvasó elé. Az ugyanebben a blokkban található *„A mai napon megszűnt a szabadság szepőlőlen fogantatása”, Várady Imre hétköznapijai a Bánátban, 1941–1945* című tanulmány jelentőségét az adja, hogy abban a szerző a Bánságra/Bánátra koncentrálna mutatja be, hogy Várady hogyan élte meg magyarként a második világháború idejét a németek által megszállt, s végül nem az anyaországához visszacsatolt, hanem a Szerbiához tartozó Bánátban. Hogy a tanulmány jelentőségét érzékeltessem: míg a magyar állam fennhatósága alá visszatért Bácska 1941 és 1944 közötti történetéről ma már aránylag bőséges (de még mindig nem elégséges) információk állnak a rendelkezésünkre, addig a Szerbiához tartozó bánáti területekről jóformán alig vannak ismereteink. A fejezet zárótanulmánya – *A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946 július* – súlyát elsősorban az adja, hogy a Tito vezette új jugoszláv hatalom által a „megszállókkal való együttműködés” címén ezerszám indított perek közül ez az első, amely a magyar szakirodalomban előtanulmánnyal ellátva teljes terjedelmében megjelent.

A harmadik fejezet az 1941-es bevonulás, az ezt követő „hideg napok” és a „még hidegebb napok”, vagyis az 1942. januári bácskai razzia, illetve az új jugoszláv államhatalom 1944–1945-ös magyarok elleni megtorlásait dolgozza fel. A *Háború, kisebbségpolitika, megtorlás: magyarok és szerbek 1941–1945* címet viselő első tanulmányban a Magyar Királyi Honvédség alakulatainak bácskai bevonulását, a helyi szerbekhez, zsidókhöz való viszonyulást, az azt követő partizánmozgalom kibontakozását, valamint az arra válaszként adott nyári és őszi megtorlásokat, végül az 1942. januári bácskai razzia időszakát dolgozza fel a szerző. Munkájában értő kézzel vizsgálja a budapesti kormányok megfontolásait, de arra is rámutat, hogy bár a Kállay-kormány

a bűnösök perbefogásával lépéseket tett a szerbekkel szembeni „kemény kéz” politikájának felülvizsgálatára, a magyarok és a szerbek közötti viszony normalizálására, ezen lépések hatását nemcsak leértékelték, de lényegében teljesen lenullázták a későbbi események. A nagytanulmány második része az 1944 őszén kezdődő bácskai magyar- és németellenes megtorlás hátterével foglalkozik. A közismertnek számító események bemutatása mellett a szerző rámutat arra, hogy a partizánok kegyetlenkedéseiről már a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idejében beérkeztek az első hírek a miniszterelnökségre. A Sajti Enikő részletekbe menően ismerteti Grósz József kalocsai és bácsi érseknek és Mindszenty hercegprímásnak, esztergomi érseknek a magyarellenes események feltárásában játszott szerepét. Szorosan ehhez a témához tartozik a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár délvidéki megtorlásokra vonatkozó iratainak kutatásairól számot adó írás is, mely eddig ismeretlen adatokkal bővíti tudásunkat. Az ezt megelőző tanulmány („*A nemzeti lelkiismeret őrállója*”. Cseres Tibor: *Hideg napok és a „még hidegebb napok*”) megközelítése eltér az eddigiekétől. Ebben a szerző ugyanis arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi inspirálta az ismert író, Cseres Tibort arra, hogy előbb megírja nagy, nemzetközi visszahangot kapó, az 1942-es tragikus eseményeket feldolgozó *Hideg napok* című művét, majd évtizedekkel később papírra vesse a jóval kisebb reflexióit kiváltó, az 1944-es magyarellenes tömeggyilkosságokat bemutató *Vérbosszú Bácskában* című munkáját. Ennek kapcsán a szerző azon kitételére szeretné utalni, amelyben az úgynevezett – ahogyan A. Sajti Enikő fogalmaz – „hideg emlékezetkultúráról” és a befogadó emlékezetkultúráról fejt ki a véleményét, s amelyet pár oldallal később a „*Hideg emlékezet*” vagy *befogadó emlékezetkultúra? A magyar történetírás a partizánmegtorlásokról*, illetve a *Magyarok elleni partizánmegtorlás a Délvidéken – A történetírás eredményei és kérdőjelei* című tanulmányoknál is érdemes lesz majd az olvasónak felidézni.

A kötet utolsó fejezete a *Magyarország és Jugoszlávia* címet viseli. Itt elsősorban a két ország kapcsolat- és viszonyrendszerét taglaló elemzések kaptak helyet. Nagy érdeklődésre tarthat számot az első, „*Ahol egy szerb található, ott van Szerbia*” – *Nikola Pašić és Trianon* című tanulmány, amely a szerb történelem nagyformátumú alakjának, Nikola Pašić szerb, majd jugoszláv miniszterelnöknek az életét dolgozza fel, mivel a szerb közélet, a történelemtudomány, sőt az aktuálpolitika az utóbbi időben fokozott érdeklődéssel fordul Pašić személye felé. *Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában, 1938–1941* című írásában A. Sajti a releváns délszláv szakirodalom és a magyar levéltári iratok kutatásával arra a döntő fontosságú időszakra fókuszál, amikor a nemzetiszocialista Németország megerősödése, valamint a nyugati hatalmak – sikertelen – megbékítési politikája következtében alapjaiban rendült meg a Versailles-környéki békerendszer, s a térség országai kisebb vagy nagyobb mértékben, de sorra Németország mellett kötelezték el magukat. A kiszolgáltatottság és a kiútkeresés évei ezek mindkét ország számára, ami szükségszerűen hozta meg a két, addig feszültségek soraival terhelt állam közeledését. Ugyanezen logika mentén mutatja be a szerző a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok kezdetét és kibontakozását is *A déli szomszéd világa – Jugoszlávia magyar tükkörben 1945–1948* című munkájában. Hogyan történt ebben az új világban a két, döntően más helyzetben lévő állam első kapcsolatfelvétele, milyen keretek között mozgott a két ország diplomáciai kapcsolatrendszere, milyen kihatással volt minderre 1942 tragédiája, majd 1944 véres össze, hogyan artikulálódtak az esetleges területi követelések kérdései, kik voltak az események főszereplői? Többek között ezekre a kérdésekre ad választ A. Sajti Enikő. Egy mára már elfeledett, de a maga korában országosan ismert és fontos szerepet játszó egyén izgalmas életútja bontakozik ki az *Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. Rob Antal (1909–1965)* című tanulmányban. A második világháború előtt a Jugoszláv Kommunista Pártban komoly karriert befutó Rob Antal (Antun Rob) magyarországi felemelkedése döntően annak volt köszönhető, hogy a háború után a magyarországi délszlávok érdekérvényesítő ereje a Szovjetunió s Jugoszlávia második világháborúban játszott szerepének köszönhetően jelen-

tősen megnövekedett. A szovjet–jugoszláv szakítással összefüggésben azonban Rob politikai karrierje 1948 nyarán váratlanul megszakadt; a letartóztatás elől Jugoszláviába menekült, ahol már nem vált a jugoszláv politikai elit részévé. A. Sajti utolsó, *A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után* című tanulmányában először a jugoszláv állampolgárságtól való megfosztás kérdéskörét tárgyalja, majd a vagyonkisajátítás kapcsán arra mutat rá, hogy a partizánok által elfoglalt területeken már a háború alatt megkezdődött a vagyonok kisajátítása, illetve kártérítés nélküli elkobzása. Munkájában kitér arra is, hogy a kisajátításokról, államosításokról szóló törvények sorában külön helyet foglal el az a kormányrendelet, amely 1948. augusztus 1-jei keltezéssel, Josip Broz Tito miniszterelnök és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával a *Hivatalos Lap (Službeni list FNR)* október 23-ai, 91. számában jelent meg. E rendelet a jugoszláv alkotmányra, valamint a Magyarországgal kötött békeszerződésre hivatkozva külön is rendelkezett a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyonok állami tulajdonba vételéről. A szerző éppúgy nem mulasztja el felsorolni a vagyonelkobzásban érintett különböző csoportokat, ahogyan a két ország közötti tárgyalások részletes és érzékletes bemutatását sem.

A. Sajti Enikő az olvasó asztalára egy olyan, alapmunkának számító kötetet tett le, amely hasznos információkkal, adatok tárházával látja el a téma iránt érdeklődő közönséget. Kritikai észrevételként mindössze annyit tudok megfogalmazni, hogy a Pašić-tanulmányt – az időrendiség elvét követve – talán szerencsésebb lett volna az első nagyfejezetben, míg a *Magyarország és Jugoszlávia a területi visszacsatolások időszakában, 1938–1941* című írást a harmadik részben elhelyezni. Összességében azonban a tanulmánykötet egészen biztosan hasznos „társ” lesz mindazok polcán, akik a magyar világ perifériájára sodródott Délvidék múltját akarják behatóbban megérteni.

Déavári Zoltán

B. Kádár Zsuzsanna

KÉTHLY ANNA

Gondolat Kiadó, Bp. 2023. 280 oldal

A 20. századi magyar történelem kevés nagyformátumú politikusának élettörténete nagy feladat elé állítja a történészeket, és talán ezért adós a magyar történetírás még sok életrajzi monográfiával. Egy-egy politikus történeti korszakokon átívelő pályája – Nagy Imrétől Rajk Lászlóig – a magyar történetírás „korszakos” beosztását diszciplinárisan és szakértelem tekintetében is próbára teszi. Keveseknek adatik meg, hogy több történeti korszak forrásait, vitáit és elméleti kereteit oly mélységben megismerjék, hogy egy ilyen átfogó munka megírására felelősséggel vállalkozhassanak. Kéthly Anna (1889–1976) hosszú, a magyar és a nemzetközi szociáldemokrata mozgalmat meghatározó, fordulatokban, áruulásokban és tragédiákban gazdag élettörténete éppen ilyen, a történészeket komoly kihívások elé állító téma. Ezt a feladatot tovább nehezíti, hogy az ismert, országos szinten aktív politikusok esetében általában óriási forrásbőség van. Kéthlyről és tevékenységéről sok forrás fennmaradt, de eléggé egyoldalúak, és számos kérdés kutatását nem teszik lehetővé (például a tényleges korabeli történések helyett inkább a Kéthlyhez kapcsolódó emlékezet vizsgálatához kínálnak „alapanyagot”, és főként nyilvános szerepléseibe engednek betekintést). Kéthly Anna nevére e sorok írásakor közel huszonötezer találatot ad ki a legnagyobb magyarországi digitális tudástár, pedig személyes iratai

többször is megsemmisültek. Ráadásul Magyarországon minden harminc évben történik egy rendszerváltás, ezért az emlékezetpolitika folyamatosan változó keretei között minden történész meggondolja, melyik politikai életrajzi monográfiájának megírására szenteljen hosszú éveket és rengeteg munkát.

Talán egyetlen nagyformátumú magyar politikus életének kutatását sem határozza meg ez a három tényező annyira, mint a nemzetközi hírű és befolyású Kéthly Annáét, aki volt egyebek mellett parlamenti képviselő, frakcióvezető, az Országgyűlés alelnöke, államminiszter és a londoni *Népszava* szerkesztője is. A történésznek egy további lényeges nehezítő szemponttal is szembe kell néznie, mégpedig azzal, hogy kutatásának középpontjában egy nő áll. Kéthly hiába volt kiváló szakpolitikus és elkötelezett szónok, női mivolta sokszor meghatározta az életét a férfiak uralta politikában. A nőkről kevesebb forrás marad fenn, a visszaemlékezőket jobban vezeti a személyes elfogultság, kevés tudományos mű születik róluk, és gyakrabban támadják őket a nyilvánosságban különböző valós vagy kitalált okok miatt.

B. Kádár Zsuzsanna korszakos jelentőségű monográfiája törleszti a történészszakma régi adósságát, a hiányzó Kéthly-életrajzot. A szerző példás alaposítással dolgozta fel a szakirodalmat, és ment utána minden lehetséges forrásnak: levélnek és interjúnak. Maga is olyan visszafogottan ír, mint ahogy Kéthly élte az életét és fogalmazta meg a véleményét. Egyes szakirodalmi vitákhoz kapcsolódó álláspontját lábjegyzetekbe rejtette, nem terhelve ezzel az élettörténeti narratívát. Összességében mintaszerűen küzdött meg a téma fentebb vázolt három nehézségével: a hosszú étellel, a forráshiánnyal és az emlékezet változó kereteivel.

Kéthly élete négy történelmi korszakot ölel át: a Monarchia időszakát, a Horthy-kort, az 1945 és 1956 közti éveket, valamint az 1956 utáni korszakot. B. Kádár is ezek alapján tagolja az élettörténetet. Kéthly Anna a családi hagyományoknak megfelelően fiatalon belépett az Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP) és a szakszervezetbe. Politikusi pályáját a nőktől a szociáldemokrata mozgalomban elvárt családsegítő munkával kezdte az első világháború idején. A szociáldemokrata mozgalom helyzetét sokáig meghatározta az MSZDP és a KMP közötti együttműködés: annak hiánya, illetve annak módja 1919-ben. 1919 után Kéthly felívelő karrierje abban a magyarországi mozgalomban indult, mely legjobb erőit az emigrálás következtében elvesztette. Származásának, „y” végű nevének, elképesztő munkabírásának és makulátlan magánéletének köszönhetően bekerült a szociáldemokrata párt vezetőségébe, és ott minden alkalommal bizonyított.

A kötet a Horthy-korszakot Kéthly öt parlamenti ciklusában végzett munkája alapján öt részletben vizsgálja. A ciklusok fő kérdéseit a szociáldemokrácia szempontjából ábrázolja, ezen belül a Kéthly által képviselt álláspontot külön is elemzi. B. Kádár újszerűen oldotta meg a szükséges háttérismeretek átadását olvasóinak: a fejezetekben keretes beillesztések segítenek megérteni a szociáldemokrata nőmozgalom vagy a szociáldemokraták parlamenti munkáját. Az 1945 előtti korszakot alaposan feldolgozta az 1989 előtti történetírás, mely soha nem bocsátotta meg, hogy a szociáldemokraták részt vettek egy olyan parlament működésében, mely a kommunistákat törvényen kívül helyezte, és többüket kivégeztette. B. Kádár diplomatikusan és érzékenyen kezeli az 1989 előtt megjelent szakirodalmat kiemelve belőle a ma is érvényes részeket.

1945 után Kéthly Anna a nagyon súlyos embervesztéseget szenvedett SZDP egyik vezetője, a kommunistákkal való együttműködést óvatosan fogadó szárny irányítója volt. Ekkoriban a kommunisták kiváló politikai érzéssel tömegesen léptették be kádereiket a szociáldemokrata pártba, illetve vásároltak meg szociáldemokrata vezetőket, hogy így vegyék át az irányítást a párt felett. Az 1945 utáni korszakok foglalkozó részekben a szociáldemokraták demokráciafelfogása, az ellenük indított perek és ezeknek a pereknek a felülvizsgálata került a keretes értelmező részbe. Az 1989 előtti történetírás értékelését Kéthlyről ez, a kommunistákkal való együtt *nem* működése határozta meg. B. Kádár a kötet ezen részében alapos forrásfeltárás útján

mutatja be azt a bonyolult politikai teret, ahol Kéthly meggyőződésének megfelelően lavírozott az ambiciózus Peyer Károly és a minden erkölcsi skrupulustól mentes Marosán György között. Azt a szakpolitikai irányvonalat képviselte 1945-től, mint 1944 előtt, de ez ekkor már nem volt fenntartható. Külön kiemelendő, hogy a kötet Kéthly eddig kevés figyelemmel övezett nemzetközi kapcsolatait – elsősorban az osztrák szociáldemokrata párttal és az angol Munkáspárttal – is bemutatja.

Kéthly életének harmadik szakaszát a haláláig tartó emigráció évei jelentik. 1956. november 1-jén a magyar ellenzék egy csoportjának vezetőjeként Bécsben találjuk, ahonnan New York érintésével Belgiumba vezetett az útja. Itt az értelmezési keretet három témakör jelenti: a magyar hírszerzés munkája, a Kádár-rendszerbe hazatérő és a még nyugaton maradó szociáldemokraták politikai céljai, illetve a szociáldemokraták eljelentéktelenedése. B. Kádár remekül használja a titkosszolgálati levéltár adta forrásokat annak bemutatására, hogyan rombolta tudatosan a Kádár-rendszer titkosszolgálat a magyar emigrációt.

A kötet negyedik része Kéthly Anna utóéletét mutatja be nagyvonalakban, vázlatosan felsorolja azokat a mérföldköveket, melyek a Kéthly Anna-kultusz mai hiányához vezettek. Az, hogy a FIDESZ politikusa, Kövér László avatta fel az első, teljes alakos Kéthly-szobrot 2015-ben, sokat elmond Kéthlynek a magyar progresszióban elfoglalt helyéről. Mindez azért alakulhatott így, mert 1989 után az SZDP utódpártja a korábbi állampárt örököse, az MSZP lett, és ezzel a politikai lépéssel nemcsak hatalmas ingatlanvagyonot szerzett, hanem a nemzetközi szociáldemokráciában is elfoglalta a magyar szociáldemokrata párt helyét. Az MSZP megörökölte a kommunisták Kéthlyvel szembeni idegenkedését is. Az emlékezetpolitikai fejezet megírása lehetett a legnehezebb, mert itt a szerző nem tudott korábbi feldolgozásokra támaszkodni, ehelyett úttörő kutatást végezve elsődleges forrásfeltárára hagyatkozott, ám nem közelítette meg a korábbi három fejezet mélységét és olvasmányosságát.

A második akadály, amely eltántorítja a történészeket az életrajzírástól az az, hogy a magyar történelem sorsfordulóit nem tették jót az írásbeli hagyatékoknak, és ekképp gyakran semmisültek meg fontos dokumentumok. Kéthly Anna nagyon szegény munkáscsaládból származott, életéről harmincéves koráig egy dokumentum se maradt fenn. Férfi kortársai nem ritkán saját jelentőségüket, illetve politikai tetteiket vélt vagy valódi helyességét kihangsúlyozva emlékeznek vissza rá. Megjegyzendő, a kötetből hiányzik az interjúk listája, pedig a hivatkozások között gyakran szerepel a szóbeli közlés. Ez azért is fájó, mert nagyon sok információt meghatároz, ki és mikor kérdezte az interjúalanyt.

Kéthly 1944-ben illegálisába vonult, s mint azon kevés parlamenti képviselők egyike, akik a zsidótörvények ellen szavaztak, nyilván tudta, hogy irattára veszélyt jelenthet másokra, ezért gondoskodott arról, hogy az ne kerüljön illetéktelen kezekbe. Kétszer, 1950-ben és 1956-ban is kiszállt a rendőrség a lakására, és elvitte az iratait, ami korlátozza a kutatók lehetőségeit. Kéthly, a magánember hangját csak a megmaradt és főleg az 1956 után keletkezett leveleiből tudjuk rekonstruálni. B. Kádár bővebben idézhetett volna ezekből a személyes forrásokból, hogy ezzel is közelebb hozza az olvasóhoz az embert. Kéthly Anna tudatosan burkolózott távolságba, és a kötet ezt a távolságot és visszahúzódást reprodukálja azzal, hogy főleg az eszmétörténet és szervezettörténet alapján vizsgálja az életművét.

A Kéthly Annáról rendelkezésre álló munkák is tükrözik a változó kereteket. Rengeteg forrás van a munkásmozgalmon belüli harcokról (az 1920 utáni vitákról, Peyer Károly személyéről, a két munkáspárt együttműködéséről, illetve a koalíciós kormányzásról), viszont kevesebb vagy éppen semmi sincs olyan lényegi kérdésekről, mint például a más pártokkal való együttműködéséről, a Budapesten kívüli tevékenységéről, a magyarországi zsidók kivándorlásának segítségéről, illetve a nemzetközi kapcsolatairól. B. Kádár megkísérelte a változó keretek miatti túlkutatás ellensúlyozását és a hiányok pótlását, de ez csak bizonyos részekenél sikerült.

Kéthly Annát, a Horthy-korszak mind az öt parlamenti ciklusának képviselőjét már első megválasztásakor elkezdték támadni – a baloldali szociáldemokratáktól kezdve a szélsőjobbig – váltakozóan rémes stílusban. 1945 után a Moszkvából hazatérő kommunisták nehezen vették, hogy a munkásosztály képviselőjére és az ahhoz szükséges infrastruktúrára egy másik munkáspárt is igényt tart, és ezen gyorsan változtatni akartak. Kéthly Anna itt is célkeresztbe került. Ugyanígy, az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után berendezkedő Kádár-rendszerben a Nagy Imre kormány államminisztereként, az ENSZ magyar ügyet tárgyaló fődelegátusaként *persona non grata* lett, hiszen mint a magyar emigráció egyik elismert tagja veszélyt jelenthetett a Kádár-kormány legitimitására.

Az, hogy Kéthly rehabilitációjára csak 1994-ben került sor, és hogy 1996-ban kapta az első emléktáblát Budapesten, jól érzékelteti az emlékezetpolitikai hiányokat. Az életéről készített, Mészáros Márta által rendezett kevésbé sikerült film (*Utolsó jelentés Annáról*, 2009) jelezte, hogy azzal a komplex hagyatékmal, amit a hosszú, sikeres baloldali női politikusi pályája jelent, a magyar közélet nem birkózott meg. Novák Tamás *Hősnők* című filmje (2024), melynek szakértője B. Kádár Zsuzsanna volt, a Horthy-korszak két meghatározó női parlamenti képviselőjének (Kéthly és Slachta) párhuzamos életét dolgozza fel. A film a kurzuszszellemnek megfelelően Kéthly gyerektelenségét emeli ki, és azt az üzenetet hordozza, hogy azért nem ment férjhez, mert a párt volt a „családja”; a két munkáspárt egyesülésekor pedig Marosán árulására fókuszál.

Fontos a kötethez tartozó vaskos szakirodalomlista, mert segít tovább tájékozódni azoknak, akik meg akarják ismerni a 20. század egyik meghatározó jelentőségű, sikeres magyar női politikusának az életét. A kötetben a fényképek mellett Kéthly Anna saját kiadott munkáinak meglepően soványka listája is helyet kapott, melyben főleg az 1930-as években és 1945-ben megjelent politikai beszédei szerepelnek. Kéthly esete arra is figyelmeztet minket, hogy az utókor néha nem bánik méltányosan a magyar politikai élet kiemelkedő szereplőivel, és nem a megfelelő módon elemzi és tárja elénk tevékenységüket. B. Kádár Zsuzsanna kötete remélhetőleg számottevő lépést jelent Kéthly Anna jelentőségéhez méltó újrafelfedezéséhez.

Pető Andrea

Wettstein Domonkos

BALATONI ÉPÍTÉSZET

Stratégiaikeresés a huszadik században

Tarsoly Kiadó, Bp. 2022. 279 oldal

Az építész Wettstein Domonkos könyve rendhagyó mű, mert elméleti alapjait és forráskezelését tekintve méltán tarthatjuk történelmi munkának is. Vállaltan Michel Foucault és Hayden White örökségére támaszkodik, amikor „a történelmi mező cselekményesítése” és a „diszkurzív tér kialakítása” kínálja fogalmi kereteket a Balaton-problematikához adaptálja. Miközben az építészet- és a stílustörténet perspektívájából közelít tárgyához, tulajdonképp társadalom- és mentalitástörténeti folyamatokat elemez – nem egyszer prozopografikus módon. Könyve megírása során több hagyatékot is feltárt, kiterjedt levéltári kutatást végzett. Fellelt számos elvesztettnek hitt forrást, ugyanakkor a fragmentáltan fennmaradt anyagokból a folyamatszerűséget szem előtt tartva rekonstruálta a döntéshozatal és a regionális tervezés elveit és gyakorlatát. Emellett féltucatnyi interjú is készített a balatoni regionális tervezés még élő résztvevőivel.

Wettstein figyelme kiterjed a balatoni regionális tervezés alkotta diszkurzív tér szereplőinek intézményi pozícióira, stratégiáikat pedig az eltérő léptékszintek mentén tárgyalja. Az intézményi háttér rekonstrukcióját azért tartja fontosnak, mert így „bemutatható, hogy milyen perspektívákból szemlélte a tájat az építész szakma” (19.): a regionális tervekre az alsó, lokális-civil nézőpont vagy az állami szerepvállalás felső nézőpontja nyomta-e rá a bélyegét? Módszerét összegzően „építészeti és urbanisztikai történetírás”-nak nevezi (18.).

Könyvének megírásával több célja volt. Egyrészt a Balaton fejlesztés- és építéstörténetére – különösen az 1959 utáni két évtizedben hatályban levő első regionális fejlesztési tervre – sem a tárgyalt időszakban nem reflektáltak, sem a historiográfia nem tette ezt meg mindeddig; másrészt építészként művével a balatoni modern építészet még fennmaradt, megóvásra érdemes emlékeinek rehabilitációjához szeretne hozzájárulni.

A hat részre tagolt munka az 1929 és 1979 közé eső fél évszázadot vizsgálja. A kezdő év a Balatoni Intéző Bizottság (BIB) megalakulását jelzi, melynek működésével először kapott teret intézményesen a regionális szemlélet, míg a záró dátum az első regionális terv hatályon kívül helyezésének az időpontja lett. Megközelítése révén az építész-tervezői életpályák elemzése nemcsak hogy nem szenved törést a szokásos politikatörténeti korszakolással, de egyúttal lehetővé válik az eszmetörténeti folyamatok és az épületekben tárgyasul tervezői szándékok evolúció, generációkhoz illeszkedő bemutatása is. A világháború előtti időszakban a hangsúly ennek megfelelően a magánnyaraló-építésen, míg a háborút követően – különösen az 1960-as évektől – a középítkezéseken volt. Az így befogott fél évszázad a modern balatoni építészet korszaka.

Wettstein Domonkos a Balaton-problematika máig megoldatlan és az időközben nagyfokú beépítettség miatt vélhetően már így is maradó kérdéskörét arra vezeti vissza, hogy a regionális tervezés voltaképp csak az üdülőkörzeti övezetekre terjedt ki, az ösközségek mint lokalitások és a háttértelepülések szerepköre, ezek előbbiekhöz és egymáshoz való viszonya elsikkadt. Miközben már a 20. század első felében feszültségforrás volt a tópart túlzott beépítése – a regionális léptékű gondolkodás kezdetei itt keresendők –, a Kádár-korban a valutaínség, a „dolgozó tömegek” nyaraltatása és a magánereből történő nyaralóépítés oldaláról indukált tömegturizmus minden korábbi tervezési-terhelési plafont áttört.

A szerző korszakolását követve az 1920–1930-as évek a „stíluspluralizmus” (30.) időszaka, amely a modern, a vernakuláris és a historizáló stílus egymásmellettségével jellemezhető. Az ország trianoni döntést követő elszigeteltségére vezethető vissza a belföldi turizmus fellendülése, melynek mederben tartására még képes volt a civil kezdeményezéseket befogadó „üdülőtérületi regionalizmus” (59.). A tervezést természetközelség, „fesztelen kísérletezés” (36.) jellemezte, magasfokú önreflexivitással. Egyszerre funkcionális és harmonikus, tájba illeszkedő épületek és nyaralók emelkedtek, ugyanakkor már ekkor gondnak számított „a települési kontúrok elmosódása” (47.).

Az 1945 és 1957 közé tehető időszak két tendenciával jellemezhető: a háborút követő munkásjóléti nyaraltatási kezdeményezések az 1950-es évekre háttérbe szorultak. Az államosítást követően a nyaralóintézmények a Szakszervezetek Országos Tanácsához kerültek. 1950-ben a Balatoni Intéző Bizottságot s vele a tóról való regionális gondolkodást is megszüntették.

Pár évvel a levert forradalmat követően ismét zöld utat kapott a regionális tervezés, amelynek szemléletére természetesen rányomta a bélyegét a hatalom centralizáltsága. A „nagyból a kicsi felé haladás elve” (69.) mentén adott volt, hogy a tervek „nem fedték le a háttértelepülések problémáit” (227), és nem a helyi sajátosságokra tekintettel építkeztek. 1958-ban elkészült az első magyarországi regionális terv, a Balatonkörnyék Regionális Terve (BRT). Szemléletének előzménye az a közvetlenül a háborút követően megjelent elgondolás, amely a tóparti üdülőfejlesztést egységes településfolyamként képzelte el. A koncepció célja az volt, hogy a tó „minél nagyobb tömegek részére biztosítson üdülési, gyógyulási, kirándulási és sportolási

lehetőséget, s a szocialista országok dolgozói számára a munkaerő regenerálódásának egyik bázisa lehessen” (80.). Wettstein egyik fontos tézise, hogy „a funkcionális területekre bontott urbanisztika eszméje” nyomán „a Balatont rendre a nagyvárosok, elsősorban Budapest kihelyezett üdülőterületeként említették.” (80.) A társadalomméternökség falansztervilágát jól tükrözte, hogy a nagy üdülőfejlesztésre kijelölt településeket (Akarattyá, Almádi, Boglár, Fonyód, Lelle, Siófok, Zamárdi) a BRT-ben „tömeglecsapolóhely”-nek nevezték (84., 111.). A nyaralóövezet- és létesítményfejlesztésekben lépten-nyomon kiütközik az a doktriner funkcionalitás, amely építészeti értékeik ellenére oly gyakran ridegnek, tájidegennek mutatja az amúgy átgondolt, letisztult koncepciójú épületeket. Jól példázza ezt, hogy „[k]irándulócélként Tihanyt, Badacsonyt és Szigligetet jelölték meg. Ezekben a településeken az egynapos turizmus kiszolgálására a kikötők környezetét fejlesztették.” (111.) Így például „Badacsonyban [...] a kikötőből indult a turisták programja, majd a pincelátogatás után a településközpontba érkeztek vissza, ahol a regionális terv előírányzatát követve bazársorokat, vendéglátóhelyeket, valamint a szezonálisan változó forgalomhoz alkalmazkodva [...] postát telepítettek. A tóparti Tátika étterem emeleti cukrászdáját a hajóra várakozó nyugati vendégek fogadását is szem előtt tartva magas színvonalú belsőépítészettel alakították ki, míg a földszintjén egyszerűbb gyorsétteremmel és strandbűfével szolgálták ki a turistákat.” (113.) Vitathatatlan, hogy ebből a perspektívából már az is nagy siker lehetett – mint az Polónyi Károly visszatekintéséből tudható –, hogy „sikerült megváltoztatnunk a kormányzatnak azt a szándékát, hogy a fekete-tengeri román és bolgár Aranypartokhoz hasonló idegenforgalmi övezeteket létesítsünk, ahol a bennszülöttektől háborítatlanul költheti valutáját a nyugati turista.” (81.)

Az 1950-es évek vége nemcsak a BRT miatt fontos, hanem mert a szocialista realizmus lecsengésével az 1960-as években visszatérhetett a tópartra a modern építészet. Ezek az évek a „felszabadult formai kísérletezés lehetőségét” adták meg a fiatal építészeknek (98.), akik „pózna-lemez architektúra” (118.) építményeikkel könnyedségre, költséghatékonyra törekedve jelentették meg a szezonális szempontját is. Igényeiket – előregyártott vasbetonelemekkel – a tervgazdaság is képes volt kielégíteni, az organikus, felvállaltan tradícióbarát megoldások ugyanakkor ekkoriban még teljesen kívül estek a tájékozódási horizonton. A modernitást képviselő generáció szemléletét jól visszaadják Farkas Tibor 1966 körüli sorai: „Építményeink szerkezeti és formai kialakításában általában az ideényjellegét és az üdülőhelyi jellegét kívánjuk kifejezésre juttatni. Ezen a téren sajnos hagyományokra támaszkodni nem tudunk.” (118.) E kísérletező, de a tájhoz a modernitás oldaláról szervesen illeszkedni kívánó törekvések a tömegturizmus nyomása miatt nem válhattak meghatározóvá. 1963 után megindultak a más nagyságrendet képviselő, a tájba nem illeszkedő óriáshotel-beruházások (Almádi: Auróra, Keszthely: Helikon, Füred: Marina). A táj és az építészet összhangját szem előtt tartó modernség – különösen az 1970-es évekre – az előregyártott nagypaneles megoldások áldozata lett. S miközben a turisztikai célok felülírták a táj egészségének érdekeit, az infrastrukturális fejlesztések elmaradtak attól, további feszültséget generálva. Az 1970-es évekre megszorodó gondok (közműöllő szétnyílása, zsúfoltság, zöldfelületek eltűnése, a tó vízminőségének romlása) a kortársak számára is egyértelművé tették, hogy a két évtizeddel korábban kijelölt út „a modernitás tájképi eszméjének válságához” (229.) vezetett.

Paradox módon az ekkoriban fellépő, a fejlesztéseket pontszerűvé tevő pénzügyi nehézségek és az időközben újra életre hívott, a központi akaratot megjelenítő Balatoni Intéző Bizottság meggyengülése, továbbá a lokális érdekek ezzel párhuzamos erőteljesebb érvényesülése (helyi tanácsok, ösközségek) nem a kedvezőtlen tendenciák ellenében hatottak. Sőt. „[A]z új földtörvény lehetőséget adott a települések közötti védőövezeteket állami földjeinek parcellázására” (180.), továbbá a zártterek expanzív parcellázása is ekkortól indult meg. S miközben a zsúfoltság szemlátomást növekedett, hogy legyen parcellautánpótlás, a mezőgazdaságra kevésbé

alkalmas területeken a téészek szabadon alakíthattak ki zártkerti övezeteket. Míg a telekméret a századfordulón 5–600 négyszögöl (1800–2150 m²), a két világháború között 2–300 négyszögöl (720–1080 m²) volt, addig az 1960-as években 158 négyszögöltre (568 m²), az úgynevezett víkendtelepeken pedig 80 négyszögöltre (287 m²) csökkent.

A válságjelenségekkel párhuzamosan az 1970-es évektől megfigyelhető egy posztmodern fordulat, s vele a vernakuláris építészet rehabilitálása. Innentől „az építészek számára az inspirációt az üdülő régió absztrakt víziója helyett elsősorban a lokális történeti minták adták” (208.). 1978-ban a Balaton Üdülőkörzet Regionális Rendezési Tervében megállapították, hogy „[a] Balatont a jelenleg szinte összefüggően övező belterületek nagysága a továbbiakban nem növelhető, az amúgy is túlterhelt balatoni tájból beépítésre további területeket elvenni nem szabad” (206.).

Szokatlan megoldás, hogy a szerző a nemzetközi kitekintést és a balatoni regionális tervezés hatástörténetének bemutatását kötete végére hagyta. Érvelésében ez azért nem része a bevezetőkből szokásos eszmetörténeti áttekintésnek, mert a regionális tervezés a nemzetközi törekvéstől jórészt függetlenül formálódott, miközben az 1958-as regionális terv komoly elismertséggel bírt, és az 1960-as években referenciaként szolgált több nagy nyugat-európai fejlesztési projekt számára. Wettstein Domonkos arra is választ keresett összegzésében, hogy a tóparti fejlesztések – a rendszer- és intézményszempontú magyarázaton túl – miért vettek a kötetben tárgyalt folyamatokhoz vezető irányt. Ennek okát abban is látja, hogy a jórészt fővárosi székhelyű állami szervezetek s az azokat képviselő regionális tervezők és építészek jellemzően csak nyaralóvendégként kötődtek a tóhoz, elgondolásaikban ezért nem vették figyelembe a lokális érdekeket és tradíciókat, vagyis e „tervezéstörténeti folyamatot egy sajátos, üdülőterületi regionalizmusnak is tekinthetjük” (227.).

Wettstein Domonkos monográfiája az építésztörténet oldaláról segíthet azon társadalompolitikai folyamatok megértésében, amelyek a Kádár-korban a balatoni tömegturizmus kialakulásához vezettek. Munkája egyszerre a belső szakmai közönségnek szóló önreflexív összegzés és a Balatonnal foglalkozó társdiszciplínák művelőinek – az itt összegzett tudáskincs miatt – a beavatás élményét nyújtó alapmű.

Horváth Gergely Krisztián

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bácsyati Dániel PhD, tudományos munkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bányai Viktória PhD, tudományos főmunkatárs, egyetemi adjunktus

HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest

ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék, Budapest

Csermelyi József PhD, levéltáros

Evangélikus Országos Gyűjtemény, Evangélikus Országos Levéltár,
Budapest

Dévavári Zoltán PhD, habil., tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Frojimovics Kinga PhD, főlevéltáros

Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, Bécs

Hegy Géza, tudományos munkatárs

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kovács Éva CSc, habil., kutatóprofesszor, tudományos igazgatóhelyettes

HUN-REN TK Szociológiai Intézet, Budapest

Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies, Bécs

Molnár Attila, segédlevéltáros

MNL Győr–Moson–Sopron Vármegye Győri Levéltára, Győr

Pálosfalvi Tamás PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Pető Andrea az MTA doktora, egyetemi tanár, kutató
CEU; CEU Democracy Institute, Bécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

STUDIES ON THE HUNGARIAN MIDDLE AGES

- Dániel Bácsatyai*: Envoys and Diplomatic Missions in the Árpád Era 5
- Géza Hegyi*: What Was Tithed in the Middle Ages? A Hungarian Panorama With
a Transylvanian Focus and a Look at Western Europe 63
- Tamás Pálosfalvi*: The Unbreakable Bond of Friendship. On Political Alliances
in the Late Middle Ages 113

PAPER

- Kinga Frojmovics – Éva Kovács*: Joint Struggle, Divisive Memories. Diplomats and
Jewish Rescuers in Budapest (1944–1945) 171

BOOK REVIEWS

- Mikó Gábor (ed.): Egy levéltár régmúltja. A Zarka család középkori okiratai
(*József Csermelyi*) 195
- Tóth Ferenc*: Huszárok, határok, családok. A franciaországi magyar katonai emigráció
az *ancien régime* korában (1692–1789) (*Attila Molnár*) 197
- Novák Attila (ed.): Többes kötésben. Magyar-zsidó múltak és égtájak / Multiple
Binds. Hungarian Jewish Pasts and Landscapes (*Viktória Bányai*) 200
- A. Sajti Enikő*: „Kis Bácskából süvít a szél...” Összeomlás, hatalomátvétel,
kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947 (*Zoltán Dévavári*) 202
- B. Kádár Zsuzsanna*: Kéthly Anna (*Andrea Pető*) 205
- Wettstein Domonkos*: Balatoni építészet. Stratégiakeresés a huszadik században
(*Gergely Krisztián Horváth*) 208

- AUTHORS OF THIS ISSUE 213

